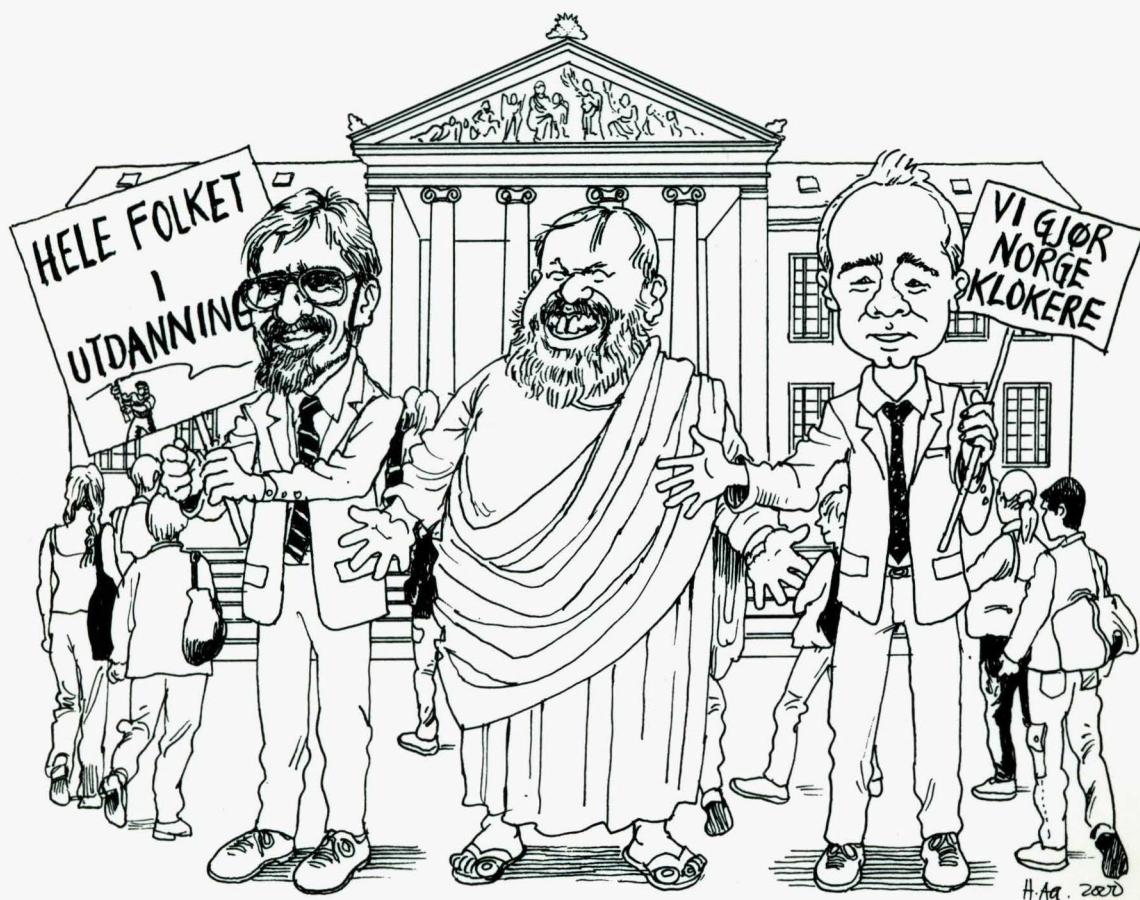

Utdanning og arbeidsmarked 2000

Redaktør: Sverre Try

NIFU Norsk institutt for studier
av forskning og utdanning

Utdanning og arbeidsmarked 2000

Redaktør: Sverre Try

NIFU Norsk institutt for studier
av forskning og utdanning

ISBN 82-7218-438-9
ISSN 0804-0028

GCS AS – Oslo - 2000

© NIFU – Norsk institutt for studier av forskning og utdanning
Hegdehaugsveien 31, 0352 Oslo

Forord

Formålet med rapportserien *Utdanning og arbeidsmarked* er å gi et informasjonsgrunnlag til planleggere i utdanningssystemet, rådgivere i videregående skole, studieveiledere ved universiteter og høyskoler, yrkesveiledere og andre interesserte, ikke minst ungdommen selv. Dette er den trettende rapporten i serien, som startet i 1985. Den forrige rapporten kom ut i 1998. Rapportene gjenspeiler en viktig del av virksomheten innenfor studier av høyere utdanning ved NIFU.

I årets rapport er det lagt vekt på å beskrive utviklingstendenser over tid, spesielt i høyere utdanning og i overgangen fra høyere utdanning til arbeidsmarkedet. Samlet gir rapporten dessuten et inntrykk av hvordan veien gjennom videregående opplæring, gjennom systemet for høyere utdanning og ut i arbeidsmarkedet fortoner seg for dagens elever, studenter og ferdige kandidater. Rapporten bygger på resultater fra flere av NIFUs undersøkelser de siste årene.

Rapporten består i år av bidrag skrevet av Clara Åse Arnesen, Inger Henaug, Grethe Hovland, Vibeke Opheim, Nina Sandberg, Trine Stavik, Liv Anne Støren, Sverre Try, Jannecke Wiers-Jenssen og Per Olaf Aamodt. Redaktør har vært Sverre Try. Redaktør og bidragsytere har bistått hverandre med råd og kommentarer under utarbeidelsen av artiklene. I tillegg har Jens Grøgaard og Hans Skoie lest og kommentert enkelte artikler. Illustrasjonene er ved Harald Aadnevik. Kari E. Dahl har vært språkkonsulent, og Tove Hansen har ferdigstilt rapporten for trykking.

Oslo, oktober 2000

Petter Aasen
Direktør

Liv Anne Støren
Seksjonsleder

Innhold

- 1 **Innledning**..... 7
Av redaktøren
- 2 **Veksten i høyere utdanning gjennom femti år** 11
Av Sverre Try og Per Olaf Aamodt
- 3 **Lønnsutviklingen blant nyutdannede kandidater** 33
Av Clara Åse Arnesen
- 4 **Utviklingen i arbeidsmarkedet for høyere utdannede** 49
Av Sverre Try
- 5 **Kandidatundersøkelsen 1999** 59
Av Inger Henaug og Trine Stavik
- 6 **Yrkesfag eller allmennfag?** 89
Av Grethe Hovland, Nina Sandberg og Liv Anne Støren
- 7 **Norske studenter i utlandet**..... 105
Av Jannecke Wiers-Jenssen
- 8 **Tilbakebetaling av studielån** 123
Av Vibeke Opheim

1 Innledning

Av redaktøren

Det meste av etterkrigstiden har vært preget av vekst i høyere utdanning. Midt på 1980-tallet ble det allikevel uttrykt bekymring over de unges manglende interesse for å studere, og spesielt ta langvarige universitetsutdanninger. Myndighetene baserte sine langtidsplaner på uendret studietilbøyelighet, men enkelte mente selv disse planene var for ambisiøse. I første halvdel av 1990-tallet fikk vi imidlertid en dramatisk vekst i studenttallene, av mange omtalt som studenteksplosjonen. Dette førte til et betydelig press på utdanningsinstitusjonene. Mjøs-utvalgets forslag om økt frihet (med ansvar) til institusjonene, blant annet til å omdisponere kapasiteten innenfor utdanninger og fag i takt med endringer i etterspørselen, må ses i denne sammenheng. Studenteksplosjonen har også ført til en sterk økning i antallet ferdige kandidater og et høyere utdanningsnivå i befolkningen. Beskrivelsene i denne rapporten tar i stor grad utgangspunkt i denne situasjonen.

Artiklene spenner over et bredt spekter og en rekke ulike faser, fra ungdommer som begynner i videregående opplæring, til voksne og etablerte arbeidstakere som nedbetaler studielån. Tema som blir behandlet, er ungdoms valg av videregående opplæring, veksten i høyere utdanning, forholdene for norske studenter i utlandet, forholdet mellom høyere utdanning og arbeidsmarked, lønnsutviklingen blant nyutdannede kandidater og økonomiske konsekvenser av å ta opp studielån.

Tradisjonelt har NIFU gitt mye informasjon om de tallmessige sammenhengene i høyere utdanning og mellom utdanning og arbeidsmarked: dimensjonering av studieplasser, gjennomstrømning i studiene, overgangen til arbeidsmarkedet, beregninger av tilgang på kandidater i årene framover osv. Slike kvantitative bidrag følger naturlig av NIFUs faste oppdrag med å utarbeide utdanningsstatistikk. De to mest sentrale statistikk-kildene som instituttet har ansvar for på dette området, er Akademikerregisteret og Kandidatundersøkelsen. Akademikerregisteret inneholder opplysninger over samtlige høyere grads kandidater fra norske universiteter og høyskoler fra rundt 1920 og senere år. Kandidatundersøkelsene, som har vært foretatt siden 1972, kartlegger hva som skjer etter eksamen med de ferdige kandidatene fra universiteter og høyskoler. I tillegg har NIFU gjennomført flere enkeltundersøkelser på 1990-tallet, blant annet om utdanningsaspirasjoner blant elever i videregående opplæring, og insti-

tuttet har data om elever i videregående opplæring fra 1994 til 2000. Samlet gir dette et godt grunnlag for å vurdere endringer over tid.

I denne rapporten har vi lagt vekt på å utnytte disse tidsseriene og presentere noen sentrale utviklingstendenser innenfor videregående og høyere utdanning. I den første artikkelen beskriver Sverre Try og Per Olaf Aamodt veksten i høyere utdanning de siste femti årene. I de siste årene har det vært mye oppmerksomhet rundt den sterke veksten i høyere utdanning, men det har faktisk vært sterk vekst i høyere utdanning gjennom det aller meste av andre halvdel av 1900-tallet. Denne ekspansjonen har hatt store konsekvenser både for samfunnet og for den enkelte. Noe av veksten skyldes at eksisterende utdanningstilbud blir oppgradert til høyere utdanning. Men det meste av veksten kommer som et resultat av at befolkningen øker sin etterspørsel etter utdanning, blant annet som en respons på nye krav fra arbeidslivet. I artikkelen til Clara Åse Arnesen rettes fokuset nettopp mot forholdet mellom tilgangen på og etterspørselen etter høyere utdannet arbeidskraft, ved å analysere utviklingen i kandidatenes lønn de siste tiårene. Analysen viser at nyutdannede akademikere har opplevd en *relativ* lønnsreduksjon fra midten av 1970-årene til slutten av 1990-tallet, når lønnsutviklingen til de nyutdannede akademikerne sammenliknes med lønnsutviklingen for resten av befolkningen. Lønnsreduksjonen gjelder alle undersøkte utdanningsgrupper, og den har vært sterkest i den perioden hvor kandidattallsveksten har vært størst. I artikkelen diskuteres sammenhengen mellom økningen i tilbudet av høyere utdannet arbeidskraft og den negative utviklingen i relativ lønn blant nyutdannede kandidater nærmere.

I de to neste artiklene rettes søkelyset mot andre arbeidsmarkedsforhold for høyere utdannede. Sverre Try ser på utviklingen i arbeidsmarkedet over tid for høyere utdannede generelt. Sysselsettingen er nå rekordhøy, etter en oppgangsperiode som har vart siden 1993. Men allikevel er sysselsettingsandelen brutt ned på utdanningsgrupper lavere på slutten av 1990-tallet enn den var ti år tidligere. Årsaken til at sysselsettingsandelen i sum allikevel har økt, ligger blant annet i utdanningsveksten: En større andel av befolkningen har høyere utdanning, og blant dem er sysselsettingen høyest. Kandidatundersøkelsen viser videre at arbeidsmarkedet for nyutdannede kandidater nå har stabilisert seg på et nivå med høy sysselsetting og lav arbeidsledighet. Artikkelen til Inger Henaug og Trine Stavik gir en grundigere gjennomgang av resultatene fra de siste ti års Kandidatundersøkelser, med vekt på hvordan situasjonen på arbeidsmarkedet har utviklet seg for ulike grupper av nyutdannede kandidater. Tallene viser at de fleste grupper av kandidater har opplevd redusert arbeidsledighet de siste årene. Samtidig øker andelen kandidater som er i irrelevant arbeid. Sysselsettingsveksten er stor nok til å absorbere de aller fleste kandidatene, men det kan synes som om noen flere må ta

til takke med en jobb som de føler seg overkvalifisert for, i hvert fall i en periode.

De tre siste artiklene belyser ulike faser av et mulig utdanningsløp: valget av videregående opplæring, motivene for å studere i utlandet og tilbakebetaling av studielån.

Valg av studieretning – allmennfag eller yrkesfag – er det første utdanningsvalget ungdom tar etter grunnskolen. Grethe Hovland, Nina Sandberg og Liv Anne Støren studerer utviklingen i elevfordelingen på ulike studieretninger i videregående opplæring de siste ti årene. De finner en viss dreining fra allmennfag til yrkesfag ved innføringen av Reform 94, men en forbløffende stabilitet etter 1994. Det er også en relativt stabil tendens til at jenter og gutter velger kjønnsstradisjonelt med hensyn til ulike typer grunnkurs. Og det er ikke holdepunkter for å hevde at interessen for yrkesfag er dalende. Allikevel har andelen unge som planlegger høyere utdanning, økt gjennom 1990-tallet. Dette er forenlig med fortsatt stor interesse for yrkesfag på videregående skole, ved at Reform 94 har gjort det mulig å kombinere yrkesfag med allmennfaglig påbygging. På denne måten har mulighetene til å oppnå studiekompetanse økt.

Nordmenn har lange tradisjoner for å studere i utlandet, og aldri før har antallet vært så høyt som nå. Om lag sju prosent av dagens studenter er ved en utenlandsk utdanningsinstitusjon. Jannecke Wiers-Jenssen beskriver motivene for å studere i utlandet, forholdene for norske studenter i utlandet og forventningene blant studentene. De aller fleste ser svært positivt på sitt studieopphold i utlandet, selv om mange studerer i utlandet fordi de ikke kom inn på tilsvarende studium i Norge (gjelder spesielt i medisin- og andre helsefag) eller fordi tilsvarende studietilbud ikke finnes i Norge. Veksten i andelen norske studenter i utlandet kan delvis ses på bakgrunn av de positive erfaringer tidligere utenlandsstudenter har gjort.

De fleste norske studenter tar opp studielån for å finansiere utdanningen. Det kommer en tid når dette lånet skal betales tilbake. I den siste artikkelen i rapporten ser Vibeke Opheim på de økonomiske konsekvensene av å ta opp studielån. Det er lite som tyder på at opptak av studielån begrenser opptak av andre typer lån i særlig grad. Dermed kommer studielån på toppen av annen gjeld, og kan føre til økonomiske problemer, spesielt for nyutdannede akademikere i en etableringsfase. Samtidig har vi altså sett at nyutdannede høyere grads kandidater har hatt negativ relativ lønnsutvikling de siste årene. Det er allikevel grunn til å understreke at de fleste husholdninger med studiegjeld oppgir at de ikke har økonomiske problemer.

For å kunne nå en bredest mulig leserkrets som er interessert i området høyere utdanning, har målet vært å presentere *Utdanning og*

arbeidsmarked på en allment tilgjengelig måte. Noen av problemene som drøftes, er likevel temmelig kompliserte og setter krav til leseren. Enkelte resultater som vises, er basert på statistiske metoder som kan være lite tilgjengelige for dem som ikke har kvantitativ metodekunnskap. For å gjøre artiklene så leservennlige som mulig har vi brukt enkle figurer og tabeller for å presentere viktige resultater i tillegg til illustrasjoner for å løfte fram sentrale poenger. Mer tekniske figurer og tabeller er lagt til appendiks, eller er å finne i de publikasjonene som artiklene bygger på. Bakgrunnspublikasjonene framkommer av referanselistene som følger hver enkelt artikkel.

God lesning!

2 Veksten i høyere utdanning gjennom femti år

Av Sverre Try og Per Olaf Aamodt

På 1990-tallet har det vært mye oppmerksomhet rundt den sterke veksten i høyere utdanning. I virkeligheten har de siste 40 åra vært preget av en nesten sammenhengende og dramatisk vekst i høyere utdanning. Midt på 1950-tallet var det ikke stort mer enn 5.500 studenter ved universitetene i Norge, i dag er tallet over 80.000. I tillegg kommer mer enn 100.000 høgskolestudenter. Denne utviklingen løper sammen med en kraftig utbygging av videregående skole fra å være et gymnas for de utvalgte til noe nær en skole for alle. Vi er på full fart mot 13 års skolegang for alle og studier ved universiteter og høgskoler for minst halvparten av årskullene.

Utdanningssystemet er en samfunnssektor som har hatt kraftig ekspansjon gjennom de siste 50 åra, en ekspansjon som har hatt store konsekvenser for samfunnet og den enkelte. Mens unge mennesker på 1950-tallet kunne forvente å gå ut i det ordinære arbeidslivet allerede som 15-åringer, er det i dag svært få som arbeider full tid før de fyller 19 år. Veksten i utdanningssystemet reflekterer økte kompetansekrav i arbeidslivet. Men en kan like gjerne snu på det og si at utdanningsveksten har hatt stor innflytelse på arbeidslivet, både gjennom økt formalkompetanse blant arbeidstakerne og i aldersstrukturen i arbeidsstyrken. I tillegg er det klare sammenhenger mellom utdanningsveksten og familiemønstre. Familieetablering og barnefødsler skjer seinere i livsfasen, spesielt som følge av at flere jenter tar høyere utdanning.

Det er mange grunner til at vi velger å ta et relativt langsiktig tilbakeblikk på veksten i høyere utdanning, og peke på noen forklaringer og noen konsekvenser: Veksten har betydelige ressursmessige konsekvenser, den har store konsekvenser for tilgangen av arbeidskraft, og ikke minst har den avgjørende innflytelse på unge menneskers framtid.

En av de mest iøynefallende konsekvensene av studenttallsveksten er naturligvis økte budsjetter til utdanningssektoren. Det offentlige forbruket til utdanningsformål økte fra om lag 2 til 5 prosent av BNP fra 1950 til 1970. Senere har utdanningssektorens andel stort sett variert mellom 5 og 5,5 prosent. Bevilgningene har helt siden 1950 vært større enn bevilgningene til helsesektoren, fra 1960 også større enn forsvarsutgiftene (Monsen 1993). Oppmerksomheten rundt høyere utdanning blir naturlig

nok større når sektoren vokser og blir en økende utgiftspost, både til lærestedene direkte og til andre formål, for eksempel til studiefinansiering. I tillegg kommer mer indirekte kostnader knyttet til tapte inntekter, mens studentene stort sett er utenfor arbeidsmarkedet. For individene selv er tapt arbeidsfortjeneste den største kostnaden ved å ta høyere utdanning, men den har også en samfunnsmessig betydning. Når et stort antall mennesker holdes utenfor arbeidsstyrken, fører det til redusert sysselsetting, produksjonstap og reduserte skatteinntekter. En illustrasjon på det siste momentet: Hvis våre omlag 180.000 studenter hadde hatt inntektsgivende arbeid og betalte gjennomsnittlig 50.000 kroner i året i skatt, ville det utgjort 9 milliarder kroner.

Diskusjonen rundt vekst i og dimensjonering av høyere utdanning tar ofte utgangspunkt i relasjonene til arbeidsmarkedet. Det gjelder enten det er et problem at utdanningskapasiteten er for lav og det blir mangel på kvalifisert arbeidskraft, eller den er for høy, slik at mange kandidater blir gående arbeidsledige eller får jobber som ikke står i forhold til deres kompetanse. Balansen mellom tilbud og etterspørsel av høyt utdannet arbeidskraft og hvordan kapasiteten skal styres for å oppnå slik balanse, har alltid vært en viktig del av debatten om høyere utdanning. Tidlig på 1990-tallet, da arbeidsledigheten i Norge var relativt høy, ble utdannings-systemet dessuten brukt som et middel til å dempe ledigheten blant unge. For øyeblikket er det snarere mangel på arbeidskraft i norsk økonomi. Når høyere utdanning har vokst slik at omtrent halvparten av årskullene begynner å studere, fører det til at et betydelig antall årsværk holdes utenfor arbeidsstyrken. Utdanningsveksten medfører senere inntreden i arbeidslivet, og påvirker dermed hele demografien i arbeidsstyrken – i tillegg til variasjoner i aldersklasser og tidspunktet for pensjonering eller annen tilbaketrekking.

Den kanskje aller største politiske oppmerksomheten rundt dimensjoneringen av høyere utdanning er likevel knyttet til den enkeltes muligheter til å få en studieplass. Et stort antall søkere som ikke får studieplass, utgjør en betydelig politisk pressfaktor, slik vi blant annet så det tidlig på 1990-tallet. Dette er langt fra noe nytt fenomen. I 1963 interpellerte daværende stortingsrepresentant Per Lønning om problemet med de avviste søkerne i alle deler av utdannings-systemet (Skoie 1988). Sett fra de utdannings-søkendes side er konkurransen om studieplassene en faktor med avgjørende betydning for deres framtid, og spesielt i en periode der det oppfattes som viktig å skaffe seg utdanning. Det er ikke opplagt at slik konkurranse skulle skape oppmerksomhet, men det er ikke lett å overse den store gruppen utdannings-søkende og deres familier. Både i Norge og i mange andre land er det et gjennomgående prinsipp at alle som er kvalifisert og ønsker det, burde få en studieplass. I enkelte land er det faktisk lovforbud mot å begrense adgangen til universitetene.

Vi skal ikke i denne artikkelen gjøre noe forsøk på å gi en uttømmende forklaring på hvorfor veksten i høyere utdanning har oppstått, bare berøre noen faktorer. Et viktig utgangspunkt er at veksten forutsetter både tilstrekkelig tilgang på kvalifiserte søkere til studiene og at det er politisk vilje til å allokere ressurser nok til å øke utdanningskapasiteten. Men også tilgangen på søkere er i betydelig grad et resultat av politiske beslutninger om kapasiteten i den videregående skolen, ikke bare et resultat av demografi og individenes preferanser.

Prinsipper for dimensjonering av høyere utdanning

Den vanligste problemstillingen når det gjelder dimensjonering, er om kapasiteten skal reguleres ut fra søkningen eller anslag over arbeidsmarkedets behov. Dette blir også lett en debatt om hvorvidt en skal bruke markedsmekanismer eller planlegging som reguleringsverktøy. Planlegging av kapasitet etter behovene i arbeidsmarkedet har vært forbundet med prognoser for å framskrive hvordan forholdet mellom etterspørselen og tilgangen på arbeidskraft, generelt og for enkelte grupper, utvikler seg. Troen på at det er mulig å beregne seg fram til den "riktige" kapasiteten i høyere utdanning er blitt kraftig svekket de siste tiårene. For det første har det skjedd en generell dreining i retning av mindre tiltro til sentral planlegging og mer bruk av markedsmekanismer. For det andre har erfaringene vist at beregninger av det framtidige arbeidskraftbehovet ofte slår feil. Det kan her legges til at det nok ofte anlegges et urimelig strengt krav om treffsikkerhet, og at framskrivninger ofte forveksles med spådommer. Framskrivninger kan hovedsakelig baseres på de forutsetningene man har kunnskap om på beregningstidspunktet, og kan i liten grad trekke inn for eksempel teknologiske endringer. I tillegg blir noen framskrivninger utarbeidet av ulike interesseorganisasjoner som kan ha interessere av enten å øke eller å begrense inntaket av studenter.

En annen betraktningstype er at statlig planlegging av kapasitet betyr at staten styrer på vegne av markedet, dvs. den antatte etterspørselen fra både offentlig og privat sektor. Styring etter søkningen kan begrunnes med at søkerne antas å ha tilstrekkelig kunnskap om følgene av sine utdanningsvalg, og er i stand til – i sum (ikke nødvendigvis hver enkelt) – å treffe rasjonelle valg. En annen måte å betrakte dette på er at man velter ansvaret over på søkerne og de framtidige kandidatene. De må selv bære risikoen av å velge studier som kanskje fører fram til yrker det er lite behov for. Så lenge individene i prinsippet fritt kan velge jobb i vårt samfunn, er dette ikke urimelig. En kan neppe forvente at samfunnet skal kunne garantere relevante jobber for alle som tar høyere utdanning, spesielt dersom adgangen til studiene er forholdsvis åpen.

I virkeligheten finnes det ingen rene eksempler på slike dimensjoneringsmodeller. Ser vi bort fra de tidligere øst-europeiske landene, er

kanskje Sverige mellom 1977 og 1991 det landet som kommer nærmest opp til en planstyrt modell. Men kapasiteten var bare i begrenset grad regulert direkte ut fra arbeidsmarkedsprognoser – selv om slike prognoser ble framstilt (Aamodt 1999). I Norge har man hatt som prinsipp å tilrettelegge den totale kapasiteten etter søkningen, men legge mer vekt på arbeidsmarkedet når det gjelder fordelingen på de ulike studiene. Stort sett har man i praksis aldri oppnådd å dekke den totale etterspørselen, og slett ikke når det gjelder de enkelte studiene. Enkelte studier har mer eller mindre alltid vært underdimensjonert i forhold til behovene, mens andre studier tidvis har vært overdimensjonert. For en del studier, for eksempel medisin, er søkertallene til en hver tid så høye at det overstiger alle realistiske muligheter for utbygging og behov for leger. (Hvordan søknungen hadde vært dersom medisinerstudiet over lengre tid hadde vært åpent, er et annet spørsmål).

I praksis er det ofte utdanningstilbudet som er begrenset, enten på grunn av manglende bevilgninger eller på grunn av praktiske rammer ved lærestedene (fagpersonale, lokaler, utstyr eller praksisplasser). Når kapasiteten i en rekke helsefag verken dekker søkningen eller behovene for utdannet personell, er det eksempler på at det er tilbudet snarere enn etterspørselen som er styrende for kapasiteten. Innenfor enkelte områder kan både søkningen og etterspørselen fra arbeidslivet forandre seg raskt, mens studiekapasiteten ofte ikke kan endres like raskt uten at det skaper problemer. Dessuten skal spesielt universitetene ivareta den langsiktige kunnskapsberedskap og kunnskapsutvikling, slik at aktiviteten må opprettholdes selv når studenttallet er på et minimum. Fagmiljøer må også kunne møte en eventuelt framtidig økt interesse for det aktuelle faget.

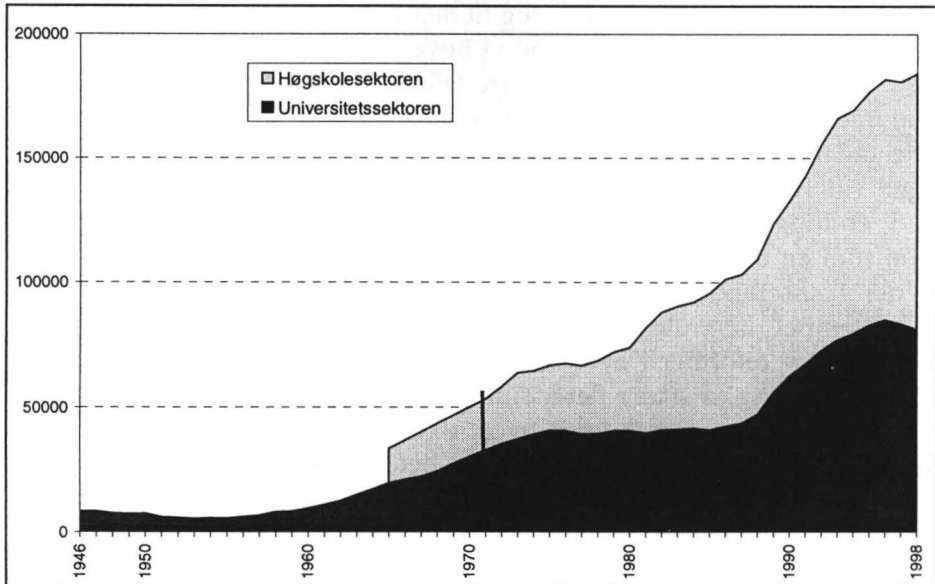
Ulike aktører har ulike interesser i forhold til dimensjoneringen. Sett fra søkerens synsvinkel er det opptakskapasiteten som er viktig, fordi det er den som avgjør sjansen for å få en studieplass. Sett fra de bevilgende myndighetene og lærestedenes side er det det totale studenttallet (evt. fordelt på type studium og nivå) som teller. Det avgjør den ressursmessige belastningen. Fra arbeidslivets synsvinkel er det ikke primært studenttallet som betyr noe, men antall ferdige kandidater. Diskusjonen rundt prinsippene for dimensjonering tar på en måte for gitt at kapasiteten virkelig *kan* reguleres. Det er egentlig bare opptakskapasiteten som kan reguleres direkte. Student- og kandidattall avhenger i stor grad av om studentene avbryter eller skifter studium eller bruker lengre tid enn normert på studiene. I noen studier fullfører nesten alle studentene studiet til normert tid, mens i andre studier er dette langt fra tilfelle. Det norske studiesystemet er fleksibelt. Studentene har stor frihet til å bestemme sitt eget studieløp, og har rett til å vende tilbake etter et avbrudd. Det er gode argumenter for å beholde disse frihetsgradene, men det reduserer både institusjonenes og statens muligheter for oversikt og direkte styring.

Hva skjedde i perioden 1945-1985?

Dersom en bare skulle begrense seg til den rent tallmessige utviklingen av veksten i høyere utdanning, kunne vi nøye oss med å vise til figur 1 over studenttallsutviklingen. Bak disse tørre tallene skjuler det seg imidlertid en rekke interessante forhold. Noe av veksten er tilsynelatende, fordi eksisterende utdanningstilbud er blitt oppgradert til høyere utdanning. Veksten henger videre sammen med viktige utdanningsreformer, utbygging av nye tilbud, endringer i demografi og arbeidsliv. Vi kunne ha beskrevet utviklingen som en utvidelse av utdanningstilbudene; som et uttrykk for reformer der eksisterende tilbud endres og er blitt en del av høyere utdanning (for eksempel lærerutdanning, ingeniørutdanning og sykepleierutdanning); i lys av reformer i hele skolesystemet som har åpnet adgangen til høyere utdanning til stadig flere; som et resultat av nye preferanser blant de unge (blant annet som følge av et økende utdanningsnivå i foreldregenerasjonen); som et resultat av at befolkningens etterspørsel etter utdanning øker med økende velferd; eller som et utslag av nye krav i arbeidslivet. Det gir liten mening å forklare veksten som et resultat av *en* av disse faktorene alene, det er snarere et komplisert samspill mellom dem, der det meste har trukket i en og samme retning.

Før vi går videre, er det nødvendig med en liten beskrivelse av hva vi mener med høyere utdanning, og hvilke typer institusjoner som inngår. I dag består sektoren av fire universiteter, ti vitenskapelig høyskoler (for eksempel Handelshøyskolen og Landbrukshøyskolen), 26 statlige høyskoler, kunstfaghøyskoler og private høyskoler. Av de fire universitetene var det bare Universitetet i Oslo som eksisterte ved slutten av andre verdenskrig. Universitetet i Bergen ble formelt opprettet i 1946, Universitetet i Trondheim (nåværende NTNU) ble opprettet som en paraplyorganisasjon av NTH og Lærerhøyskolen i 1968, og Universitetet i Tromsø kom til i 1971. Høgskolesektoren ble formelt opprettet i 1971 ved opprettelsen av de første distriktshøgskolene og ved oppgradering av en rekke tidligere tilbud som gradvis hadde utviklet seg til å bli reelt sett postgymnasiale studier. Det er disse institusjonene som etter høgskole-reformen av 1994 ble organisert som de statlige høgskolene. Endelig må de private tilbudene nevnes. Disse vokste særlig sterkt på 1980-tallet, spesielt innenfor fag som økonomi og administrasjon. Sett i europeisk målestokk har Norge en relativt stor privat sektor i høyere utdanning (OECD 1998). Tallene våre inkluderer imidlertid ikke norske studenter i utlandet. Norge har alltid hatt et stort antall som studerer i utlandet. De siste 25 år har studentene i utlandet utgjort om lag 6 prosent av den samlede studentmassen, og i dag er det over 14.000 som er registrert som utenlandsstudenter (se Wiers-Jenssens artikkel).

Figur 1 Studenttallsutviklingen i universitets- og høgskolesektoren 1946-1998.

Merknad: Høgskolesektoren ble formelt opprettet i 1971, og studenttallene for årene 1965-1971 er beregnet for det som da inngikk i denne sektoren. Før 1965 foreligger ikke tall for den senere høgskolesektoren.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Det første tiåret etter 2. verdenskrig var preget av at landet skulle gjenoppbygges. Vekst i høyere utdanning var ikke høyt prioritert, bortsett fra når det gjaldt teknisk utdanning (Skoie 1988). I perioden mellom 1945 og 1950 var det et høyt antall studenter ved universitetene, opp mot 8.500, men det skyldtes hovedsakelig en opphopning på grunn av at universitetet var stengt under krigen, og at mange tidligere studenter gjenopptok studiene sine. Tallene falt snart tilbake til nivået på 1930-tallet, om lag 5.500 midt på 1950-tallet. Tallene begynte imidlertid å stige noe i siste halvdel av 1950-tallet, for så å ta virkelig av utover på 1960-tallet. Studenttallet var nesten 10.000 i 1960, passerte 20.000 i 1966, 30.000 i 1970 og 40.000 i 1975. Det skjedde altså en firedobling på bare 15 år. Alle disse tallene gjelder bare universitetene og de vitenskapelige høgskolene. I ti år framover ble tallene stående på stedet hvil. Nå var det høgskolesektoren som hadde en stor vekstperiode, og studenttallet økte fra ca 20.000 i 1971 til over 50.000 i 1985. Noe av veksten skyldes at en rekke utdanninger i helsefag (og enkelte andre mindre fag) fikk høgskolestatus i 1981. I tillegg ble nye distriktshøgskoler etablert samtidig som de tidligere tilbudene vokste.

Denne veksten er ikke på noen måte noe særnorsk fenomen. I alle land i Vest-Europa skjedde en tilsvarende vekst, om enn i ulik takt og

styrke. Høyere utdanning endrer seg på et par tiår fra å være et system for en elite til et masseutdanningssystem.

Reformer i skoleverket

En kan ikke beskrive veksten i høyere utdanning i denne perioden uten å ta for seg de gjennomgripende reformene som skjedde på alle nivåer i skoleverket. De første store skolereformene gjaldt grunnskolen, som i løpet av en forholdsvis lang overgangsperiode på 1960-tallet ble utbygd fra en 7-årig folkeskole til den 9-årige skolen. Samtidig forsvant den tidligere realskolen som innebar en barriere å forsere på veien mot høyere utdanning. I mange deler av landet var det stor konkurranse om å komme inn på realskolen, og derfra igjen til det daværende gymnasiet. Reformen i det videregående trinnet kom ikke før i 1976, men det hadde skjedd en kraftig utbygging av dette nivået gjennom hele 1960-tallet. Gymnasene fordoblet elevtallet fra 1959 til 1965 (Monsen 1993). En skal her heller ikke glemme at det var på 1960-tallet at de store barnekullene fra de første etterkrigsåra gjorde sitt inntog, først i gymnasiet, dernest i høyere utdanning.

Den politiske begrunnelsen for utbyggingen av utdanningssystemet baserer seg på en erkjennelse av at kunnskap er en viktig drivkraft i økonomien. Midt på 1950-tallet begynte man å interessere seg mer for hvilke behov det ville bli for akademikere i framtida. I 1960 ble Kleppekomiteen nedsatt (Kleppekomiteen 1960-61). Komiteen pekte på et sterkt behov for utbygging av høyere utdanning. Forslagene fra Kleppekomiteen ble fulgt opp med nybygg og etter hvert nye institusjoner. Ikke minst krevde veksten i resten av skoleverket en betydelig tilgang på lærere. Slik sett skaper utdanningssystemet sin egen vekst. Vekst i videregående skoler er nødvendig for å få skape et potensial for søkning til høyere utdanning, samtidig som høyere utdanning må utdanne stadig flere lærere. Også utbyggingen av velferdsstaten krevde høyt kompetent personale.

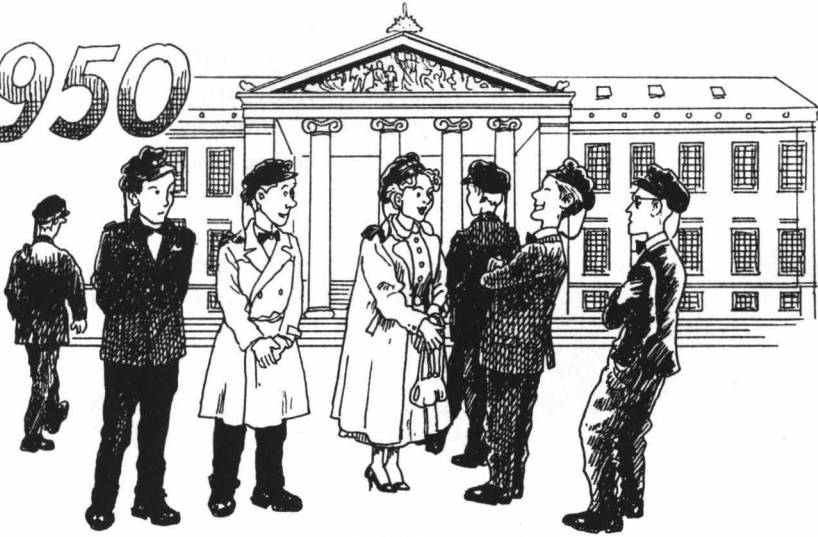
Når det gjelder reformer i høyere utdanning, kommer man ikke utenom Ottosenkomiteen (1966-70), som la fram i alt fem delinnstillinger i perioden fra 1966 til 1970. Selv om langt fra alle komiteens forslag ble virkeliggjort umiddelbart, har Ottosenkomiteens innstilling virket retningsgivende på utviklingen i høyere utdanning helt fram til i dag. Senere komiteinnstillinger og reformarbeid i høyere utdanning har langt på vei vært en gradvis implementering av Ottosenkomiteens forslag. Det gjelder i stor grad også Mjøs-utvalgets innstilling (NOU 2000). Ottosenkomiteen tok sikte på å skape et moderne masseutdanningssystem for høyere utdanning i Norge, og de anslo at studenttallet ville komme opp i 90.000 i løpet av 1980-tallet. Disse beregningene framsto utvilsomt som meget dristige. Ikke desto mindre er dette en av de mest treffsikre prognosene i utdanningssektoren. Det faktiske studenttallet passerte 90.000 i 1983. For å gi

plass til det store antall studenter som man forutså, var det nødvendig med gjennomgripende reformer. Først og fremst burde det skapes et postgymnasialt tilbud utenfor universitetene, som tilbød et alternativ med flere kortvarige og yrkesrettede studier. Komiteen brukte begrepet "distriktshøgskoler" om overbygninger over allerede eksisterende tilbud og nye tilbud ute i de enkelte regionene. Denne paraplymodellen med integrering av alle tilbud utenom universitetene møtte imidlertid stor motstand fra profesjonsutdanninger som lærer- og sosialarbeiderutdanning. Forslaget ble ikke realisert før med høgskolereformen i 1994 (om enn i en noe revidert form). Men ideen om distriktshøgskolen ble fulgt opp umiddelbart, det samme gjaldt oppgradering av en rekke studier (lærerutdanning og ingeniørutdanning var de største). Ottosenkomiteen foreslo også radikale reformer i universitetsgradene. Dette vakte imidlertid stor motstand, og de fleste av forslagene ble lagt på is. Bare reformer i doktorgradsutdanningen og nedkorting av realfagstudiene med innføringen av cand.scient.-graden ble realisert. Først i Mjøs-utvalget 30 år seinere er det kommet forslag om gjennomgående nedkorting av universitetsstudiene. Det er interessant å merke seg at Ottosenkomiteen så nedkorting av studiene i sammenheng med en utbygging av etter- og videreutdanning. Dette fikk liten oppmerksomhet i 1970, men har fått fornyet aktualitet på 1990-tallet.

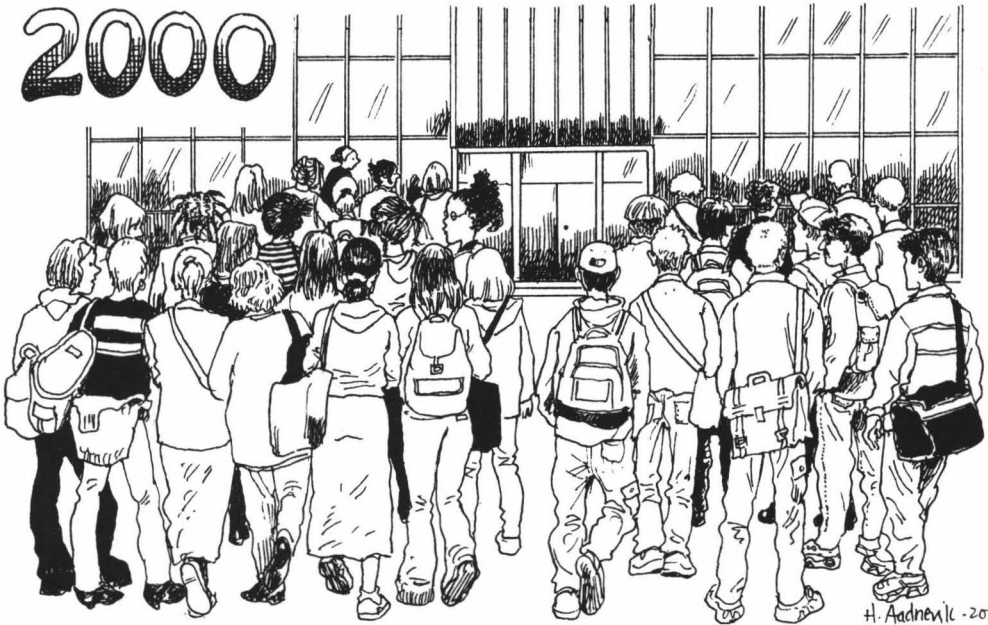
1970-1985: Høgskolesektoren vinner fram

Ottosenkomiteens arbeid er utvilsomt et av de mest grundige og betydningsfulle komiteearbeidene i utdanningssektoren noensinne. Det er særlig to momenter som er viktige for vår drøfting av veksten i høyere utdanning. For det første la komiteen til grunn at totalkapasiteten i høyere utdanning bør møte søkningen. Dette har vært et viktig prinsipp (som også Hernesutvalget videreførte 20 år seinere), men som ikke ble like klart og forpliktende uttalt i stortingsmeldinger eller andre regjeringsdokumenter. For det andre, og i vår sammenheng det aller viktigste, var at komiteen strakk kjølen til en ny sektor i høyere utdanning som et alternativ til universitetene. De fleste land har forsøkt å bygge opp slike alternativer. Få, om noen, land har lyktes i å bygge ut en høgskolesektor av et slikt omfang som Norge. Tilbudene i høgskolesektoren har vært attraktive, både sett fra søkerens side (det har ofte vært vanskeligere å komme inn der enn ved universitetene), og sett fra arbeidsgivernes side.

1950

2000

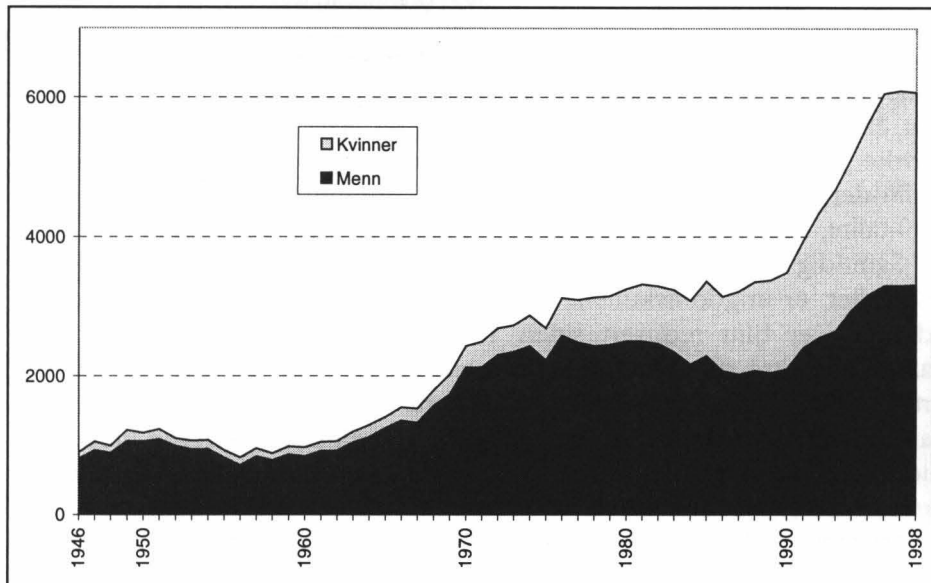
H. Adnenic - 2000

Også det faktum at utbyggingen har gitt en betydelig større geografisk spredning av tilbudene, har trolig hatt en mobiliserende effekt på ungdom utenom de store universitetsbyene.

Det er denne politikken som har gitt klare statistiske utslag ved at tallet på universitetsstudenter stagnerer i hele ti år fra midten av 1970-tallet, mens tallet på høgskolestudenter mer enn fordobles. Man lyktes i bestrebelsene på å kanalisere veksten utenom universitetene, samtidig som dette ser ut til å ha harmonert med søkerens interesser. Utover på 1980-tallet ble det likevel stilt spørsmål ved denne politikken med å kanalisere vekst til høgskolene. Universitetene mente de fikk for lite ressurser, de fikk få nye stillinger over en lang periode, og kunne dermed ikke rekruttere nytt personale. Det gjorde seg også gjeldende en stigende bekymring over sviktende rekruttering til langvarige studier på hovedfagsnivå.

Vekstperioden fra 1960 til midt på 1980-tallet hadde ikke vært mulig uten at det hadde skjedd endringer i hvem som blir student. Vi har alt nevnt den geografiske spredningen av tilbudene, og at mye av de regionale forskjellene i rekrutteringen til høyere utdanning ble utliknet. Dette har vært enda mer synlig når det gjelder kjønn. Så seint som i 1971 utgjorde kvinnene 31 prosent av det samlede studenttallet, i 1985 var det nesten nøyaktig balanse mellom mannlige og kvinnelige studenter. Tallet på mannlige studenter økte med mindre enn 10.000 fra 1971 til 1985, mens antall kvinnelige studenter økte fra 17.000 til 47.000. De sto med andre ord for $\frac{3}{4}$ av veksten i denne perioden. Etter hvert er det også blitt flere kvinner som tar høyere grads eksamen (tilsvarende hovedfagsnivå). I 1970 utgjorde kvinnene drøye 12 prosent av høyere grads kandidater, og midt på 1980-tallet hadde denne andelen økt til omtrent en tredel, jf. figur 2.

Figur 2 Høyere grads kandidater etter kjønn 1946-1998.

Kilde: Akademikerregisteret, NIFU.

Hva skjedde etter 1985?

Fra høsten 1986 til høsten 1994 økte studenttallet fra vel 100.000 til nesten 170.000, jf. figur 1. Denne veksten er i mange sammenhenger blitt omtalt som en "eksplosjon", se for eksempel Jørgensen (1993), Sandberg (1996) eller Hovland (2000). Mye av økningen i antall studieplasser var begrunnet i den vanskelige situasjonen på arbeidsmarkedet. Midt i andre halvdel av 1980-årene ble situasjonen for ungdom i arbeidsmarkedet vesentlig forverret. Ungdomsledigheten steg, og sysselsettingen blant ungdom sank i takt med det generelle tilbakeslaget i norsk økonomi i denne perioden. Samtidig økte ungdomskullene i andre halvdel av 1980-tallet og fram til begynnelsen av 1990-tallet.

Beslutningene om økt antall studieplasser ble tatt som en rekke *ad hoc*-løsninger etter hvert som ungdomsledigheten steg i denne perioden, og hadde ikke grunnlag i langsiktig planlegging. Tvert imot, myndighetenes langtidsplaner var basert på uendret studenttilstrømning, mens Hernesutvalget (NOU 1988) uttrykte bekymring for om denne kunne opprettholdes utover på 1990-tallet.

Mange av de nye studieplassene på slutten av 1980- og første halvdel av 1990-tallet ble finansiert over en særlig beredskapsbevilgning i statsbudsjettet. Tildelingen fra denne beredskapsbevilgningen skjedde på grunnlag av en løpende vurdering av utsiktene på arbeidsmarkedet

gjennom budsjettåret. I første halvdel av 1990-årene ble mer enn to tredeler av de nye studieplassene i utgangspunktet finansiert over beredskapsbevilgningen.

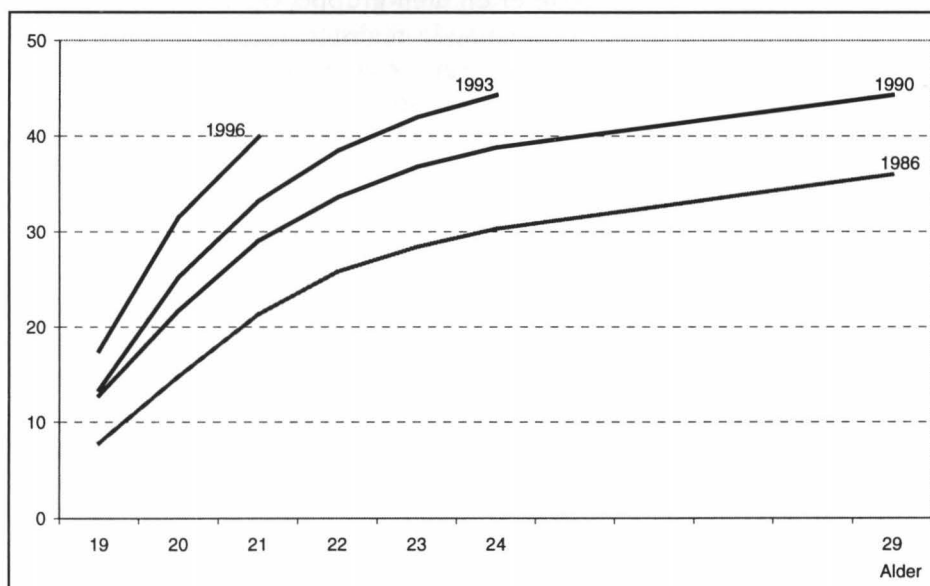
Utdanningspolitikken ble altså brukt som en del av den løpende motkonjunkturpolitikken i disse årene. På et tidlig tidspunkt var dette ment som en opptrapping av midlertidig karakter. Det var ikke meningen å påvirke prioriteringen av bruk av offentlige midler på lengre sikt. Men slik skulle det ikke gå. Satsingen på høyere utdanning ble videreført gjennom 1990-tallet, selv om arbeidsledigheten kulminerte allerede i 1993.

Samtidig som kapasiteten i høyere utdanning har vokst utover på 1990-tallet, er ungdomskullene blitt redusert. Også søkertallene til høyere utdanning er blitt redusert siden 1994 (Try 2000). Tilbudet av studie-plasser har altså økt samtidig som etterspørselen har gått ned. Dette har ført til at en større andel av de kvalifiserte søkerne får tilbud om studie-plass. I 1999 fikk om lag 97 prosent av de kvalifiserte søkerne tilbud om studie-plass, og av disse fikk 62 prosent studietilbud i samsvar med sitt førsteønske (SO 2000).

En måte å illustrere økningen i studietilbøyeligheten utover på 1990-tallet på, er å følge årskull over tid. Dette er gjort i figur 3, som følger fire årskull fra de som 19-åringer tidligst kan begynne i høyere utdanning, inntil de er fylt 30 år. Personer født i 1967 fylte 19 år i løpet av 1986, og utgjør 1986-årskullet. I dette årskullet hadde om lag 8 prosent begynt i høyere utdanning det året de fylte 19 år. Ett år senere hadde til sammen 15 prosent av 1986-årskullet begynt i høyere utdanning, og før fylte 30 år hadde 36 prosent begynt i høyere utdanning. Den økte studietilbøyeligheten utover på 1990-tallet fører til at flere i hvert årskull påbegynner høyere utdanning, og om lag 44 prosent av 1990-årskullet hadde begynt i høyere utdanning før fylte 30 år. Senere årskull kan vi foreløpig ikke følge like lenge, men dersom tidligere studiemønster holder seg, ligger det an til at mellom 50-60 prosent av hvert årskull fra midt på 1990-tallet vil begynne i høyere utdanning før de er 30 år. Andre beregninger fra NIFU tyder på at et slikt anslag ikke er for høyt. Undersøkelser vedrørende utdanningsaspirasjoner blant elever i videregående utdanning midt på 1990-tallet tyder på at nær 60 prosent *har planer* om å ta høyere utdanning (Støren 2000)¹. En mikrosimuleringsanalyse foretatt av Næss (2000) anslår at over 60 prosent av ungdomskullene *vil begynne* i høyere utdanning en eller annen gang i løpet av livet. Ifølge disse beregningene vil 50 prosent *ha fullført* en høyere utdanning innen de er 35 år.

¹ Utdanningsplaner blant elever i videregående skole er nærmere omtalt i artikkelen til Hovland m.fl.

Figur 3 Kumulert prosentandel av fire årskull (av 19-åringene) etter når de begynte i høyere utdanning (alder), 1986, 1990, 1993, 1996

Kilde: Statistisk sentralbyrå og egne beregninger.

Nedenfor skal vi kort trekke fram tre særtrekk ved studenttallsveksten etter 1986: Utdanningsveksten blant kvinner, den generelle økningen i utdanningslengde og veksten i allmennfag ved universitetene.

Økt utdanning blant kvinner

Kvinnene har stått for den sterkeste veksten i høyere utdanning de siste årene. Midt på 1980-tallet var det omtrent like mange kvinner som menn blant studentene ved universiteter og høyskoler. Samlet var kvinneandelen 51 prosent i 1986, hvorav kvinneandelen blant høyskolestudentene var 53 prosent og blant universitetsstudentene 48 prosent. I 1998 har kvinneandelen samlet økt til 58 prosent, og kvinnene er i flertall både ved høyskoler og ved universiteter: Ved høyskolene var 62 prosent av studentene kvinner, og ved universitetene var andelen 53 prosent.

Kvinnene har tradisjonelt tatt kortere høyere utdanning enn menn (Jørgensen 1997). Selv om kvinnene på 1980-tallet var i flertall blant dem som tok eksamen på lavere nivå, var det relativt færre som avla eksamen på høyere grad (tilsvarende hovedfagsnivå), jf. figur 2. I 1986 var hver tredje høyere grads kandidat kvinne. I 1998 var kvinneandelen blant høyere grads kandidater kommet opp i 45 prosent. Kvinner er imidlertid i flertall innenfor en rekke fag på høyere grads nivå. I 1998 var det flere kvinner enn menn blant humanister, samfunnsvitere, psykologer og helsefagkandidater. Blant jurister og medisiner har det vært litt vekslende

flertall av kvinner og menn gjennom 1990-tallet, men i 1998 var det en liten overvekt av menn blant de nyutdannede kandidatene. Det samme er tilfellet blant arkitekter, men dette er en liten gruppe, og betyr lite for den totale kandidatmassen. Blant nyutdannede realister, og særlig blant sivilingeniørene, er det imidlertid en klar overvekt av menn.

Selv om kvinnene var i flertall blant studentene i 1998, var det fortsatt en høyere andel menn enn kvinner med høyere utdanning samlet i befolkningen. Men høsten 1998 var forskjellen i underkant av 1 prosentpoeng, mot i overkant av 3 prosentpoeng ti år tidligere. Sammenligner en aldersgruppene, ser en også at det kun er i aldersgruppene 45 år og over hvor flere menn enn kvinner har høyere utdanning. I aldersgruppen 20-29 år er det hele 10 prosentpoeng flere kvinner enn menn som har fullført høyere utdanning. Dette har delvis sammenheng med at kvinner tar kortere studier enn menn, og derfor blir raskere ferdig. Men fortsetter denne utviklingen, vil det snart være flere kvinner enn menn med høyere utdanning i befolkningen.

Økt utdanningslengde

Det totale antall studenter i høyere utdanning på et bestemt tidspunkt påvirkes av tilstrømningen av nye studenter over flere år, samt gjennomsnittlig antall år disse er i høyere utdanning. I perioden 1986-1992 kan mye av studenttallsveksten tilskrives økt tilgang, men i perioden etter 1992 har den årlige tilgangen av nye studenter vært omtrent uforandret. Likevel har studentbeholdningen fortsatt å øke (se figur 1). En stor del av veksten utover på 1990-tallet kommer altså som følge av at studentene i gjennomsnitt oppholder seg lenger i høyere utdanning, mens noe av studentveksten i årene etter 1992 også skyldes en bølgeeffekt som følge av økt tilstrømning i årene før 1992.

Økt varighet i høyere utdanning kan tilskrives et samspill av institusjonelle og atferdsmessige forhold. Fordelingen av studenter etter fagfelt og utdanningstype kan ha endret seg fra utdanninger av kort varighet til utdanninger av lengre varighet, blant annet som følge av forskjeller i opp-takskapasitet. Det har i mange tilfeller vært lettere å komme inn på studier ved allmennfakultetene ved universitetene enn til profesjonsstudier ved universiteter og høyskoler, samtidig som det har vært økende interesse for langvarige allmennfag. Et annet forhold som kan ha ført til at studentene bruker lengre tid i høyere utdanning, er at det etter hvert ble innført regulert adgang til mange hovedfag. Dette kan ha ført til at flere studenter måtte ta flere fag før de kom inn på hovedfag. Dessuten har den formelle studielengden innenfor enkelte utdanninger økt, for eksempel økte allmennlærerutdanningen fra tre til fire år på midten av 1990-tallet.

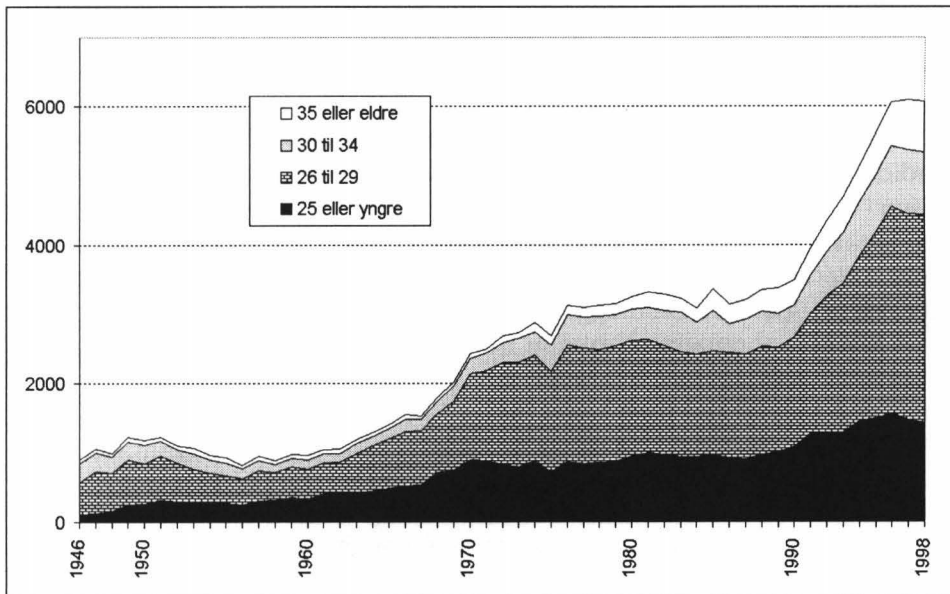
Andre forhold som har vært trukket fram for å forklare økt utdanningslengde, er at en større andel av studentene fortsetter i videreutdan-

ning, eller på høyere nivåer i universitets- og høyskolesystemet; færre studenter avbryter påbegynte studier; flere studenter kommer tilbake til høyere utdanning etter et opphold; og en større andel av studentene kan bli forsinket innenfor et studium, for eksempel på grunn av økning i andelen deltidstudenter. Et forbedret arbeidsmarked kan for eksempel ha ført til at flere studenter får jobb ved siden av studiene og derfor bruker lengre tid.

Vi har ikke gode data for alle disse komponentene, men det er flere tegn som tyder på at en rekke av faktorene har virket sammen og bidratt til at den gjennomsnittlige varigheten i høyere utdanning har økt (Aamodt 1995, Try 2000). Arnesen (1993) peker for eksempel på tendensen til at stadig flere bruker høyskoleutdanning som en mellomstasjon i et lengre utdanningsløp.

Økt utdanningslengde reflekteres også i forskyvning i aldersfordelingen blant høyere grads kandidater (jf. figur 4). Fra 1986 til 1998 har gjennomsnittlig alder på høyere grads kandidater økt med nesten 1 år, fra 28,1 år til 29,0 år.

Figur 4 Høyere grads kandidater etter alder 1946-1998.

Kilde: Akademikerregisteret, NIFU.

Størst vekst i allmennfag

Veksten i høyere utdanning har vært størst i universitetssektoren fra 1986 til 1996, spesielt i de tradisjonelt åpne fakultetene. Dette gjelder for eksempel humanistiske og samfunnsvitenskapelige fag. Først i 1997 har

studenttallet ved universitetene gått noe ned, mens studenttallet ved høyskolene har fortsatt å vokse (figur 1).

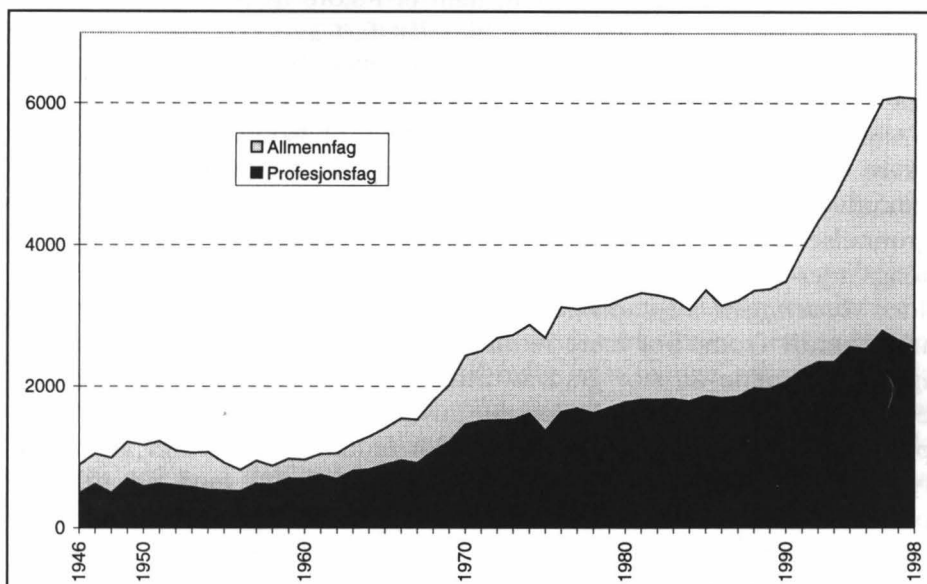
Når studenttallsveksten ble så sterk ved de såkalte allmennfakultetene på universitetene, har dette selvsagt sammenheng med at disse fakultetene tradisjonelt har vært åpne. Samtidig har det vært minst ressurskrevende å opprette studieplasser i disse fagene, samt i økonomisk administrative fag ved høyskolene. Mange profesjonsutdanninger er mer kostbare. Profesjonsutdanninger er mindre fleksible med hensyn til kapasitetssvingninger blant annet på grunn av utstyrs- og ressursbehov eller mangel på praksisplasser (i sykepleie- og andre helsefag). Studenttallsveksten etter fagfelt kan derfor være bestemt både ut fra studentenes utdanningsønsker og myndighetenes ønsker om å holde kostnadene per student nede. Men den skjevfordelte veksten mellom allmennfag og profesjonsfag har neppe vært fullt ut i samsvar med søkerens *primære* ønsker eller med arbeidsmarkedets behov.

Den sterke studenttallsveksten ved allmennfakultetene reflekteres etterhvert også i utviklingen i antall høyere grads kandidater. Figur 5 viser den relative kandidattallsutviklingen fordelt på allmennfag og profesjonsfag. Fra 1986 til 1998 har kandidattallene innenfor allmennfagene vokst med nesten 170 prosent, mens kandidattallene innenfor profesjonsfagene bare har vokst med 40 prosent. Allmennfagene inkluderer her humanister, samfunnsvitere, jurister og realister, og innenfor alle disse fagene har den relative kandidattallsveksten fra 1986 til 1998 vært over 100 prosent (jf. vedleggsfigur 1).² Blant de fagene som her er definert som allmennfag har kandidattallsveksten vært klart større blant humanister, samfunnsvitere og jurister enn blant realister³. Innenfor de fleste profesjonsfagene (leger, helsefagkandidater og psykologer, arkitekter og landbrukskandidater) var veksten under 50 prosent, mens den var 63 prosent blant sivilingeniørene i perioden 1986-1998 (vedleggsfigur 2).

² Disse kandidatgruppene kommer i hovedsak fra de tradisjonelt åpne studiene ved universitetene. Det kan selvsagt diskuteres om jus skal kategoriseres som et allmennfag eller et profesjonsfag. I Arnesen og Try (1999) er det argumentert for at de kunnskaper som erverves i jusstudiet, framstår som relativt teoretiske, og at det for eksempel er nødvendig med en praksisperiode for å oppnå advokatbevilgning eller bli dommer. Dessuten begynner mange av de nyutdannede juristene som saksbehandlere i offentlig sektor, på lik linje med mange samfunnsvitere. På denne bakgrunn kan jusstudiet betraktes som relativt generalistpreget.

³ Innenfor realfagene er det i all hovedsak biologi som står for kandidattallsveksten det siste tiåret, mens det bare er mindre endringer innenfor de øvrige realfagene, spesielt i matematikk og fysikk.

Figur 5 Høyere grads kandidater i allmennfag og profesjonsfag 1946-1998.

Kilde: Akademikerregisteret, NIFU.

Hva sier Mjøs-utvalget om dimensjonering?

Som tidligere nevnt la Ottosenkomiteen til grunn at totalkapasiteten i høyere utdanning skulle møte søkningen. Dette prinsippet har siden vært gjentatt i flere utredninger og komiteearbeider, men er ikke like klart uttalt i stortingsmeldinger eller andre regjeringsdokumenter. Det er dokumenter av den sist nevnte typen som har størst betydning for den politikken som blir ført, ettersom disse formulerer regjeringens mål. Nettopp derfor kan slike dokumenter ha en tendens til å bli mindre forpliktende enn det som følger av eksterne råd. Likevel er det liten tvil om at den dimensjoneringspolitikken som faktisk er blitt ført, i stor grad har forsøkt å ta hensyn til søkningen.

Etter hvert som kapasiteten i høyere utdanning er blitt utbygd, er det blitt lagt større vekt på å imøtekomme den individuelle etterspørselen etter høyere utdanning. Dermed har det kommet inn sterkere formuleringer om søkerstyrt dimensjonering av høyere utdanning. I Stortingsmelding nr. 36 (1998-99) slås det for eksempel fast som et overordnet mål for dimensjoneringen av høyere utdanning, at man skal "gi tilbud til flest mulig utdanningsøkende, både for å møte den individuelle etterspørsel og for å dekke arbeidslivets behov".

Omtrent de samme formuleringer kan man gjenfinne i Mjøs-utvalgets innstilling (NOU 2000). Som et overordnet mål mener utvalget at

"totalkapasiteten i høgre utdanning bør møte individenes etterspørsel". Dette hovedmålet er altså ikke nytt, men er i store trekk en videreføring av det hovedprinsipp som allerede ble slått fast av Ottosenkomiteen på slutten av 1960-tallet. Prinsippet er dessuten allerede blitt tatt inn som en del av regjeringens politikk.

Allikevel kan det være grunn til å hevde at Mjøs-utvalget legger enda sterkere vekt på søkerstyrt dimensjonering enn det som tidligere har vært formulert i slike innstillinger. Dette kommer blant annet til uttrykk i begrunnelser for og presiseringer av hovedprinsippet, samt i skissering av retningslinjer for hvordan dette hovedprinsippet skal oppfylles. Når det gjelder *fordelingen* av kapasiteten, er det "individenes ønsker og samfunnets behov (som) bør bære retningsgivende". Utvalget tillegger utdanningsinstitusjonene en stor grad av frihet til å tilpasse seg etterspørselen etter utdanning, samtidig som sentrale myndigheter må sørge for at totalkapasiteten i systemet oppfyller målet. For utdanninger som er av særlig betydning, for eksempel helsefag, er det nødvendig med en minstekapasitet. Utover dette skal institusjonene gis stor grad av frihet til å bestemme sammensetningen av de ulike utdanningene og til å omdisponere kapasiteten innenfor ulike utdanninger og fagområder i takt med endringer i etterspørselen.

Mjøs-utvalget viderefører altså hovedprinsippet om søkerstyrt dimensjonering av høyere utdanning, men ønsker både å øke fleksibiliteten i systemet og å overlate mer ansvar til institusjonene når det gjelder å møte endringer i etterspørselen etter utdanning.

Avslutning

De siste 40 årene har vært preget av en sterk og sammenhengende vekst i høyere utdanning. Noe av veksten skyldes at eksisterende utdannings-tilbud blir oppgradert til høyere utdanning, for eksempel lærer-, sykepleie- og ingeniørutdanning. Men det meste av veksten kan tilskrives utbygging og utvidelser av utdanningstilbudene, enten gradvis eller gjennom større reformer. Utbyggingen har skjedd i takt med befolkningens økende etterspørsel etter utdanning. Studietilbøyeligheten øker både som en respons på nye krav fra arbeidslivet, og som et resultat av stadig høyere velferdsnivå. Dessuten har vi å gjøre med en slags sosial spiral: Når utdanningsnivået øker i foreldregenerasjonen (for eksempel som en konsekvens av studieekspansjonen på 1960-tallet), øker også studietilbøyeligheten i neste generasjon (1980- og 1990-tallet), ettersom barna vanligvis vil ha minst like høy utdanning som sine foreldre.

En viktig del av utdanningspolitikken har vært å utjevne sosiale forskjeller i høyere utdanning og trekke til seg studenter fra lavere sosiale lag, som tradisjonelt har vært dårlig representert. Blant annet må opprettelsen av Statens lånekasse i 1947 ses i en slik sammenheng. Utnytting

av talentreservene var en viktig ledetråd gjennom 1950- og 1960-tallet. Utviklingen har da også utvilsomt ført til at *antallet* studenter med utradisjonell familiebakgrunn har økt kraftig, men målt i sannsynlighetene for å bli student har vi sett lite til den sosiale utjevningen i rekruttering til universitetene (Aamodt 1982, Knudsen m.fl. 1993, Hansen 1999), med en viss sosial utjevning ved høgskolene (Hansen 1999). Det er fortsatt en sterk sammenheng mellom foreldres utdanningsnivå og de unges planer om å ta høyere utdanning (Støren 2000) og hva slags høyere utdanning de tar (Hovland 2000).

Gjennom det meste av etterkrigstiden er det lagt vekt på prinsippet om søkerstyrt dimensjonering av høyere utdanning. Dette innebærer at den totale studiekapasiteten blir justert etter variasjoner i etterspørselen etter utdanning. Likevel har det inntil nylig vært mange søkere som ikke har fått plass. Kapasiteten har ikke vært tilstrekkelig stor til å dekke etterspørselen, verken totalt eller på enkeltstudier. Kapasiteten har heller ikke vært stor nok til å dekke arbeidsmarkedets behov for kompetanse innenfor enkeltområder, spesielt ikke innenfor helsefag.

Utover på 1990-tallet fikk etter hvert de fleste kvalifiserte søkerne tilbud om studieplass, selv om mange ikke fikk oppfylt sitt primære studieønske. Det legges i økende grad vekt på å imøtekomme individuelle ønsker om høyere utdanning, nærmest som en rettighet, og på slutten av 1990-tallet ble dette langt på vei oppfylt.

Referanser

- Arnesen, C.Å. (1993), "Den toårige DH-økonomiutdanningen – en selvstendig yrkesutdanning?" I E. Brandt (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1993*, s. 67-76.
- Arnesen, C.Å. og S. Try (1999), *Lønnsutviklingen blant nyutdannede akademikere: Tapte posisjoner?* Rapport 8/1999. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Hovland, G. (2000), *Hvem ble student under utdanningsekspløsjonen?* Skriftserie 2/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Jørgensen, T. (1993), "Studenteksplosjonen". *Samfunnsspeilet*, 4, s. 12-14.
- Jørgensen, T. (1997), *Utdanning i Norge*. Statistiske analyser 19. Kongsberg: Statistisk sentralbyrå.
- Kleppekomiteen (1960-61), *Forslag om den videre utbyggingen av universiteter og høyskoler*.

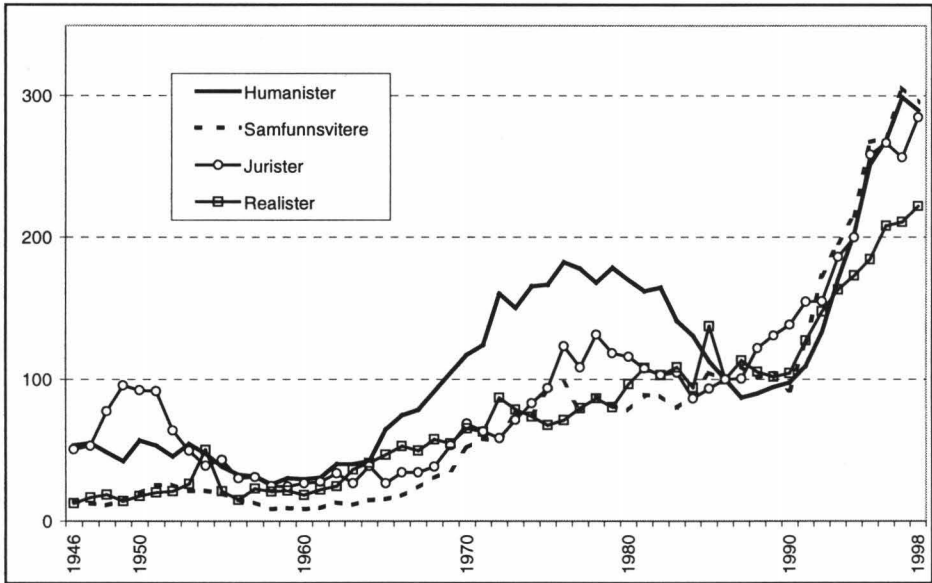
- Knudsen, K., Aa.B. Sørensen og P.O. Aamodt (1993), *Endringer i den sosiale rekrutteringen til høyere utdanning etter 1980*. Oslo: NAVFs utredningsinstitutt.
- Monsen, I. (1993), "Utdanningssektoren i vekst og forandring 1950-1991". *Sosialt utsyn 1993*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- NOU (1988), *Med viten og vilje*. Norges offentlige utredninger 1988:28. Oslo: Statens forvaltningstjeneste.
- NOU (2000), *Frihet med ansvar. Om høgre utdanning og forskning i Norge*. Norges offentlige utredninger 2000:14. Oslo: Statens forvaltningstjeneste.
- Næss, T. (2000), *Utdanning frem til år 2015. Framtidig beholdning, tilgang og erstatningsbehov*. Rapport 10/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- OECD (1998), *Education at a Glance 1998*. Paris: OECD.
- Ottosenkomiteen (1966-70), *Innstilling om videreutdanning for artianere m.v.*
- Sandberg, N. (1996), *Midt i eksplosjonen. Søking og opptak til høyere utdanning i 1993*. Rapport 5/1996. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Skoie, H. (1988), "Offentlig politikk for universiteter og høyskoler 1945-1988 – hovedtrekk". Vedlegg til *Med viten og vilje*. Norges offentlige utredninger 1988:28, s. 233-263. Oslo: Statens forvaltningstjeneste.
- SO (2000), *Søkerstatistikk 1999*. Samordna opptak. <http://www.so.uio.no/>
- Stortingsmelding nr. 36 (1998-99), *Om prinsipper for dimensjonering av høgre utdanning*. Oslo: Det kongelige kirke-, utdannings- og forskningsdepartement.
- Støren, L.A. (2000), *Yrkesfag eller allmennfag? Om stabilitet og endring i de unges valg, og bakgrunn for utdanningsvalg*. Skriftserie 9/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Try, S. (2000), *Veksten i høyere utdanning: Et vellykket arbeidsmarkeds-politisk tiltak?* Rapport 2/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Aamodt, P.O. (1982), *Utdanning og sosial bakgrunn*. Samfunnsøkonomiske studier nr. 51. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Aamodt, P.O. (1995), "Floods, bottlenecks and backwaters: an analysis of expansion in higher education in Norway". *Higher education*, 30:1, s. 63-80.

Aamodt, P.O. (1999), *Dimensjonering av høyere utdanning. Et komparativt perspektiv med særlig vekt på Storbritannia, Sverige og USA*. Rapport 3/1999. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

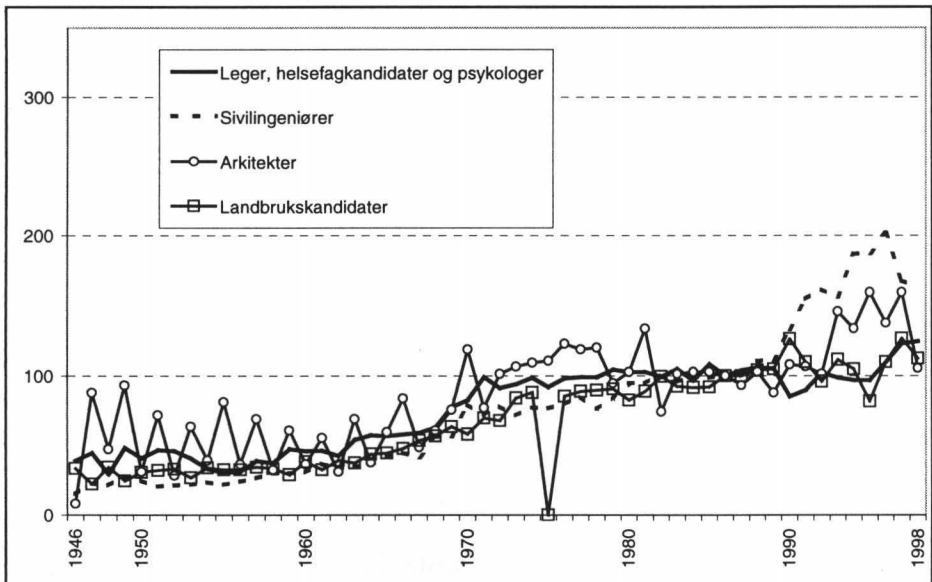
Vedleggsfigurer

Vedleggsfigur 1 Relativ kandidattallsutvikling (1986=100), høyere grads allmennfagkandidater 1946-1998.

Kilde: Akademikerregisteret, NIFU.

Vedleggsfigur 2 Relativ kandidattallsutvikling (1986=100), høyere grads profesjonsfagkandidater 1946-1998.

Merknad: I 1975 ble det ikke uteksaminert noen landbrukskandidater på grunn av omlegging av studiet.

Kilde: Akademikerregisteret, NIFU.

3 Lønnsutviklingen blant nyutdannede kandidater¹

Av Clara Åse Arnesen

I den seinere tid er det blitt fokusert mye på den dårlige lønnsutviklingen blant høyere utdannet arbeidskraft. Enkelte undersøkelser viser at grupper av akademikere, spesielt innenfor offentlig sektor, har sakkert akterut lønsmessig i forhold til andre grupper det kan være naturlig å sammenligne dem med. I denne artikkelen skal vi studere lønnsutviklingen for en gruppe av høyere utdannet arbeidskraft, nemlig nyutdannede kandidater i perioden 1976 til 1997. Vi spør om nyutdannede kandidater har tapt lønsmessig i denne perioden, og i den grad de har det, om dette kan forklares av de siste års "studenteksplosjon". Analysen viser at nyutdannede akademikere har opplevd en nedgang i lønn fra 1976 til 1997 i forhold til befolkningen som helhet, og at denne nedgangen var spesielt sterk fra slutten av 1980-tallet til midten av 1990-tallet.

Det blir stadig vanligere å ta høyere utdanning. En årsak til dette er en utvikling i retning av et mer kunnskapsbasert samfunn med økt behov for utdannet arbeidskraft. Samtidig er det sterk tro på utdanning som et middel både for å oppnå økt verdiskapning og for å utjevne økonomiske og sosiale forskjeller i samfunnet.

Tilbudet av høyere utdannet arbeidskraft har vokst kraftig de siste årene (jf. nærmere omtale i Try og Aamodts artikkel). I perioden 1976-1989 lå tallet på uteksaminerte høyere grads kandidater fra norske læresteder stabilt i overkant av 3000. Fra 1990 har det vært en sterk vekst i tallet på uteksaminerte kandidater. I 1997 ble det uteksaminert om lag 6000 kandidater. I denne perioden har vi sett en tendens til økende arbeidsmarkedsproblemer blant nyutdannede høyere grads kandidater (Szanday 1998, Try 1998). Dette kan indikere en overproduksjon av høyere utdannede, og det kan være grunn til å stille spørsmål ved om akademikerne er i ferd med å miste sitt konkurransefortrinn i arbeidsmarkedet.

Det er gjort en rekke studier på lønns- eller inntektsutviklingen for akademikere (se for eksempel Longva og Strøm 1996, Hægeland m.fl.

¹ Denne artikkelen bygger på resultater som tidligere er publisert i Arnesen og Try (1999) "Lønnsutvikling blant nyutdannede akademikere: Tapte posisjoner?"

1998, Høgsnes 1999, Barth og Røed 1999). Resultatene fra disse undersøkelser gir et noe forskjellig bilde av lønnsutviklingen for personer med høyere utdanning. Lønnsutvikling blant nyutdannede er imidlertid i liten grad blitt studert. Den første fasen av yrkeskarrieren er viktig fordi en eventuell nedgang i akademikernes begynnerlønn må kompenseres med en sterkere lønnsvekst seinere i yrkeskarrieren dersom de yngre generasjonene av akademikere ikke skal få mindre igjen av sin utdanningsinvestering enn eldre generasjoner. Dessuten kan nyutdannedes lønninger være følsomme overfor endringer i bedriftenes etterspørsel etter kvalifikasjoner og arbeidsstyrkens kompetanse, og kan fungere som en indikator på en begynnende ubalanse.

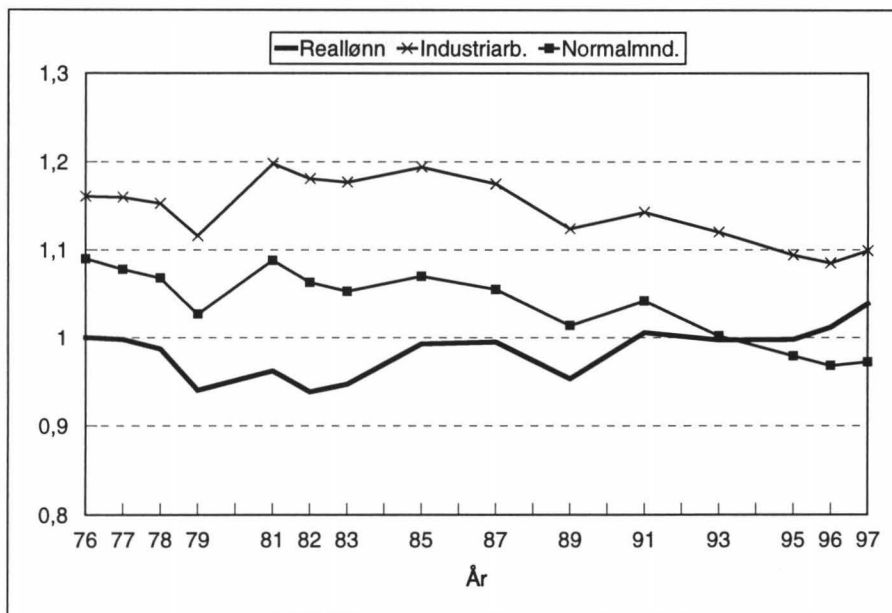
Viktige problemstillinger som vil bli tatt opp i denne artikkelen, vil være om begynnerlønnen for akademikere har utviklet seg i tråd med lønnsutviklingen generelt, eller om nyutdannede akademikere, som det ofte hevdes, har sakkert akterut lønnsmessig. I den grad de har det, er dette et fenomen som gjelder alle grupper av høyere utdannede, eller begrenser det seg til noen grupper, for eksempel til dem som hovedsakelig har sitt arbeidsmarked i offentlig sektor? For å belyse disse problemstillingene vil vi benytte data fra NIFUs kandidatundersøkelser. Lønnsutviklingen for fem ulike utdanningsgrupper vil bli studert: humanister, samfunnsvitere, jurister, realister og sivilingeniører.

Utvikling i begynnerlønn for akademikere 1976-1997

Til å beskrive lønnsutviklingen for nyutdannede akademikere kan vi benytte flere mål. I figur 1 har vi benyttet tre ulike mål for å belyse lønnsutviklingen. Vi har sett på utviklingen i nyutdannedes lønninger i forhold til konsumprisindeksen (reallønn), den relative lønnsutviklingen for nyutdannede kandidater i forhold til gjennomsnittlig industriarbeiderlønn og lønn for normalmånedswerk (se Arnesen og Try 1999 for nærmere definisjon av lønnsbegrepene).

Figur 1 viser at nyutdannede akademikere hadde en svak reallønnsøkning i perioden 1976-1997 (3,9 prosent). Hele reallønnsveksten har kommet i andre halvdel av 1990-årene, mens reallønna på hele 1980-tallet lå lavere enn midt på 1970-tallet. Hvis vi sammenligner lønna til nyutdannede akademikere med gjennomsnittlig industriarbeiderlønn og lønn for et normalmånedswerk, ser vi at nyutdannede akademikere har tapt lønnsmessig i forhold til begge disse gruppene i perioden. Størst nedgang i relativ lønn er det i forhold til lønn for normalmånedswerk. I 1976 tjente høyere grads kandidater om lag 9 prosent mer enn gjennomsnittlig lønn for et normalmånedswerk, mens de i 1997 tjente 3 prosent mindre.

Figur 1 Utvikling i lønn til nyutdannede i forhold til konsumprisindeks (real-lønn), industriarbeiderlønn og lønn for normalmånedsværk. 1976-1997.

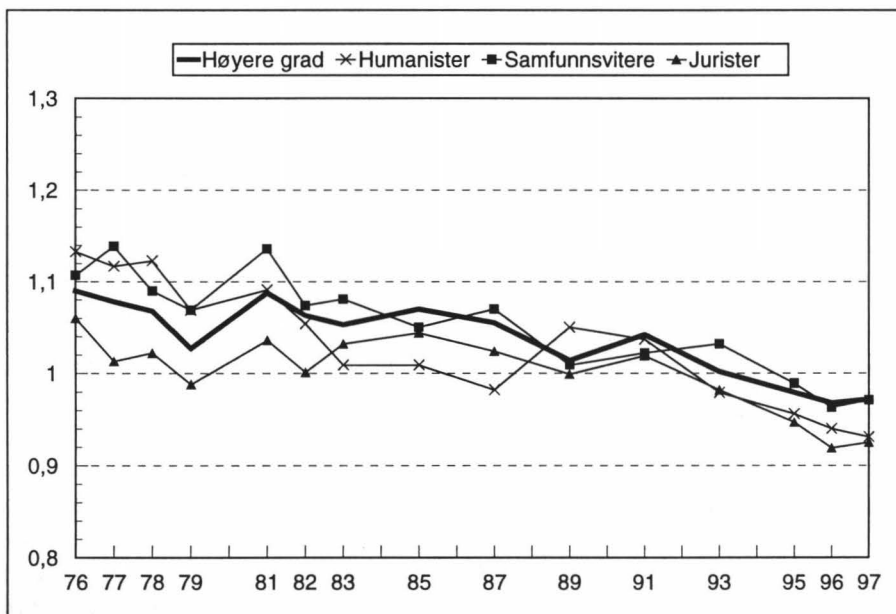
Studerer vi utviklingen i nyutdannede akademikers lønninger i forhold til lønn for normalmånedsværk, ser vi at den relative lønna sank på 1970-tallet, og et midlertidig bunnivå ble nådd i 1979. Imidlertid var det en sterk økning i de relative lønningene fra 1979 til 1981. Nedgangen fra 1976 til 1979 kan delvis forklares av lønnsstoppen som ble gjennomført i 1979. Lønnsstoppen medførte forbud mot alle lønnstillegg utenom rene ansiennitetsopprykk. Dette betyr at det generelt ikke var anledning til å justere begynnerlønnene i denne perioden, mens de arbeidstakerne som befant seg på en ansiennitetsstige, likevel kunne få lønnsøkning gjennom ansiennitetsopprykk. Nedgangen ble kortvarig og etterfulgt av en sterk økning i relativ lønn for nyutdannede, slik at i 1981 var nedgangen i relativ lønn mer enn kompensert.

Nedgangen i relativ lønn fortsatte både på 1980- og 1990-tallet. Den midlertidige bunnen i 1989 har trolig sammenheng med at det i 1988 og 1989 ble vedtatt lønnslover som begrenset lønnstilleggene disse årene. Lønnstilleggene ble begrenset til sentralt bestemte kronetillegg per time. Siden lønnstilleggene ble gitt som kronetillegg, varierte lønnsveksten mellom ulike næringer, med størst vekst i lavtlønnsnæringer. Nyutdannede akademikere tilhører neppe lavtlønnsgruppene i arbeidsmarkedet, slik at noe av nedgangen i relative lønner fra 1987 til 1989 muligens kan ha sammenheng med lønnslovene. Imidlertid skjedde det et konjunkturomslag i samme periode, som også kan ha hatt betydning for nyutdan-

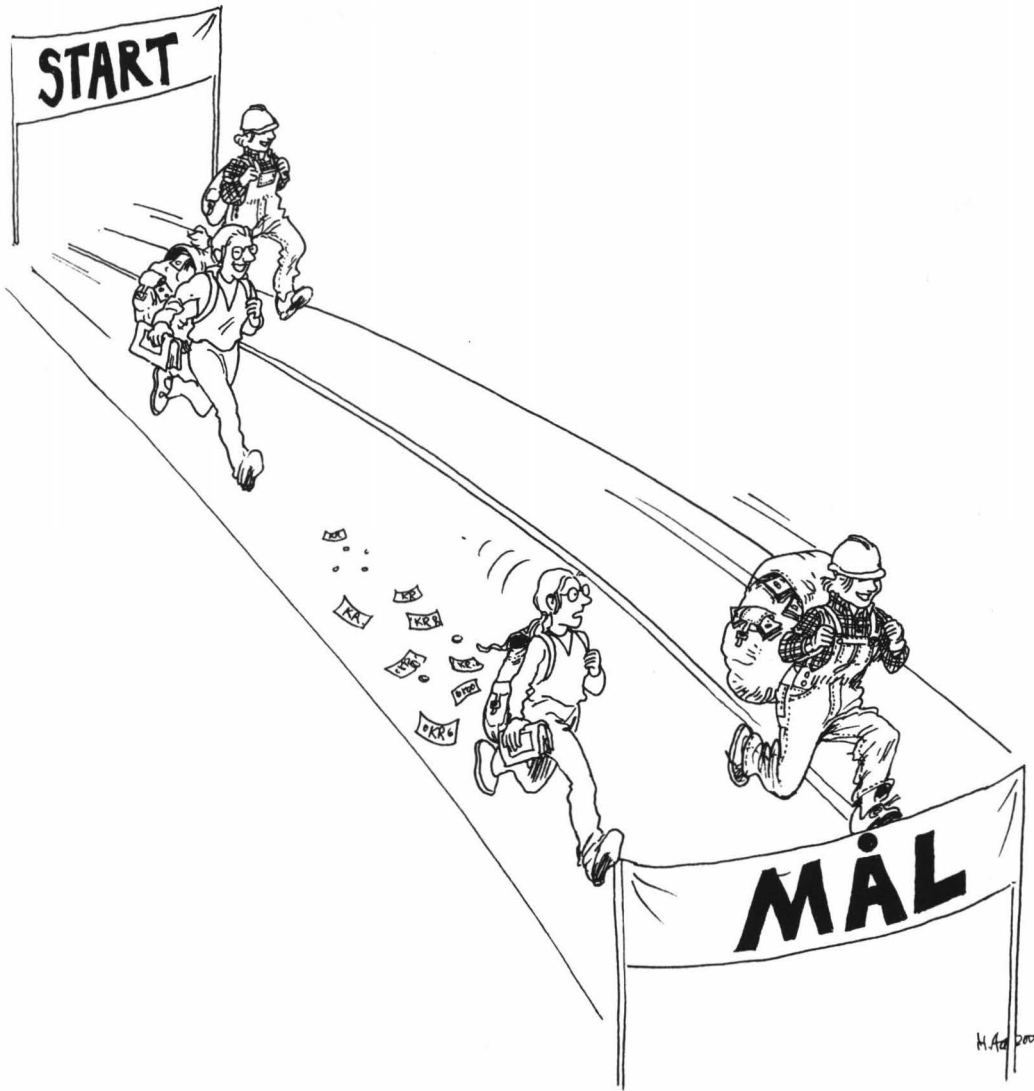
nedes lønnsutvikling. Hvordan konjunktorene kan tenkes å påvirke begynnerlønn for akademikere, skal vi komme nærmere tilbake til i neste avsnitt.

Figurene 2 og 3 viser utviklingen i begynnerlønn i perioden 1976-1997 for humanister, samfunnsvitere, jurister, realister og sivilingeniører sett i forhold til utviklingen i lønn per normalmånedsværk. Vi ser at nedgangen i relativ lønn gjelder alle utdanningsgruppene, men i noe ulik grad.

Figur 2 *Utvikling i begynnerlønn sett i forhold til utvikling i lønn for normalmånedsværk etter utdanningsgruppe. 1976-1997.*

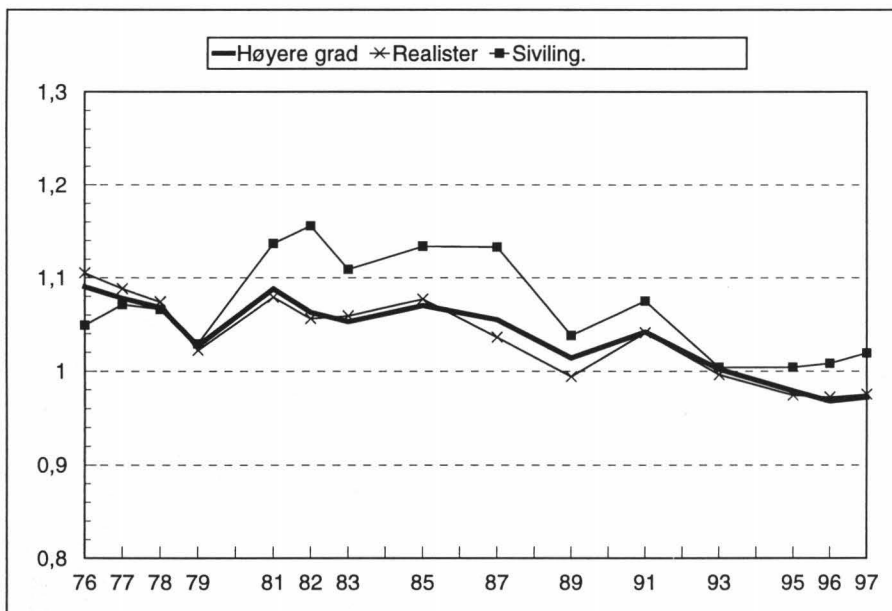
Den sterkeste nedgangen hadde humanistene, som i 1976 hadde en begynnerlønn som lå om lag 13 prosent over gjennomsnittet for et normalmånedsværk, mens de i 1997 hadde en lønn som lå om lag 7 prosent under. Blant samfunnsvitere, realister og jurister var det også en betydelig nedgang i relativ lønn, mens nedgangen for sivilingeniører må betegnes som beskjeden. I 1976 tjente sivilingeniørene om lag 5 prosent mer enn gjennomsnittet for et normalmånedsværk, mens de i 1997 tjente 2 prosent mer. Det var spesielt i perioden 1979-1987 at sivilingeniørene hadde en mer positiv lønnsutvikling enn de andre gruppene. Etter 1987 har også sivilingeniørene hatt en ugunstig lønnsutvikling, men totalt sett for perioden 1976-1997 har de likevel hatt en mer positiv lønnsutvikling enn de andre akademikergruppene. Et interessant trekk ved disse

NYUTDANNEDE AKADEMIKERE HAR SAKKET
AKTERUT LØNSMESSIG I PERIODEN 1976-1997

resultatene er at det er en svakere nedgang i relativ lønn og bedre real-lønnsutvikling for den utdanningsgruppen som har sitt hovedsakelige arbeidsmarked i privat sektor (sivilingeniører). Dette er for øvrig i overensstemmelse med funn som er gjort om tendenser til redusert avkastning av et ekstra utdanningsår i offentlig sektor (Hægeland m. fl. 1998) og nedgang i relativ lønn for enkelte akademikergrupper i offentlig sektor (Høgsnes 1999). I neste avsnitt skal vi se nærmere på forhold som kan forklare lønnsutviklingen for høyere grads kandidater.

Figur 3 Utvikling i begynnerlønn sett i forhold til lønn for normalmånedsværk. 1976-1997.

Faktorer som kan forklare lønnsutviklingen

Vi skal i dette avsnittet gi en kort beskrivelse av opplegget for to analyser av lønnsutviklingen for nyutdannede akademikere i perioden 1976-1997. De som er interessert i en mer formell beskrivelse av analyseoppleggene, henvises til Arnesen og Try (2000). Generelt kan man si at utviklingen i nyutdannedes lønninger påvirkes av forhold både på tilbuds- og etterspørselssiden i arbeidsmarkedet. Et første utgangspunkt for å analysere lønnsutviklingen i perioden 1976-1997, er en enkel tidsseriemodell hvor det tas hensyn til forhold både på tilbuds- og på etterspørselssiden i arbeidsmarkedet. Når det gjelder tilbudssiden i arbeidsmarkedet, er utviklingen i kandidattallene av sentral betydning. Som indikator for dette har vi benyttet antall nyutdannede kandidater dividert med antall personer i

alderen 25-66 (kohortstørrelse). Det antas at når kohortstørrelsen øker, dvs. at antall nyutdannede kandidater øker relativt til befolkningen i aldersgruppen 25-66 år, vil de nyutdannedes relative lønn bli redusert. Dette kan forklares ved at en økning i det relative tilbudet av nyutdannet akademikere som ikke blir kompensert av en tilsvarende økning i den relative etterspørselen, vil - som følge av rene markedsmekanismer - føre til lavere relativ lønn.

Som indikatorer for utviklingen på etterspørselssiden i arbeidsmarkedet har vi benyttet to variabler, utviklingen i den generelle arbeidsledigheten og andelen av verdiskapningen (BNP) som foregår i sekundærnæringene. Vi antar at jo høyere arbeidsledighet, jo lavere er de nyutdannedes relative lønninger. Dette betyr at når arbeidsledigheten øker, vil dette ha negative lønsmessige konsekvenser for nyutdannede akademikere sett i forhold til sysselsatte generelt. En forklaring på dette er at i en nedgangskonjunktur kan det være vanskelig å justere ned lønna til allerede sysselsatte, siden disse ofte er knyttet til arbeidsmarkedet gjennom langsiktige kontrakter. Nyutdannede mangler som regel en slik langsiktig tilknytning til arbeidsmarkedet, og må i den grad de lykkes å få jobb, akseptere den eventuelt lavere lønna som markedet tilbyr. Videre vil vi anta at jo større del av verdiskapningen som foregår i sekundærnæringene, jo lavere er nyutdannedes relative lønn. Siden høyere utdannede i mindre grad enn andre grupper arbeider i sekundærnæringene, vil en økning i andelen av verdiskapningen som foregår i sekundærnæringene, innebære en relativ reduksjon i etterspørselen etter høyere utdannede, med mulige negative lønsmessige konsekvenser. Til slutt har vi tatt med en variabel som skal kontrollere for strukturelle endringer i arbeidsmarkedet i perioden. Dette omfatter den tidligere nevnte lønnsstoppen i 1979 og lønnslovene i 1988-1989. Vi antar at disse forholdene hadde en negativ effekt på nyutdannedes lønninger. Denne enkle modellen gir ikke en uttømmende analyse av alle faktorer som påvirker utviklingen i nyutdannedes relative lønn. Andre forhold, for eksempel innretningen på lønnsoppgjørene i perioden, tas ikke hensyn til i denne analysen, men vil bli trukket inn seinere i denne artikkelen i forbindelse med tolkningen av resultatene.

Tidsserieanalysen som er beskrevet over, er supplert med en analyse av perioden 1989-1997 basert på individdata². Dette muliggjør en mer omfattende studie av årsakene til endringer i relativ lønn i denne perioden. Blant annet gir den mulighet for å studere hvorvidt lønnsutviklingen for nyutdannede kandidater i denne perioden kan forklares av endringer i demografiske kjennetegn ved kandidatene, kandidatenes for-

² Vi har ikke detaljerte nok data for perioden 1976-1987 til å foreta en individdataanalyse for hele perioden 1976-1997.

delinger på fagfelt, lønnsendringer innenfor fagfeltene eller type stillinger kandidatene går inn i (sektor, næring, stillingsnivå og type ansettelse). Til sammen gir disse to analysene et godt utgangspunkt til å vurdere hvorvidt nedgangen i relativ lønn for nyutdannede kandidater kan tilskrives ekspansjonen i høyere utdanning på 1990-tallet. Før vi presenterer resultatene fra analysene, vil vi se nærmere på utviklingen i den mest sentrale forklaringsvariabelen i tidsseriemodellen, nemlig kohortstørrelsen for nyutdannede kandidater i perioden 1976-1997.

Kandidattallsutvikling i perioden 1976-1997

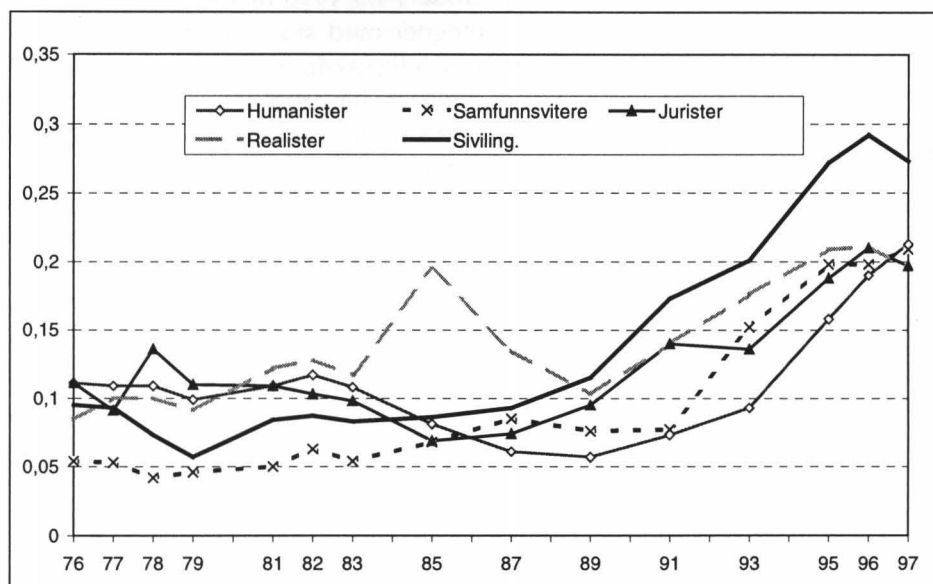
Figur 4³ viser utviklingen i kohortstørrelse for de fem utdanningsgruppene. Av figuren ser vi at samtlige utdanningsgrupper har hatt en økning i kohortstørrelsen i løpet av perioden 1976-1997. Samfunnsviterne og sivilingeniørene har hatt den sterkeste veksten. Særlig sterk har veksten i kohortstørrelse vært i første halvdel av 1990-tallet. Den sterke veksten i sivilingeniørenes kohortstørrelse i denne perioden må ses i sammenheng med utbyggingen av sivilingeniørstudiet ved de regionale (nå statlige) høyskolene⁴. For humanistene var kohortstørrelsen noenlunde konstant i perioden 1976-1982, deretter var det en klar nedgang fra 1982 til 1989. Etter 1989 har det vært en sammenhengende økning fram til 1997. Juristene og realistene⁵ er de gruppene som har hatt den svakeste veksten i kohortstørrelse i perioden 1976-1997, men fra slutten av 1980-tallet har det vært en klar vekst for disse gruppene. Den sterke veksten i kohortstørrelse fra slutten av 1980-tallet og fram til midten av 1990-tallet blant samtlige utdanningsgrupper kan indikere at økning i kohortstørrelse er en viktig faktor bak nedgangen i relativ lønn for nyutdannede akademikere i denne perioden.

³ Figur 4 viser utviklingen i kandidattallene fra vårsemesteret de enkelte årene ifølge NIFUs kandidatundersøkelser sett i forhold til størrelsen av befolkningen i aldersgruppa 25-66 år, ettersom det er denne variabelen som er benyttet som forklaringsfaktor i tidsserieanalysen.

⁴ Majoriteten av NTH-kandidatene uteksamineres om høsten og faller således utenfor vårt kohortmål.

⁵ "Toppen" våren 1995 for realistene har trolig sammenheng med overgangen fra cand.real. til cand.scient.- grad. I 1985 ble cand.real.-eksamen arrangert for siste gang ved universitetene i Oslo og Bergen.

Figur 4 Utvikling i kohortstørrelse for ulike utdanningsgrupper.

Resultater

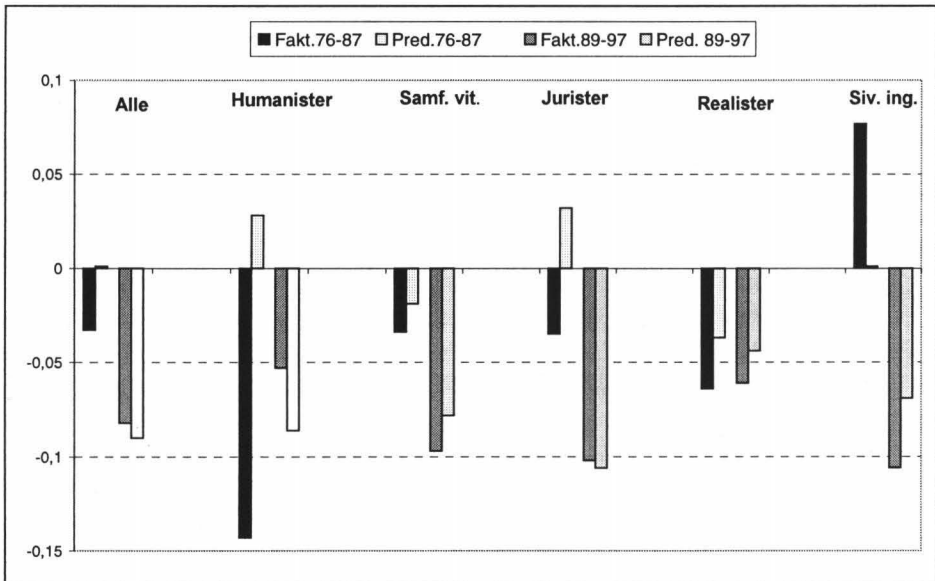
Resultatene fra tidsserieanalysen av perioden 1976-1997 viser at kohortstørrelse hadde signifikant betydning for relativ lønn (her målt ved nyutdannedes lønn i forhold til lønn for et normalmånedsværk) for alle gruppene med unntak av humanistene. Hvor stor betydning kohortstørrelse har for nyutdannedes relative lønn, varierer imidlertid mellom de ulike utdanningsgruppene. Den største negative effekten av en økning i kohortstørrelse på nyutdannedes relative lønn finner vi blant jurister, og den minste blant sivilingeniørene.

Resultatene viser dessuten at arbeidsledighet har en signifikant, negativ effekt for humanister og samfunnsvitere. Dette tyder på at økt arbeidsledighet fører til nedgang i relativ lønn for nyutdannede. Økt arbeidsledighet har størst negativ betydning for nyutdannede humanister. For de andre gruppene har arbeidsledighet ingen signifikant betydning. En økt andel av BNP som produseres i sekundærnæringene, har en negativ, men ikke signifikant, effekt for humanister, samfunnsvitere og jurister. For sivilingeniører og realister er imidlertid koeffisienten positiv (bare signifikant for sivilingeniører). Dette kan ha sammenheng med at en relativ høy andel av sivilingeniørene og til dels også realistene, sammenlignet med de andre gruppene, arbeider i sekundærnæringene.

Vi har med utgangspunkt i resultatene av tidsserieanalysen foretatt noen enkle beregninger av hvor stor del av endringene i relativ lønn over

tid som kan forklares av endringer i kohortstørrelse. Vi har valgt å dele tidsperioden fra 1976 til 1997 i to: periode 1 fra 1976 til 1987 og periode 2 fra 1987 til 1997. Periode 1 er kjennetegnet med små endringer i kohortstørrelse, mens det i periode 2 var betydelig økning i kohortstørrelse for de fleste utdanningsgrupper. Resultatene er illustrert i figur 5. For hver utdanningsgruppe ser vi den faktiske (observerte) endringen i relativ lønn i perioden i forhold til den predikerte (beregnete), endring i relativ lønn (basert på tidsseriemodellen) som følger av endringer i kohortstørrelse i samme periode.

Figur 5 Faktisk og predikert lønnsvekst i periodene 1976-1987 og 1989-1997 for ulike utdanningsgrupper.

Merknad: Predikert lønnsvekst på bakgrunn av tabell 4.2 i Arnesen og Try (2000).

Når vi ser alle utdanningsgruppene under ett, var det i perioden 1976-1987 en nedgang i relativ lønn på drøyt 3 prosent. I samme periode var det så godt som ingen endringer i kohortstørrelse, og vår analysemodell predikerer heller ingen endringer i relativ lønn som følge av endring i kohortstørrelse. Selv om vi har observert en nedgang i relativ lønn i denne perioden, må den karakteriseres som moderat sett i forhold til den observerte nedgangen for akademikere generelt i offentlig sektor (Høgsnes 1999, NOU 1988:24). Når vi ser på de enkelte utdanningsgruppene, finner vi en kraftig nedgang i relativ lønn blant humanister i denne perioden (14,3 prosent). Nedgangen skjedde til tross for reduksjon i kohortstørrelse og må forstås på bakgrunn av humanistenes spesielle arbeidsmarkedsproblemer i denne perioden som var forårsaket av blant

annet en dramatisk nedgang i etterspørselen etter humanister i skolen på slutten av 1970-tallet og begynnelsen av 1980-tallet. Realistene hadde også en sterkere nedgang i relativ lønn (i overkant av 6 prosent) enn gjennomsnittet for kandidatene, men hadde samtidig en sterkere vekst i kohortstørrelse. I overkant av halvparten av nedgangen i relativ lønn blant realistene kan knyttes til endringer i kohortstørrelse. Både samfunnsvitere og jurister hadde en nedgang i relativ lønn på rundt 3,5 prosent. En økning i kohortstørrelse blant samfunnsviterne kan forklare omtrent halvparten av nedgangen i relativ lønn. Blant juristene var det derimot en nedgang i kohortstørrelse. Nedgangen i relativ lønn i perioden kan ikke knyttes til endringer i kohortstørrelse blant jurister. Sivilingeniørene er den eneste av de undersøkte utdanningsgruppene som hadde en økning i relativ lønn i perioden 1976-1987. Samtidig var det så godt som ingen endringer i kohortstørrelse. Den relativt gunstige lønnsutviklingen kan ha sammenheng med at mange sivilingeniører ble sysselsatt i oljerelatert virksomhet i denne perioden.

I perioden 1987-1997 hadde alle utdanningsgruppene sett under ett en nedgang i relativ lønn på rundt 8 prosent. Samtidig var det en sterk økning i kohortstørrelse. Mesteparten av nedgangen i relativ lønn i denne perioden kan forklares av endringer i kohortstørrelse. Når det gjelder de enkelte utdanningsgruppene, finner vi at alle gruppene hadde en nedgang i relativ lønn og en økning i kohortstørrelse. Den sterkeste nedgangen i relativ lønn i perioden 1987-1997 hadde sivilingeniørene. De hadde samtidig en meget sterk økning i kohortstørrelse, og økningen i kohortstørrelse kan forklare om lag 2/3 av nedgangen i relativ lønn. Også samfunnsvitere og juristene hadde en sterk nedgang i relativ lønn og en forholdsvis sterk økning i kohortstørrelse, om enn ikke like sterk som for sivilingeniørene. Veksten i kohortstørrelse forklarte en betydelig del av nedgangen i relativ lønn blant både samfunnsvitere og jurister. Humanistene og realistene var de gruppene som hadde minst nedgang i relativ lønn. Realistene hadde en moderat vekst i kohortstørrelse, mens humanistene hadde en betydelig vekst i kohortstørrelse, som skulle tilsi en noe sterkere nedgang i relativ lønn enn den observerte. For realistenes del forklarte økningen i kohortstørrelse, rundt 3/4 av nedgangen i relativ lønn i perioden.

Disse resultatene tyder altså på at en del av nedgangen i relativ lønn i perioden 1976-1997 har sin bakgrunn i økningen i kohortstørrelse. Imidlertid startet nedgangen i relativ lønn for nyutdannede akademikere før kohortstørrelsen begynte å øke, og kan således ikke bare knyttes til de siste års "studenteksplosjon".

I analysen av perioden 1989-1997 basert på individdata har vi studert i hvilken grad endringer i reallønn og relativ lønn kan forklares med endringer i sammensetningen av kandidater etter fagfelt, individuelle

kjennetegn som kjønn, alder, tidligere arbeidserfaring og typer stillinger kandidatene går inn i etter avsluttet utdanning (som omfatter bl.a. sektor, næring, stillingsnivå og ansettelsesforhold). På basis av denne analysen har vi dekomponert lønnsendringen i perioden 1989-1997 i fire deler: En del kan tilskrives endring i den demografiske sammensetningen av kandidatene, en del skyldes endringer i fordeling på fagfelt, en del skyldes endringer i den typen stillinger kandidatene går inn i, og en del skyldes lønnsendring innenfor fagfelt. Lønnsendring innenfor fagfelt er den endringen som har skjedd i perioden, og som ikke kan tilskrives de øvrige tre faktorene. Resultatene av analysen er gjengitt i tabell 1.

Tabell 1 Dekomponering av lønnsendring for nyutdannede kandidater. Prosentvis endring 1989-1997.

	Reallønn	Relativ lønn i forhold til statsansatte med grunnskole
Observert lønnsendring	6,9	-8,7
Estimert bidrag fra:		
- demografisk sammensetning	-0,6	0,1
- sammensetning av fagfelt	0,1	0,1
- stillingsspesifikke variabler	0,3	0,2
- lønnsendring innenfor fagfelt	5,0	-10,1
Residual	2,1	1,0

Merknad: Hentet fra tabell 5.4 i Amesen og Try (2000).

Den gjennomsnittlige *reallønnsveksten* blant de nyutdannede kandidatene var 6,9 prosent i perioden 1989-1997. Dekomponeringen av reallønnsveksten viser at lønnsøkningen i all hovedsak skyldes lønnsendring innenfor fagfelt i perioden. Isolert sett tilsier de demografiske endringene faktisk en reduksjon i reallønna på 0,6 prosent, når alle andre forhold holdes konstant. Endring i kandidatenes fordeling på fagfelt gir isolert sett en reallønnsøkning på kun 0,1 prosent. Heller ikke sammensetningen av stillinger forklarer mye av reallønnsøkningen. Dersom alle andre forhold holdes konstant fra 1989 til 1997, fører endringer i de stillingsspesifikke variablene til en reallønnsvekst på 0,3 prosent. Isolert sett bidrar lønnsendring innenfor fagfelt til en lønnsøkning på 5 prosent.

Også når det gjelder utviklingen i relativ lønn (nyutdannedes lønn i forhold til lønn for statsansatte med grunnskoleutdanning), er det lønnsendring innenfor fagfelt som bidrar til å forklare endringen fra 1989-1997. Observert *relativ lønnsreduksjon* er på 8,7 prosent. Av den forklarte lønnsendringen i modellen bidrar lønnsendring innenfor fagfelt alene til en lønnsreduksjon på 10,1 prosent, mens små positive bidrag fra de øvrige faktorene trekker den predikerte lønnsreduksjonen noe ned.

Lønnsutviklingen skyldes altså i hovedsak endring i lønn innenfor de enkelte fagfeltene, kontrollert for de øvrige variablene som er med i analysen. Dette gjelder både for reallønnsutvikling og relativ lønnsutvikling. Endringer i kandidatenes demografiske sammensetning, fordeling på fagfelt, samt endringer i de stillingsspesifikke variablene, bidrar i liten grad til å forklare lønnsutviklingen. Dette kan til dels skyldes at det i utgangspunktet er relativt små lønnsforskjeller mellom de forskjellige gruppene, fordelt etter fagfelt og individkjennetegn, og det kreves derfor relativt store endringer i disse variablene før det gir noe særlig bidrag til lønnsutviklingen for gruppen sett under ett. Men kandidatene er dessuten en relativt homogen gruppe, og det er små endringer i de individspesifikke variabler gjennom perioden.

Oppsummering og konklusjon

Fra midten av 1970- til slutten av 1980-tallet hadde de nyutdannede kandidatene en reallønns*nedgang*. I løpet av 1990-årene har de derimot hatt en reallønnsvekst som mer enn kompensere for denne reduksjonen, slik at de nyutdannede kandidatene som kommer ut på arbeidsmarkedet i slutten av 1990-årene, i gjennomsnitt oppnår noe høyere kjøpekraft enn de som kom ut midt på 1970-tallet. Kandidatene har imidlertid opplevd en lønnsreduksjon fra 1976 til 1997 sett i forhold til andre grupper. Nedgangen i relative lønninger var størst i andre halvdel av perioden, fra andre halvdel av 1980- til slutten av 1990-årene. Selv om kandidatene i denne perioden hadde reallønnsvekst, økte reallønna til andre grupper mer. Nedgangen i nyutdannede akademikers relative lønninger gjelder alle undersøkte utdanningsgrupper. Størst nedgang i relative lønninger hadde humanistene, og disse opplevde til og med en samlet reallønns*reduksjon* på 4,2 prosent fra 1976 til 1997. Sivilingeniørene har hatt den beste reallønnsveksten, med en økning på 13,3 prosent i samme periode. Men også sivilingeniørene har hatt en reduksjon i relative lønninger når vi ser hele perioden 1976-1997 under ett. Resultatene indikerer at dersom det ikke skjer positive endringer i utviklingen i relativ lønn for akademikerne i årene som kommer, vil de generasjoner av nyutdannede som er blitt utdannet de siste årene, kunne få mindre igjen for sin utdanningsinvestering enn tidligere generasjoner. Empiriske undersøkelser fra USA (Freeman 1986) viser at dette var tilfellet for de store kullene av nyutdannede kandidater som ble uteksaminert på 1960- og 1970-tallet i USA.

Resultatene fra tidsserieanalysen for perioden 1976-1997 tyder på at en betydelig del av nedgangen i relative lønninger for nyutdannede akademikere kan forklares av økningen i antall nyutdannede kandidater, spesielt for perioden 1987-1997. Kohorteffekten varierer mellom ulike utdanningsgrupper, men den er negativ for alle. Den største negative

effekten av en økning i kohortstørrelse finner vi blant jurister, og den minste blant sivilingeniører.

Konjunktorenes betydning for utviklingen i relative lønninger er mer usikker. Det kan synes som om økning i den generelle arbeidsledigheten fører til reduksjon i relative lønninger blant humanister og samfunnsvitere. Men for de andre gruppene hadde arbeidsledighetsnivået ingen signifikant betydning.

Analysen av individdata viser at endringer i kandidatenes sammensetning etter demografi og fagfelt i liten grad kan forklare nedgangen i nyutdannedes relative lønn. Heller ikke endringer i stillingstype forklarer noe særlig av lønnsutviklingen. Men stillingstype er viktig til å forklare kandidatenes lønnsnivå i det enkelte året. Lønnsutviklingen over perioden kan i all hovedsak tilskrives relativ lønnsreduksjon innenfor hvert fagfelt, kontrollert for demografiske og stillingsspesifikke variabler. Denne relative lønnsreduksjonen faller sammen med en kraftig vekst i kandidattallene innenfor hvert fagfelt, og resultatet understøtter derfor hovedkonklusjonen fra tidsserieanalysen om kohortstørrelsens betydning for de relative lønningene.

Det ser altså ut til at økningen i tilbudet av høyere utdannet arbeidskraft er en viktig faktor for å forklare den negative utviklingen i relativ lønn blant nyutdannede kandidater. En slik sammenheng kan være drevet av to forskjellige forhold. For det første vil *markedsmekanismer* ha betydning: En sterk økning i tilbudet av høyere utdannet arbeidskraft, som ikke er blitt kompensert med en tilsvarende økning i etterspørselen etter høyere utdannet arbeidskraft, kan ha bidratt til redusert relativ lønn mellom høyere utdannede og lavere utdannede. I tillegg kan den sterke veksten i kandidattallene dessuten ha bidratt til *uobserverte endringer* i gruppen som ikke er fanget opp i analysen. Dersom slike uobserverte endringer har ført til at kandidatgruppen i gjennomsnitt har lavere produktivitet (produktivitet som er etterspurt i arbeidsmarkedet og således har betydning for lønna) i slutten av perioden enn i begynnelsen, kan det bidra til å forklare redusert relativ lønn. Redusert produktivitet kan for eksempel skyldes seleksjonsmekanismer eller dårligere kvalitet på studieinnholdet som følge av økte studenttall (for eksempel som følge av økt antall studenter per foreleser eller mindre veiledningstid per student).

Lønnsutviklingen blant kandidatene bør også vurderes i sammenheng med lønnsforhandlingene. Tidligere studier (Mastekaasa 1996, Høgnes 1996a, 1996b og 1999) har pekt på at sentrale prioriteringer blant partene i lønnsforhandlingene, spesielt i offentlig sektor, er viktig for å forklare lønnsutviklingen for høyere utdannet arbeidskraft. Disse prioriteringene kan være drevet både av fordelingsprinsipper og av markedsmekanismer. I flere av oppgjørene i den aktuelle perioden er tilleggene blitt gitt som generelle kronetillegg, noe som medfører at den relative veksten blir

høyere for lavtlønnsgrupper, for eksempel arbeidstakere med grunnskoleutdanning. Siden 1993 har inntektspolitikken dessuten vært preget av solidaritetsalternativet, basert blant annet på moderasjon i lønnsoppgjørene. Sentrale fordelingsprinsipper har trolig fått økt gjennomslag under gjennomføringen av denne moderasjonslinjen. Dette har vært positivt for lavtlønte i offentlig sektor, og kan bidra til å forklare hvorfor nyutdannede akademikere spesielt har tapt lønnsposisjon i forhold til statsansatte med grunnskole som høyeste fullførte utdanning på 1990-tallet.

Referanser

- Arnesen, C.Å. og S. Try (1999), *Lønnsutvikling blant nyutdannede akademikere: Tapte posisjoner?* Rapport 8/1999. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Barth E. og M. Røed (1999), "Avkastning av utdanning i Norge 1980-1995". *Søkelys på arbeidsmarkedet*, 16:1, s. 69-77.
- Freeman, R.B. (1986), "Demand for Education". I O. Ashenfelter og R. Layard (red), *Handbook of Labor Economics*, 1, s. 357-386. Elsevier Science Publishers.
- Hægeland T., T.J. Klette og K.G. Salvanes (1998), *Declining returns to education in Norway? Comparing estimates across cohorts, sectors and over time*. Notat.
- Høgsnes, G. (1996a), "Relativ lønnsutvikling i skoleverket og sentral-administrasjonen". *Søkelys på arbeidsmarkedet*, 13, s. 27-35.
- Høgsnes, G. (1996b), "Relativ lønnsutvikling for ulike utdanningsgrupper i staten og privat næringsliv 1975 til 1995". *Søkelys på arbeidsmarkedet*, 13, s. 149-153.
- Høgsnes, G. (1999), *Krone for krone. Lønnsforhandlinger og -fordelinger*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Longva P. og S. Strøm (1996), *Inntektsutviklingen 1980-90. Vekst ulikhet og mobilitet*. Rapport 96:24. Oslo: Stiftelsen for samfunns- og næringslivsforskning.
- Mastekaasa, A. (1996), "Avkastning av utdanning i norske kommuner". *Søkelys på arbeidsmarkedet*, 13:2, s. 143-147.
- NOU (1988) *Inntektsdannelsen i Norge*. Norges offentlige utredninger 88:24. Oslo: Statens forvaltningstjeneste.

- Szanday, B. (1998), "Kandidatundersøkelsen 1997". I B. Szanday og B. Lødding (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1998*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Try, S. (1998), «Utviklingen i arbeidsmarkedet for høyere utdannede.» I B. Szanday og B. Lødding (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1998*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

4 Utviklingen i arbeidsmarkedet for høyere utdannede

Av Sverre Try

Arbeidsmarkedet for høyere utdannede utvikler seg fortsatt godt: Arbeidsledigheten går ned, mens sysselsettingen flater ut. De siste årenes positive utvikling på arbeidsmarkedet omfatter også nyutdannede universitets- og høgskolekandidater. Etter store problemer på arbeidsmarkedet i første halvdel av nittitallet viser tallene fra Kandidatundersøkelsen 1999 at arbeidsmarkedet for nyutdannede kandidater har stabilisert seg på et nivå med lav arbeidsledighet og høy sysselsetting. Fra 1997 til 1999 ble ledigheten for alle høyere grads kandidater redusert fra 7 til 6 prosent, mens sysselsettingen lå stabilt rundt 85 prosent ifølge NIFUs kandidatundersøkelse.

I løpet av de siste ti årene har det skjedd store endringer i arbeidslivet i Norge. Arbeidsmarkedet er nå meget stramt, etter en periode med høy arbeidsledighet i begynnelsen av 1990-årene. Det er stor mangel på arbeidskraft innenfor en rekke områder. Samtidig har det vært kraftig vekst i antall studieplasser i høyere utdanning i løpet av 1990-årene. Fra slutten av 1980-tallet og gjennom 1990-tallet har antall studieplasser økt kraftig (jf. artikkelen til Try og Aamodt). Den kraftige økningen var et resultat av en bevisst utdanningspolitikk og økende studenttilstrømning. Utdanningspolitikken var en del av myndighetenes strategi i kampen mot arbeidsledigheten. Økt antall studieplasser reduserte ungdomsarbeidsledigheten umiddelbart, samtidig som det kunne gi de unge nødvendige kvalifikasjoner for å tre inn i et bedre arbeidsmarked.

Som følge av den økte utdanningskapasiteten har det også vært økning i antall nyutdannede kandidater fra høgskole og universitet. Etter en kraftig vekst i kandidattallene i 1990-årene har antallet ligget stabilt på om lag 6000 høyere grads kandidater årlig siden 1996. Andelen av befolkningen i yrkesaktiv alder som har høyere utdanning, har også vokst. I 1980 hadde 12 prosent av befolkningen en eller annen høgskole- eller universitetsutdanning; i 1999 var denne andelen mer enn fordoblet, til 26 prosent. Andelen med videregående skole som høyeste fullførte utdanning økte i samme tidsrom fra 50 til 53 prosent. Samtidig har andelen uten videregående eller høyere utdanning gått ned. I 1980 hadde

37 prosent av befolkningen i yrkesaktiv alder grunnskole som høyeste fullførte utdanning; i 1999 var denne andelen redusert til 21 prosent.

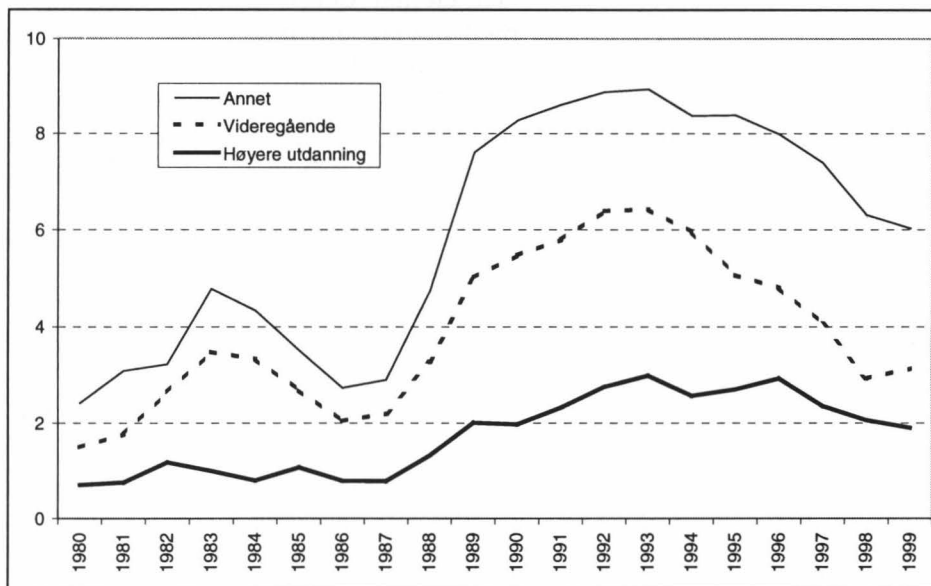
Det har vært store svingninger i norsk økonomi de siste femten årene, også i arbeidsmarkedet. Arbeidsledigheten var ifølge Statistisk sentralbyrås (SSBs) arbeidskraftundersøkelse (AKU) i 1986 på om lag 2,5 prosent¹. I 1993 var den steget til om lag 6,5 prosent. Nedgangsperioden fra 1987 til 1993 var den mest langvarige Norge hadde opplevd på over 100 år. Etter 1993 har norsk økonomi hatt en betydelig vekst. Arbeidsledigheten er redusert fra 6,5 prosent i 1993 til 3,2 prosent i 1999. Fram til 1997 var etterspørselsveksten akselererende, mens det har vært noe avtakende vekst de siste årene. Sysselsettingen har vokst kraftig; i årene 1993-1997 økte sysselsettingsveksten fra år til år, og i 1997 økte sysselsettingen med hele 63 000 personer. I de senere årene har imidlertid sysselsettingsveksten avtatt; i 1999 var den redusert til 10 000 personer.

Selv om konjunkturtoppen ble passert i 1998, var det ved inngangen til år 2000 fremdeles til dels sterke vekstimpulser i økonomien, spesielt innenfor de tjenesteytende næringene. Ifølge AKU var sysselsettingen i 1999 på sitt høyeste nivå på femti år, og arbeidsledigheten var knapt et prosentpoeng høyere enn nivået under høykonjunkturen i 1986/87.

Arbeidsmarkedet for høyere utdannet arbeidskraft er altså blitt utsatt for to forskjellige vekstimpulser de siste årene. Den sterke veksten i tilbudet av høyere utdannet arbeidskraft kan isolert sett ha ført til at arbeidsmarkedet for høyere utdannede relativt sett er blitt vanskeligere. Samtidig har det vært høykonjunktur og stor etterspørsel etter arbeidskraft. Et sentralt spørsmål er om personer med høyere utdanning har opplevd like god utvikling i arbeidsmarkedet som andre grupper, eller om de opplever sterkere konkurranse enn andre på grunn av den økte tilgangen på personer med høyere utdanning.

¹ Arbeidsledighet i prosent av arbeidsstyrken. I 1996 ble AKU lagt om, og arbeidsledighetstallene etter gammel definisjon, dvs. 1995 og tidligere, ligger om lag ½ prosentpoeng lavere enn etter ny definisjon. Tallene det refereres til her, er justert for endringen og er sammenliknbare etter ny definisjon.

Figur 1 Arbeidsledige i prosent av arbeidsstyrken etter utdanningsgruppe. 1980-1999.

Kilde: SSB, Arbeidskraftundersøkelsen

Arbeidsmarkedet for høyere utdannede

Arbeidsledighet og sysselsetting varierer med utdanningsnivå. Arbeidsledigheten er klart lavest og sysselsettingen er klart høyest blant personer med høyere utdanning, sammenliknet med andre grupper. Arbeidsmarkedssituasjonen for høyere utdannede er dessuten mindre utsatt for konjunktursvingninger enn arbeidsmarkedssituasjonen for andre grupper.

Figur 1 viser utviklingen i arbeidsledigheten for ulike utdanningsgrupper. I 1999 var arbeidsledigheten 1,9 prosent for de med høyere utdanning, mens den var 3,1 prosent for personer med videregående utdanning som sin høyeste fullførte utdanning og 6,0 prosent for andre grupper. Den siste gruppen består stort sett av personer som har grunnskole som høyeste fullførte utdanning, men også av en liten gruppe hvor utdanningen ikke er oppgitt. Utdanningsgruppene kan ha noe forskjellig aldersprofil. For eksempel vil de som har grunnskole som høyeste fullførte utdanning, i stor grad være svært unge eller eldre personer. Når vi sammenlikner de ulike utdanningsgruppene, bør vi derfor huske på at forskjeller kan skyldes både en utdanningseffekt og en alderseffekt.

Fra 1996 til 1999 har ledigheten blant høyere utdannede gått ned med ett prosentpoeng, fra 2,9 til 1,9 prosent. I samme periode har ledigheten for de øvrige gruppene hatt enda sterkere nedgang, selv om arbeidsledig-

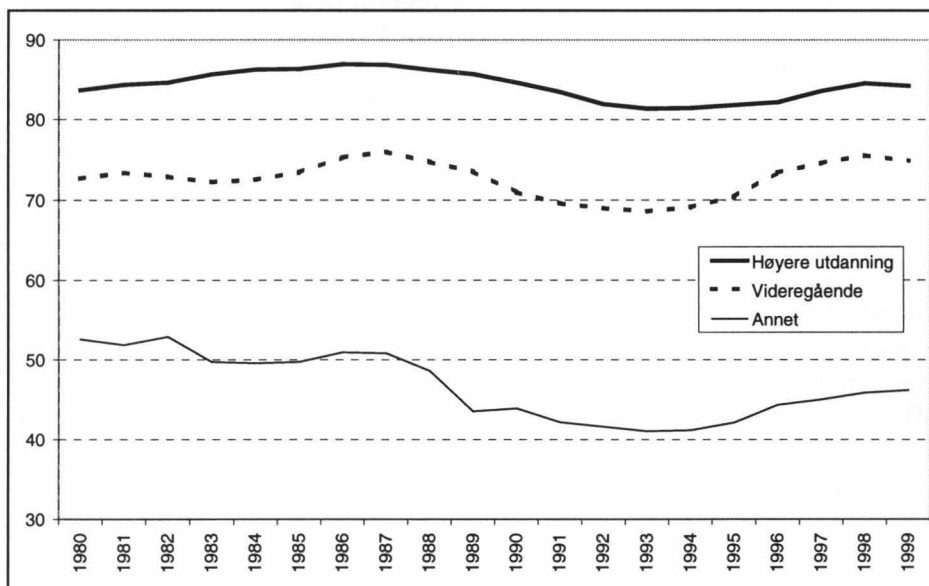
heten for de med videregående utdanning går svakt opp det siste året, jf. figur 1.

I perioden 1980-1999 sett under ett har det vært minst variasjon i arbeidsledigheten blant personer med høyere utdanning. Både i lavkonjunkturen i begynnelsen av 1980-årene og i den siste lavkonjunkturen i begynnelsen av 1990-årene var det mindre økning i arbeidsledigheten blant de med høyere utdanning enn blant andre utdanningsgrupper. Dette forklarer til en viss grad hvorfor reduksjonen i arbeidsledigheten de siste årene også har vært noe svakere for de med høyere utdanning. I perioder med stigende arbeidsledighet vokser arbeidsledigheten mindre blant de med høyere utdanning enn blant de med lavere utdanning, og - tilsvarende - i perioder med fallende arbeidsledighet reduseres ledigheten mindre.

Om lag 71 prosent av befolkningen i yrkesaktiv alder, dvs. 16-74 år, var sysselsatt i 1999. Sysselsettingsfrekvensen, dvs. andelen av befolkningen i yrkesaktiv alder som er sysselsatt, har aldri vært så høy som nå. Figur 2 viser sysselsettingsfrekvensen fordelt på ulike utdanningsgrupper. I 1999 var sysselsettingsandelen for personer med høyere utdanning 84,2 prosent, mens den var 74,9 prosent for personer med videregående utdanning og 46,1 prosent for de øvrige. For alle de tre utdanningsgruppene var det sammenhengende sysselsettingsvekst i perioden 1993-1998, mens det har vært en utflating det siste året.

Selv om sysselsettingen nå er rekordhøy, viser figur 2, der sysselsettingen er brutt ned på utdanningsgrupper, at sysselsettingsandelen var høyere i andre halvdel av 1980-tallet enn den var på slutten av 1990-tallet innenfor hver av utdanningskategoriene. For alle tre utdanningsgrupper var sysselsettingsandelen høyere i 1987 enn den var i 1999. Samtidig er sysselsettingsandelen totalt sett høyere i 1999 enn i 1987. Årsaken til at sysselsettingsandelen i sum har økt i denne perioden, ligger blant annet i utdanningsveksten: En større andel av befolkningen har høyere utdanning, og blant dem er sysselsettingen høyest. På samme tid har det også vært en demografisk endring i befolkningen, med vekst i de aldersgruppene hvor yrkesdeltakelsen er relativt høy (voksne og middelaldrende). Sysselsettingsveksten fra slutten av 1980-tallet til slutten av 1990-tallet kan altså tilskrives en kombinert utdannings- og alderseffekt i tillegg til den generelle etterspørselsveksten i norsk økonomi etter 1993.

Figur 2 Sysselsatte i prosent av befolkningen etter utdanningsgruppe. 1980-1999.

Kilde: SSB, Arbeidskraftundersøkelsen

Arbeidsmarkedet for nyutdannede kandidater

I dette avsnittet vil vi gå over fra å studere arbeidsmarkedsutviklingen for *alle* personer med høyere utdanning i forhold til andre utdanningsgrupper, til å fokusere på nyutdannede kandidater. Denne tilnærmingen fokuserer på den kortsiktige overgangen fra høyere utdanning til arbeidsmarkedet. Dersom arbeidsmarkedet begynner å mettes med personer med høyere utdanning, er det trolig at dette først vil merkes i nyutdannede kandidaters jobbmuligheter. Det er derfor grunn til å tro at vi gjennom denne tilnærmingen raskere fanger opp eventuelle mistilpassninger mellom bedriftenes etterspørsel etter kvalifikasjoner og arbeidsstyrkens kompetanse.

NIFUs kandidatundersøkelse gir mulighet for å studere arbeidsmarkedssituasjonen for nyutdannede høyere grads kandidater, dvs. personer med utdanning på hovedfagsnivå, om lag et halvt år etter eksamen². Figur 3 viser utviklingen i kandidattall og arbeidsmarkeds-

² Undersøkelsen i 1999 omfatter universitetskandidater med høyere grad, siviløkonomer fra offentlige læresteder, høyskoleingeniører, allmennlærere og førskolelærere som ble uteksaminert i løpet av vårsemesteret 1999. Opplysningene om uteksaminerte kandidater ble innhentet fra de enkelte lærestedene, alle høyere grads kandidater og et utvalg av høyskoleingeniørene,

situasjonen for nyutdannede høyere grads kandidater for vårkull i perioden 1987-1997. Neste artikkel (av Henaug og Stavik) går nærmere inn på utviklingen innenfor de enkelte faggruppene som inngår i Kandidatundersøkelsen 1999³. I denne artikkelen skal vi konsentrere oss om det generelle bildet for høyere grads kandidater under ett.

Som nevnt har de årlige kandidattallene stabilisert seg på om lag 6000 høyere grads kandidater siden 1996, etter en kraftig vekst tidligere på 90-tallet. Om lag halvparten av kandidatene uteksamineres i vårsemesteret (figur 3, venstre del).

Etter store problemer på arbeidsmarkedet i første halvdel av nittitallet, viser tallene fra Kandidatundersøkelsen 1999 at arbeidsmarkedet for nyutdannede kandidater har stabilisert seg på et nivå med lav arbeidsledighet og høy sysselsetting. I 1997 var ledigheten for alle høyere grads kandidater 7 prosent, i 1999 var ledigheten redusert til 6 prosent (figur 3, høyre del). I samme periode var det en ubetydelig økning i sysselsettingen fra 84 til 85 prosent.

Det positive bildet av utviklingen på arbeidsmarkedet for nyutdannede kandidater må imidlertid nyanseres. Hvis vi ser på andre typer mistilpasninger i arbeidsmarkedet enn arbeidsledighet, det vil si ufrivillig deltid og irrelevant arbeid (begrepene er nærmere omtalt i boks 1 i neste artikkel), er ikke utviklingen så entydig. Selv om både arbeidsledigheten og andelen med ufrivillig deltid har gått noe ned fra 1997 til 1999, er dette blitt motsvart av en tilsvarende økning i andelen kandidater som er i irrelevant arbeid. Summen av de ulike formene for mistilpasning (arbeidsledighet, ufrivillig deltid og irrelevant arbeid samlet) har økt svakt fra 1997 til 1999, fra 16 til 17 prosent. Fra 1995 til 1999 er andelen som var i irrelevant arbeid, fordoblet, fra 4 til 8 prosent; og total mistilpasning er redusert bare fra 20 til 17 prosent.

Dersom vi sammenlikner situasjonen i 1999 med 1993, da den generelle arbeidsledigheten var på det høyeste, ser vi at total mistilpasning for høyere grads kandidater faktisk har økt svakt. Selv om arbeidsledigheten blant kandidatene er redusert fra 9 til 6 prosent, og andelen med ufrivillig deltid er redusert fra 4 til 3 prosent, er andelen med irrelevant arbeid økt fra 3 til 8 prosent. Total mistilpasning for høyere grads kandidater har dermed gått svakt opp, fra 16 til 17 prosent, i en periode med meget sterk generell vekst i arbeidsmarkedet. Dette kan tyde på at arbeidsmarkedet fremdeles er preget av den sterke veksten i tallet på høyere grads kandidater i første halvdel av 1990-tallet. Sysselsettingsveksten er stor nok til å

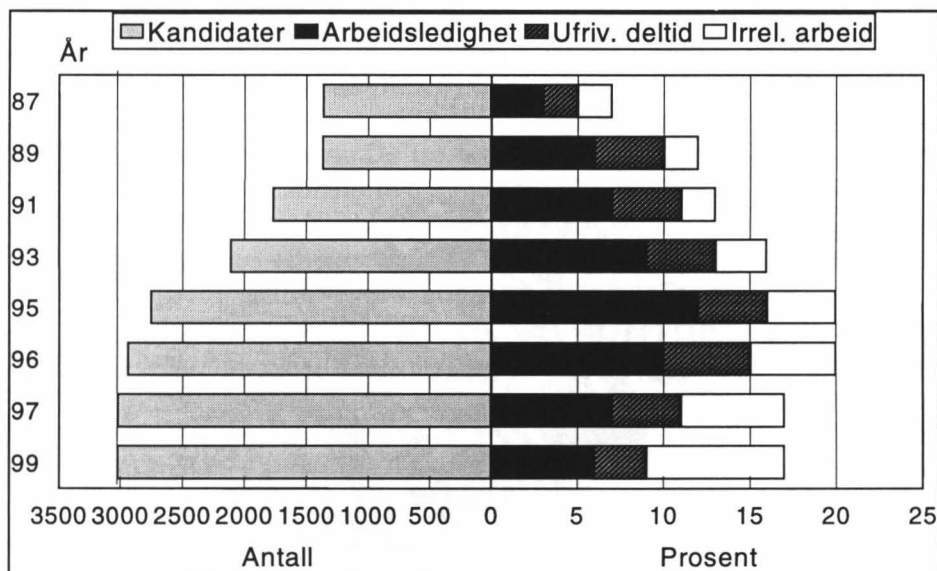
allmennlærerne og førskolelærerne fikk deretter tilsendt et spørreskjema. Det ble purret to ganger, svarprosenten totalt sett var 71.

³ Resultater fra Kandidatundersøkelsen 1999 er også publisert på NIFUs hjemmeside (<http://www.nifu.no/kandidat>).

absorbere de aller fleste nyutdannede kandidatene, men det kan synes som om noen flere, i hvert fall i en periode, må ta til takke med irrelevant arbeid. Mangel på ufaglært arbeidskraft i tjenesteytende virksomhet kan for eksempel ha gitt nyutdannede kandidater muligheter til å ta seg arbeid som ikke er i samsvar med utdanningen, som et alternativ til arbeidsledighet. Dette kan bidra til å forklare økningen i andelen kandidater i irrelevant arbeid de siste årene. Dette poenget bør imidlertid ikke strekkes for langt. Tallene er små og beheftet med usikkerhet, og det er fortsatt bare 8 prosent av alle høyere grads kandidater som oppgir at de har en jobb med irrelevant arbeid.

Sammenliknet med forrige høykonjunktur synes situasjonen for nyutdannede akademikere å være klart forverret. Fra 1987 til 1999 er andelen kandidater som er arbeidsledige, fordoblet, og andelen med irrelevant arbeid er firedoblet. Samlet har total mistilpasning økt fra 7 til 17 prosent. Også den generelle arbeidsledigheten var noe høyere i 1999 enn i 1987. Korrigert for brudd i AKU var arbeidsledigheten i 1987 på om lag 2,6 prosent, og i 1999 var den som tidligere nevnt 3,2 prosent.

Figur 3 Antall uteksaminerte høyere grads kandidater og mistilpasninger på arbeidsmarkedet i prosent av arbeidsstyrken et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987-1999.

SYSSELSETTINGSVEKSTEN ER STOR NOK TIL
Å ABSORBERE DE ALLER FLESTE KANDIDATENE

Det internasjonale bildet

Arbeidsledigheten er gjennomgående lavere blant personer med høyere utdanning enn den er i befolkningen for øvrig. Dette er ikke noe særnorsk fenomen. Når det gjelder situasjonen for nyutdannede kandidater, vil arbeidsledigheten være preget av at kandidatene er nykommere på arbeidsmarkedet og således er i en overgangsperiode fra utdanning til arbeidslivet. Mange vil kunne oppleve arbeidsledighet i en kortere periode. Men det er ofte lettere for de med lang utdanning å etablere seg i arbeidsmarkedet enn det er for de med kortere utdanning.

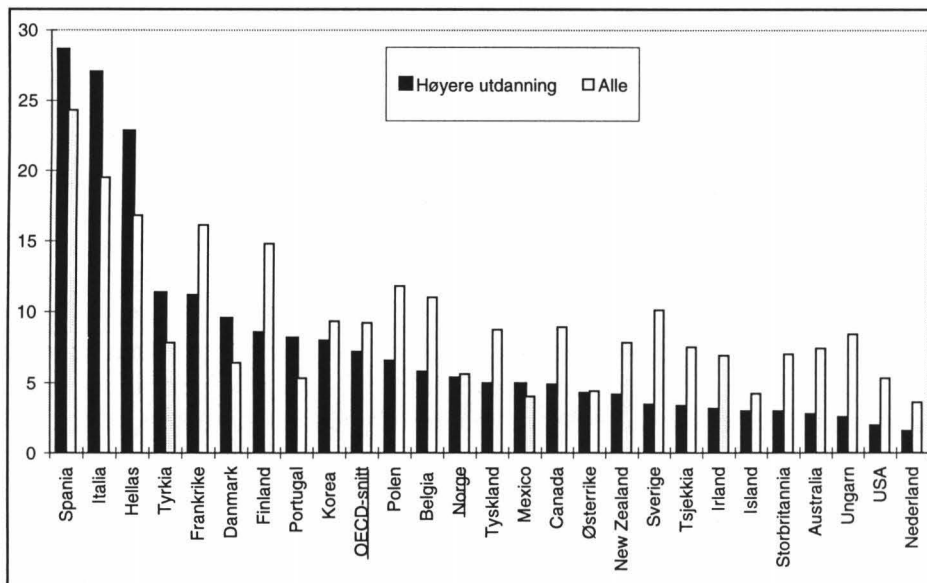
Figur 4 viser arbeidsledigheten blant personer med høyere utdanning i alderen 25-29 år i 26 OECD-land. I tillegg viser figuren den generelle arbeidsledigheten for alle i samme aldersgruppe. Den første gruppen vil i stor grad bestå av relativt nyutdannede personer fra høyskole eller universitet, og arbeidsledigheten for disse kan derfor være et uttrykk for arbeidsmarkedssituasjonen for nyutdannede akademikere. Den andre gruppen er dominert av personer med kortere utdanning som har vært noe lenger i arbeidslivet, og den generelle arbeidsledigheten vil i stor grad være preget av konjunktursituasjonen i det enkelte landet. Forholdet mellom disse to størrelsene kan si noe om hvor enkelt det er å etablere seg i arbeidsmarkedet for nyutdannede akademikere.

I de fleste landene er arbeidsledigheten lavest blant de med høyere utdanning. Dette er situasjonen i 19 av 26 land, inkludert Norge. Unntaket er Spania, Italia, Hellas, Tyrkia, Danmark, Portugal og Mexico, hvor arbeidsledigheten blant de med høyere utdanning er større enn den er for alle i samme aldersgruppe. De tre førstnevnte av disse landene har også mye høyere ledighet blant nyutdannede akademikere enn i resten av OECD-området. I disse landene er det generelt store problemer forbundet med å etablere seg i arbeidsmarkedet for nykommere, og dette ser ut til å være situasjonen også for nyutdannede akademikere.

Arbeidsledigheten blant akademikere i aldersgruppen 25-29 år er noe lavere i Norge enn gjennomsnittet for OECD-landene. Dette kan delvis tilskrives et godt arbeidsmarked i Norge, med generelt lav arbeidsledighet. Men Norge er ett av de landene hvor det er nesten like høy arbeidsledighet blant de med høyere utdanning som det er blant alle personene i aldersgruppen 25-29 år. Dette tyder på at det også i Norge kan være relativt vanskelig for nyutdannede akademikere å etablere seg i arbeidslivet, de gode konjunktorene tatt i betraktning. En grunn til dette kan selvsagt være den sterke kandidattallsveksten i første halvdel av 1990-tallet. Men det kan også være enkelte institusjonelle forhold som påvirker nykommeres muligheter på arbeidsmarkedet, for eksempel jobbeskyttelses- og stillingsvernsregler og effektive minstelønninger (tariffavtaler). Slike ordninger er i stor grad innført for å ivareta de sysselsattes interesser, men

de kan også føre til at det blir vanskeligere for dem som står utenfor, å etablere seg i arbeidslivet.

Figur 4 Arbeidsledighet blant personer med høyere utdanning i alderen 25-29 år og blant alle personer i samme aldersgruppe. 26 OECD-land.

Avslutning

Etter en kraftig vekst i kandidattallene på begynnelsen av 1990-tallet har kandidatproduksjonen nå stabilisert seg på om lag 3000 høyere grads kandidater i vårsemesteret 1999. Stabiliteten i kandidattallene i siste halvdel av 1990-tallet kombinert med et generelt bedre arbeidsmarked er viktige faktorer bak nedgangen i arbeidsledighet og økningen i sysselsettingen i siste halvdel av 1990-tallet. Oppgangsperioden har kommet alle grupper i arbeidsstyrken til gode. Det har vært reduksjon i arbeidsledigheten innenfor alle utdanningsgrupper i denne perioden, også blant langtidsutdannede. Arbeidsledigheten blant nyutdannede akademikere er noe lavere i Norge enn gjennomsnittet for OECD-landene.

Arbeidsmarkedet klarer fortsatt i hovedsak å absorbere de store kullene med høyere utdannet arbeidskraft som har strømmet ut på arbeidsmarkedet i løpet av 1990-årene. De fleste høyere grads kandidatene kommer i jobb ganske raskt etter eksamen, men det kan synes som om noen flere i en periode må ta til takke med irrelevant arbeid.

5 Kandidatundersøkelsen 1999

Av Inger Henaug og Trine Stavik

I forrige artikkel så vi at det har vært en generell forbedring i nyutdannedes sysselsettingsmuligheter i siste halvdel av 90-tallet, men det positive bildet må av flere grunner nyanseres. Det er til dels store forskjeller mellom utdanningsgruppene når det gjelder ulike typer mistilpasninger, både med hensyn til arbeidsledighet, ufrivillig deltid og irrelevant arbeid. Det er forskjeller mellom utdanningsgruppene når det gjelder både nivå på mistilpasningene og utviklingen over tid.

Vi skal i denne artikkelen følge opp artikkelen til Try med å se nærmere på de enkelte utdanningsgruppene. Vi skal først og fremst presentere data fra Kandidatundersøkelsen 1999, men også se disse i lys av utviklingen for de ulike utdanningsgruppene i løpet av 90-tallet.¹ Et sentralt tema i denne artikkelen er kandidattallsutviklingen for de ulike utdanningsgruppene og utviklingen av ulike mistilpasninger, for eksempel arbeidsledighet og undersysselsetting. Vi undersøker videre i hvilken grad kandidatene er i arbeidsstyrken, og om de studerer videre et halvt år etter eksamen. Som i tidligere presentasjoner av Kandidatundersøkelsen (Arnesen 1996, Szanday 1998), synes vi det er viktig å gi et bilde av lønnsforhold samt nærings- og sektortilhørighet (offentlig/privat) blant nyutdannede akademikere.

Kandidatene er delt inn i følgende hovedgrupper basert på fagfelt:

- humanister
- samfunnsvitere
- jurister
- siviløkonomer
- realister
- sivilingeniører
- ingeniører
- landbrukskandidater og sivilarkitekter
- psykologer, helsefagkandidater, førskole- og allmennlærere

¹ Undersøkelsen i 1999 omfatter universitetskandidater med høyere grad, siviløkonomer fra offentlige læresteder, ingeniører, allmennlærere og førskolelærere som ble uteksaminert i løpet av vårsemesteret 1999. For noen av gruppene viser vi også til tall fra undersøkelsene i 1987 og 1989.

Ved publisering av resultater om arbeidsledighetsprosjenter, arbeidsstyrke-status osv. blant nyutdannede kandidater på basis av Kandidatundersøkelsen, har vi forsøkt å legge oss så nær tradisjonelle definisjoner som mulig, det vil si slik disse defineres i for eksempel Statistisk sentralbyrås arbeidskraftsundersøkelser. Vi bruker også en del begreper som kanskje er ukjente for enkelte lesere. I boks 1 er det gjort nærmere rede for definisjoner av de mest sentrale begrepene i denne artikkelen.²

Boks 1 *Definisjoner av sentrale begreper*

- **Sysselsatt:** Omfatter alle som oppfattet seg som hovedsakelig yrkesaktiv eller utførte minst én times inntektsgivende arbeid i undersøkelsesuka (15.–21. november 1999) eller hadde et inntektsgivende arbeid som de var midlertidig borte fra i undersøkelsesuka. Som sysselsatte regnes også de som var i enkelte arbeidsmarkeds/ sysselsettingstiltak.
- **Sysselsatt i samsvar med utdanningen (relevant arbeid):** Omfatter sysselsatte som mener at arbeidet krever høyere utdanning, eller at det er en fordel å ha det. Til denne gruppen regnes i tillegg de som mener at arbeidsoppgavene er på et nivå hvor høyere utdanning er helt uten betydning, men hvor innholdet i utdanningen passer godt eller middels godt til arbeidsoppgavene.
- **Sysselsatt uten samsvar med utdanningen (irrelevant arbeid):** Omfatter sysselsatte som mener at høyere utdanning er helt uten betydning for arbeidet, og at innholdet i utdanningen passer dårlig med arbeidsoppgavene.
- **Undersysselsatt:** Omfatter alle personer med arbeid i samsvar med utdanningen som jobber deltid fordi det ikke har vært mulig å få heltidsarbeid.
- **Arbeidsledig:** Omfatter alle som var uten inntektsgivende arbeid, og som i tillegg hadde søkt arbeid de siste fire ukene forut for undersøkelsestidspunktet og kunne ha påtatt seg arbeid i undersøkelsesuka, eller var i nærmere definerte arbeidsmarkedstiltak.
- **Mistilpasset:** Omfatter personer som enten var arbeidsledige, undersysselsatte eller sysselsatt uten samsvar med utdanningen (irrelevant arbeid).
- **Arbeidsstyrken:** Omfatter sysselsatte og arbeidsledige.

² Siden 1995 har resultatene fra Kandidatundersøkelsen basert seg på et noe endret spørreskjema og nye definisjoner av sysselsatte, arbeidsledige, arbeidsstyrken osv. Blant annet er definisjonen av arbeidsledighet noe strengere. Tallene før 1995 er så langt det har vært mulig, basert på de nye definisjonene og skulle således være tilnærmet sammenliknbare med tallene for 1995–1999.

Når det gjelder opplysninger om lønn, sektor- og næringstilhørighet, konsentrerer vi oss om kandidatene som er i *relevant* jobb et halvt år etter eksamen. Vår definisjon av irrelevant arbeid er streng, og "relevant arbeid" favner relativt vidt (se boks 1). Definisjonene er basert på respondentenes subjektive vurderinger av arbeidet, og gir således rom for at kandidater som er skuffet over jobben sin, og som opplever seg selv som overkvalifisert, blir regnet med i gruppen med irrelevant arbeid etter vår definisjon, selv om de faktisk har en jobb/yrke som formelt krever høyere utdanning. Undersøkelser viser imidlertid at dette i liten grad er tilfellet (Arnesen og Szanday 2000).³ Opplysningene om lønn gjelder ordinær brutto månedslønn i hovedjobb for kandidater som er lønnstakere i relevant heltidsarbeid, det vil si at vi utelukker dem som er selvstendig næringsdrivende eller arbeider ufrivillig deltid, samt overtidsbetaling, lønn i bijobber osv.

Humanister

Kandidattall og mistilpasninger

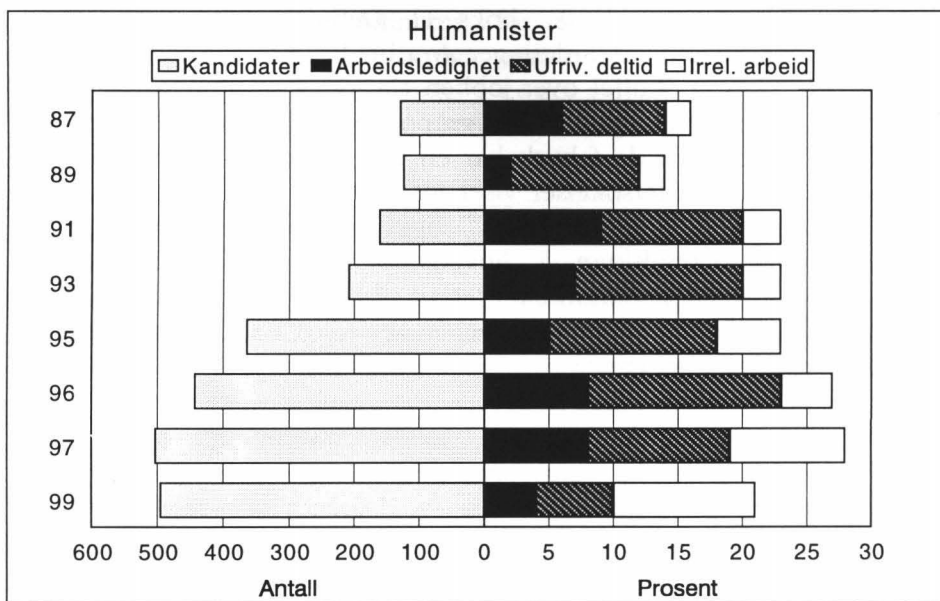
Humanistiske fag omfatter historiefag, språkfag, filosofiske fag, religionsfag, teologi, estetiske fag (teater-, film- og musikkvitenskap), etnologi, folkloristikk, litteraturfag og medievitenskap. Humanistiske fag inngår blant de tradisjonelt åpne universitetsstudiene. Felles for disse er at de i stor grad gir generell kompetanse, som kan anvendes i mange typer jobber (Arnesen 1996).

Det var innenfor de tradisjonelt åpne universitetsstudiene at vi hadde den sterkeste veksten i kandidattallene på 90-tallet. For humanistenes del kom den kraftige økningen i antall uteksaminerte kandidater etter 1993 (se venstre del av figur 1). Våren 1999 ble det uteksaminert om lag like mange kandidater som våren 1997. Av de 496 kandidatene som ble uteksaminert våren 1999, var 58 prosent kvinner. Det er spesielt innenfor språkfag vi finner en høy andel kvinner (77 prosent). Gjennomsnittsalderen var 31 år våren 1999.

Humanistenes arbeidsmarkedssituasjon ble noe forverret i perioden 1995–1997 (se høyre del av figur 1), til tross for en generell bedring i det norske arbeidsmarkedet i denne perioden. Dette skyldes nok til dels den kraftige veksten i kandidattallene i denne perioden.

³ De som er spesielt interessert i mistilpasninger og overkvalifisering blant nyutdannede kandidater og konsekvenser for senere arbeidsmarkedstilpasning, henvises til Arnesen og Szanday (2000).

Figur 1 Antall uteksaminerte humanister og mistilpasninger på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987–1999.

Fra 1997 til 1999 har kandidattallet som nevnt vært stabilt, og arbeidsmarkedssituasjonen for humanistene har bedret seg klart. Arbeidsledigheten ble halvert, fra 8 til 4 prosent, og andelen som oppgir at de er undersysselsatt (arbeider ufrivillig deltid), gikk i samme periode ned fra 11 til 6 prosent. Omfanget av kandidater som er i arbeid uten samsvar med utdanningen, har økt noe, fra 9 prosent i 1997 til 11 prosent i 1999. Til tross for dette er omfanget av total mistilpasning redusert fra 29 prosent i 1997 til 22 prosent i 1999. Figur 2 viser hvordan ulike typer mistilpasning varierer mellom ulike grupper humanister.

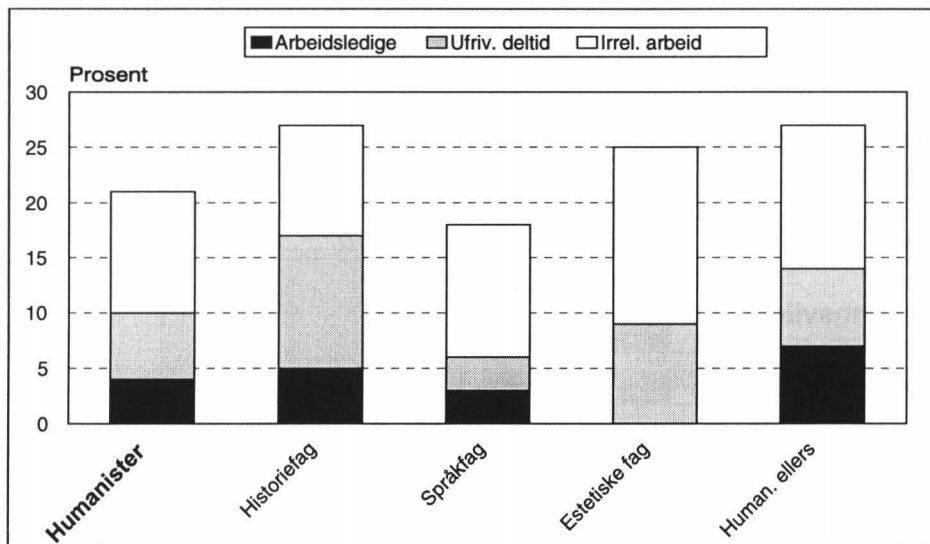
Mistilpasningen er generelt størst innenfor historiefag og gruppen "humanister ellers" og minst innenfor språkfag. Ingen kandidater fra estetiske fag var arbeidsledige høsten 1999, men 16 prosent var i irrelevant arbeid og 9 prosent arbeidet ufrivillig deltid.

Et halvt år etter eksamen var 87 prosent av humanistene i arbeidsstyrken (dvs. sysselsatt eller arbeidsledige). Om lag 20 prosent oppga at de var beskjeftiget med en eller annen form for studier et halvt år etter at de var uteksaminert, og 16 prosent oppga at de studerte på heltid.⁴ Dette

⁴ I Kandidatundersøkelsen blir de som arbeidet minimum én time i undersøkelsesuka, definert som "sysselsatt", men de kan samtidig være heltidsstudenter. Derfor kan summen av andelen i arbeidsstyrken og andelen som har studier som sin hovedaktivitet, bli over 100 prosent.

er høyere enn gjennomsnittet for høyere grads kandidater (10 prosent). Bildet var for øvrig det samme i 1997, og det gjelder særlig kandidatene som har studert språk og teologi. Om lag 2/3 av kandidatene som studerte videre, tar praktisk-pedagogisk utdanning eller praktisk-teologisk seminar, det vil si at de kvalifiserer seg til arbeid som lektor i skolen eller prest i kirken.

Figur 2 Humanister våren 1999 og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen.

Humanister i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 hadde 68 prosent av de nyutdannede humanistene funnet et relevant arbeid. Av disse var det 66 prosent som fant arbeid i offentlig sektor, noe som er en nedgang fra 78 prosent i 1991. Det er fortsatt innenfor undervisning vi finner de fleste humanistene et halvt år etter eksamen. Ser vi på andelen som arbeidet innenfor undervisning eller forskning, har andelen imidlertid gått jevnt og trutt nedover siden tidlig på 90-tallet: I 1991 gjaldt dette 71 prosent av humanistene et halvt år etter eksamen, mot 44 prosent høsten 1999. Høsten 1999 arbeidet 28 prosent av humanistene i grunn- og videregående skole og 16 prosent i universitets-, høyskole- eller forskningssektoren, mens 17 prosent hadde arbeid i offentlig administrasjon. Det er spesielt innenfor offentlig administrasjon vi har observert en økning i løpet av 90-tallet (fra 9 prosent i 1991 til 17 i 1999), men også innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting (fra 1 prosent i 1991 til 8 prosent i 1999). Andelen som hadde relevant arbeid

i ulike interesseorganisasjoner og kulturinstitusjoner et halvt år etter eksamen, var 17 prosent både i 1991 og i 1999.

Tallene som er referert ovenfor, gjelder fordelingen av nyutdannede kandidater. Fordi det har vært en sterk vekst i de årlige kandidattallene, kan en relativ reduksjon allikevel "skjule" en absolutt vekst. *Antallet* kandidater innenfor skole, forskning og offentlig administrasjon har økt med 70 prosent siden 1991, men relativt sett har *andelen* gått ned fra å utgjøre 80 prosent av de nyutdannede humanistene i relevant arbeid i 1991 til 61 prosent i 1999. Dette betyr at en økende andel humanister har relevant jobb i andre næringer enn disse et halvt år etter eksamen.

Gjennomsnittlig brutto månedslønn for humanister i relevant heltidsjobb var 20.800 kroner høsten 1999. Dette er om lag 1000 kroner lavere enn gjennomsnittet blant alle kandidater med høyere grad. Bare landbrukskandidatene hadde en lavere gjennomsnittslønn høsten 1999. Det er ingen nevneverdig lønnsforskjell mellom humanistene i offentlig og privat sektor. Tall fra Kandidatundersøkelsen viser at det har vært slik gjennom hele 90-tallet.

Samfunnsvitere

Kandidattall og mistilpasninger

Samfunnsviterne består av sosialøkonomer, sosiologer, statsvitere, pedagoger, sosialantropologer, psykologer⁵, samfunnsgeografer samt kandidater fra enkelte andre små fag.⁶ Det ble uteksaminert om lag 570 kandidater våren 1999. Våren 1999 var 61 prosent av de samfunnsvitenskapelige kandidatene kvinner, men også her finner vi at det er store variasjoner fagene imellom. Andelen kvinner var lavest i samfunnsøkonomiske fag (26 prosent) og høyest blant pedagogene (81 prosent). Gjennomsnittsalderen var 32 år. Et halvt år etter eksamen var 95 prosent av samfunnsviterne i arbeidsstyrken. Høyest andel utenfor arbeidsstyrken blant samfunnsviterne har kandidatene fra samfunnsøkonomiske fag (13 prosent). Samtidig oppgir 9 prosent av samfunnsøkonomene at de studerer på heltid et halvt år etter eksamen. Ti prosent av samfunnsviterne oppgir at de var beskjeftiget med studier (på heltid eller deltid).

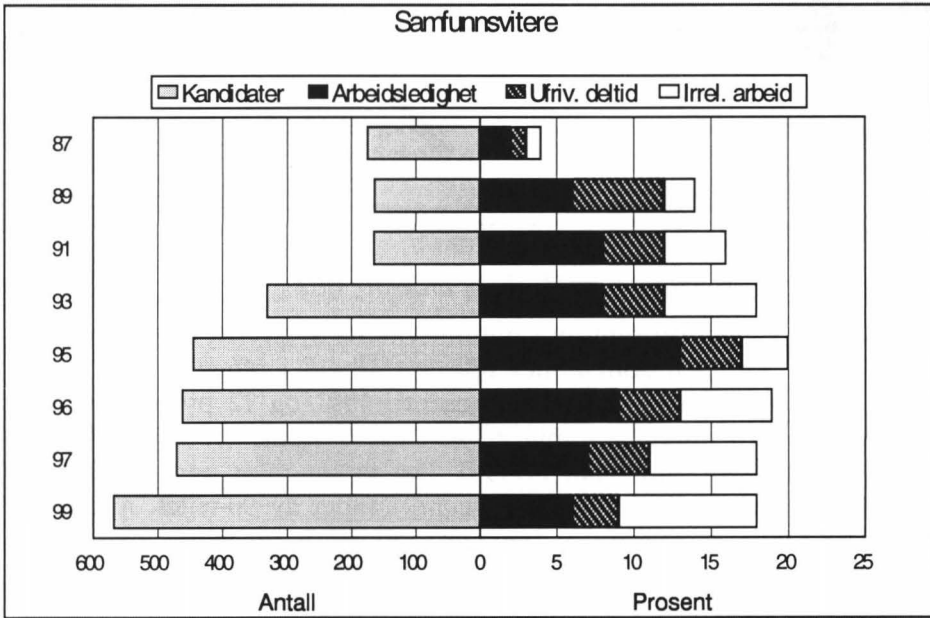
Samfunnsviterne hører også til de tradisjonelt åpne universitetsfagene, der det fant sted en sterk vekst i antall kandidater tidlig på 90-tallet (Try

⁵ Dette er kandidater med hovedfag i psykologi (cand.polit.). Kandidater med embedsstudiet i psykologi (cand.psychol.) er presentert separat i slutten av artikkelen.

⁶ Blant annet er kandidater med mastergraden i samfunnsvitenskapelige fag gruppert blant samfunnsviterne. Våren 1999 ble det uteksaminert 23 kandidater med tittelen Master of Philosophy i samfunnsvitenskapelige fag.

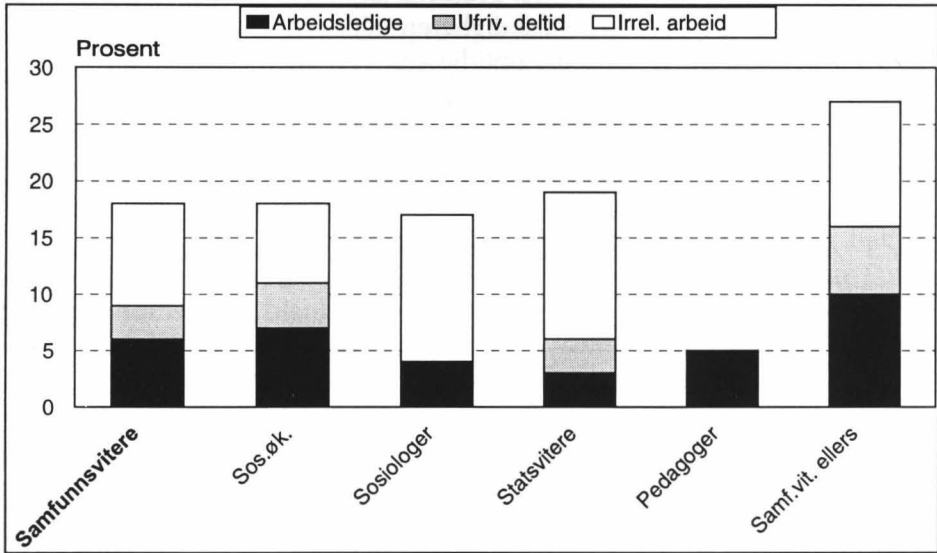
2000). Venstre del av figur 3 viser utviklingen i antall uteksaminerte samfunnsvitere i vårsemesteret 1987–1999. Veksten var størst i perioden 1991–1995, men også etter 1997 har det vært vekst (21 prosent). For samfunnsviterne ser vi (i høyre del i figur 3) at mistilpasningen er omtrent uendret fra 1997 til 1999. Arbeidsledigheten gikk svakt ned fra 7 prosent i 1997 til 6 prosent i 1999, men samtidig økte andelen i irrelevant arbeid om lag tilsvarende. Omfanget av mistilpasningsproblemer holdt seg derved konstant i perioden 1997–1999, samtidig med at kandidattallet økte.

Figur 3 Antall uteksaminerte samfunnsvitere og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987–1999.

Utviklingen har vært ulik for ulike grupper av samfunnsvitere i perioden 1997–1999. Det er imidlertid bare blant "samfunnsvitere ellers" (bl.a. sosialantropologer og samfunnsgeografer) vi finner en økning i arbeidsledigheten i denne perioden, fra 7 prosent i 1997 til 10 prosent i 1999. Samtidig økte total mistilpasning fra 19 prosent i 1997 til 27 prosent i 1999 for denne gruppen. Gruppen "samfunnsvitere ellers" er også den gruppen av samfunnsviterne som har hatt sterkest vekst i kandidattallene siden 1997. Forskjeller i mistilpasning mellom de ulike gruppene samfunnsvitere høsten 1999 er vist i figur 4.

Figur 4 Samfunnsvitere våren 1999 og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen.

Samfunnsvitere i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 var 74 prosent av samfunnsviterne sysselsatt i samsvar med utdanningen. Andelen som finner relevant arbeid i offentlig sektor, har vært relativt stabil på 90-tallet (76 prosent i 1991 og 72 prosent i 1999). Andelen innenfor offentlig administrasjon har også vært relativt stabil (26 prosent i 1991 og 23 prosent i 1999). Det er innenfor undervisning og forskning vi finner de største endringene i løpet av 90-tallet. Andelen i grunn- og videregående skole har gått opp fra 8 prosent i 1991 til 17 prosent i 1997 og 1999, mens en synkende andel samfunnsvitere starter sin karriere i en relevant jobb innenfor universitets-, høgskole- og forskningssektoren (52 prosent i 1991 og 29 prosent i 1999). Nedgangen her er sterkere enn veksten i grunn- og videregående skole. Totalt arbeidet 69 prosent av samfunnsviterne innenfor undervisning, forskning og offentlig administrasjon høsten 1999, mot 86 prosent i 1991. Denne utviklingen må ses på bakgrunn av den sterke veksten i kandidattallene i perioden.

Et halvt år etter eksamen hadde samfunnsviterne i relevant heltidsarbeid en brutto månedslønn på om lag 21.800 kroner, tilsvarende gjennomsnittet for alle høyere grads kandidater. Lønnsforskjellen mellom samfunnsvitere i offentlig og privat sektor var ubetydelig høsten 1999.

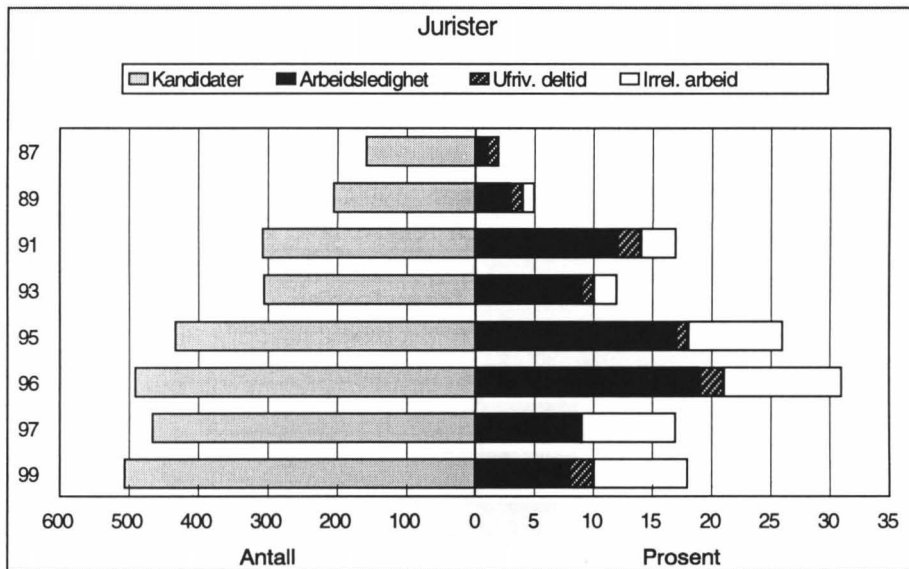
Jurister

Kandidattall og mistilpasninger

Også juristene kan vi plassere i gruppen åpne universitetsutdanninger, men sammenliknet med for eksempel humanister og de fleste samfunnsvitene, er større deler av juristenes arbeidsmarked beskyttet mot konkurranse fra andre utdanninger (Arnesen 1996).

Våren 1999 ble det uteksaminert 507 jurister, sammenliknet med 466 våren 1997. Siden 1991 har antallet uteksaminerte kandidater i vårsemesteret økt med 64 prosent (se venstre del figur 5). Blant juristene som ble ferdige våren 1999, var 46 prosent kvinner, mot 57 prosent i 1997. Gjennomsnittsalderen er den samme som i 1997 (29 år). Et halvt år etter eksamen var 88 prosent av juristene i arbeidsstyrken, 15 prosent oppgir at de er beskjeftiget med studier et halvt år etter eksamen, og 8 prosent oppgir at de studerer på heltid.

Figur 5 Antall uteksaminerte jurister og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987–1999.

Som vi ser i figur 5 (høyre del) hadde de nyutdannede juristene store problemer på arbeidsmarkedet midt på 90-tallet. I 1996 var 19 prosent av de nyutdannede juristene arbeidsledige et halvt år etter eksamen. Høsten 1997 var ledigheten om lag halvert, og det var bare små endringer arbeidsmarkedssituasjonen fra 1997 til 1999. Arbeidsledigheten gikk ned fra 9 til 8 prosent, mens omfanget av total mistilpasning økte fra 17 til 18

prosent i perioden 1997–1999. Andelen jurister som ikke har arbeid i samsvar med utdanningen, har vært noenlunde stabil siden 1995.

Jurister i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Blant juristene som ble uteksaminert våren 1999, hadde 72 prosent relevant arbeid et halvt år etter eksamen. Andelen jurister som startet sin karriere i en relevant jobb i offentlig sektor, ble kraftig redusert i løpet av 90-tallet. I 1991 gjaldt dette 86 prosent, mot 60 prosent i 1999, noe som gjenspeiles i fordelingen på ulike næringer et halvt år etter eksamen. Andelen i offentlig administrasjon ble redusert fra 67 prosent i 1991 til 50 prosent i 1999. Samtidig økte andelen innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting fra 13 prosent i 1991 til 38 prosent i 1999, noe som er en naturlig utvikling i en høykonjunkturperiode.⁷ Det betyr at en større andel får sin første jobb på et advokatkontor eller i et konsulentfirma, og at en mindre andel enn tidlig på 90-tallet går til departementer, domstoler, påtalemyndighet eller for eksempel trygdekontor. Blant juristene var det på hele 90-tallet en beskjeden og synkende andel som arbeidet innenfor undervisning og forskning (fra 8 prosent i 1991 til 3 prosent i 1999). Nivået på avtaket fra offentlig administrasjon har økt noe, men samtidig har antall kandidater økt, og det finnes, i alle fall i en høykonjunktur, flere næringer hvor nyutdannede jurister kan finne relevant arbeid.

Lønnsmessig ligger de nyutdannede juristene i relevant jobb om lag på gjennomsnittet for høyere grads kandidater høsten 1999 med en gjennomsnittlig brutto månedslønn i hovedjobb på 21.600 kroner. Det var relativt stor lønnsforskjell mellom juristene i privat og offentlig sektor (hhv. 23.500 og 20.300 kroner) høsten 1999. Det lave lønnsnivået i offentlig sektor skyldes blant annet den relativt lave lønna blant juristene som arbeider som saksbehandlere underlagt offentlig forvaltning, for eksempel i trygdesystemet og retts- og fengselsvesen.

⁷ I absolutte tall har imidlertid antallet kandidater som hadde en relevant jobb innenfor offentlig administrasjon økt noe i løpet av 90-tallet. Antall kandidater som hadde en relevant jobb innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting, ble nesten femdoblet i perioden 1991–1999.

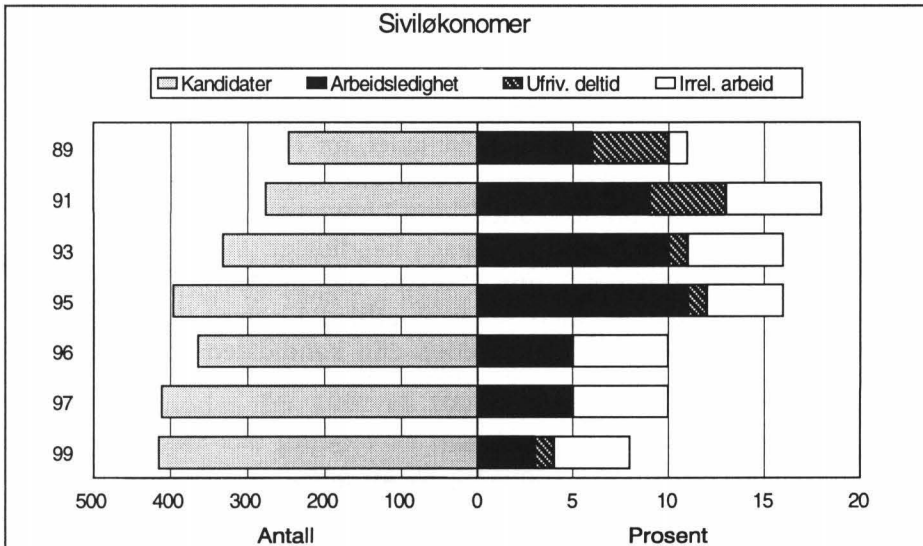
Siviløkonomer

Kandidattall og mistilpasninger

Våren 1999 ble det uteksaminert 416 siviløkonomer ved Norges handelshøyskole og høyskolene i Bodø og Agder (hhv. 207, 151 og 58 kandidater).⁸ Andelen kvinner var 32 prosent, og gjennomsnittsalderen var 26 år ved uteksamineringstidspunktet. Kandidattallet økte med 50 prosent i løpet av perioden 1991–1999. Et halvt år etter eksamen var 93 prosent av siviløkonomene fra vårkullet 1999 i arbeidsstyrken. Om lag 10 prosent oppga at de var beskjeftiget med studier et halvt år etter eksamen, 8 prosent på heltid.

Siviløkonomene var en gruppe som i 1997 hadde en gunstig arbeidsmarkedssituasjon, etter en vanskelig periode i første halvdel av 90-tallet. I 1999 var situasjonen ytterligere forbedret (se høyre del av figur 6). Kun 3 prosent var arbeidsledige, og totalt 8 prosent hadde et mistilpasningsproblem.

Figur 6 Antall uteksaminerte siviløkonomer og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1989–1999.

⁸ På grunn av usikker kandidatstatistikk er ikke kandidater fra Handelshøyskolen BI inkludert i undersøkelsen.

Siviløkonomer i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 hadde 85 prosent av de nyutdannede siviløkonomene relevant arbeid. Tradisjonelt finner vi en overvekt av siviløkonomene i privat sektor, og vi har sett en klar forsterkning av denne tendensen i løpet av 90-tallet. Kandidatundersøkelsen 1991 viste at 44 prosent hadde relevant arbeid i offentlig sektor et halvt år etter eksamen, mens andelen var nede i 20 prosent høsten 1999.

Ser vi på fordelingen på næringsgrupper i 1999, finner vi at det har skjedd en kraftig dreining over til finansiell og forretningsmessig tjenesteyting, en næring som for øvrig inneholder et bredt spekter av ulike typer tjenesteyting. Her inngår bankvirksomhet og annen finansiell tjenesteyting, forsikring, fonds- og aksjemekling, data- og annen konsulentvirksomhet, regnskap, revisjon og skatterådgivning, med mer. I 1991 arbeidet 32 prosent i slike virksomheter, mot 60 prosent i 1999. Denne økningen skjedde over hele 90-tallet, men den ser i 1999 ut til å avta. Andelen som arbeidet innenfor undervisning, forskning og offentlig administrasjon, gikk ned fra 38 prosent i 1991 til 16 prosent i 1999, og det er ikke bare snakk om en reduksjon i relative tall. Antallet nyutdannede siviløkonomer som starter sin karriere i en relevant jobb innenfor undervisning, forskning og offentlig administrasjon, er nesten halvert i perioden 1991–1999. Vi finner også en økning i andelen som arbeider i varehandel og samferdsel, fra 6 prosent i 1991 til 12 prosent i 1999. Årsaken kan være å finne i høykonjunkturen på andre halvdel av nittitallet, da aktiviteten tok seg opp i næringslivet igjen, en høykonjunktur som også klarte å ta høyde for økningen i kandidater. Andelen innenfor primær- og sekundærnæringene har imidlertid også gått ned i løpet av 90-tallet, fra 20 til 8 prosent.

De nyutdannede siviløkonomene i relevant heltidsjobb hadde høsten 1999 en gjennomsnittlig brutto månedslønn i hovedjobb på 22.200 kroner, noe over gjennomsnittet for høyere grads kandidater. Med tanke på den høye andelen som arbeidet i privat sektor (80 prosent), er dette noe overraskende. Kandidatene med relevant arbeid i privat sektor tjente i gjennomsnitt 1500 kroner mer i måneden enn kandidatene med relevant arbeid i offentlig sektor.

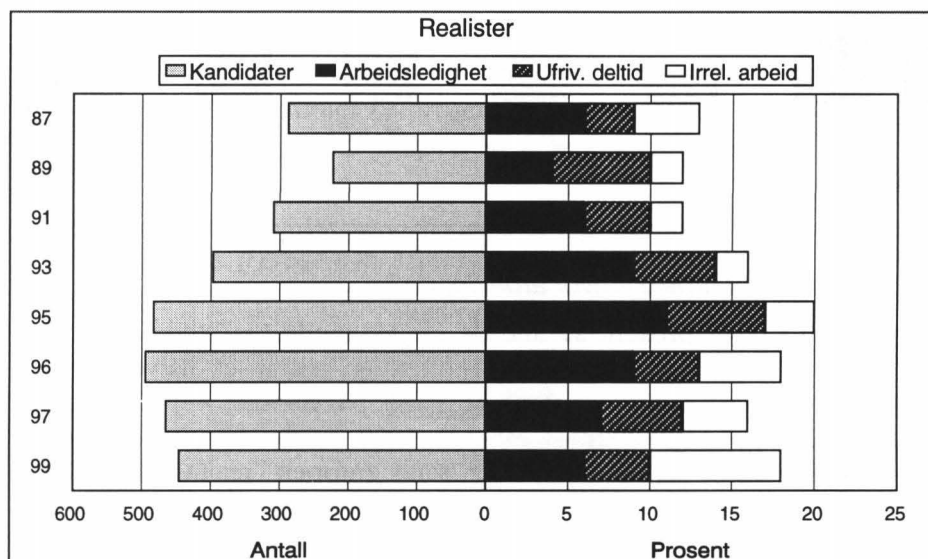
Realister

Kandidattall og mistilpasninger

Realfagene kan også plasseres blant de tradisjonelt åpne universitetsfagene, men sammenliknet med de andre fagene i denne gruppen, hadde realfagene ikke den samme veksten i kandidattall midt på 90-tallet (Try 2000). På andre halvdel av nittitallet har antall uteksaminerte gått litt ned, etter at kandidatproduksjonen økte på første halvdel av nittitallet (se venstre del i figur 7). Våren 1999 ble det uteksaminert 447 realister.

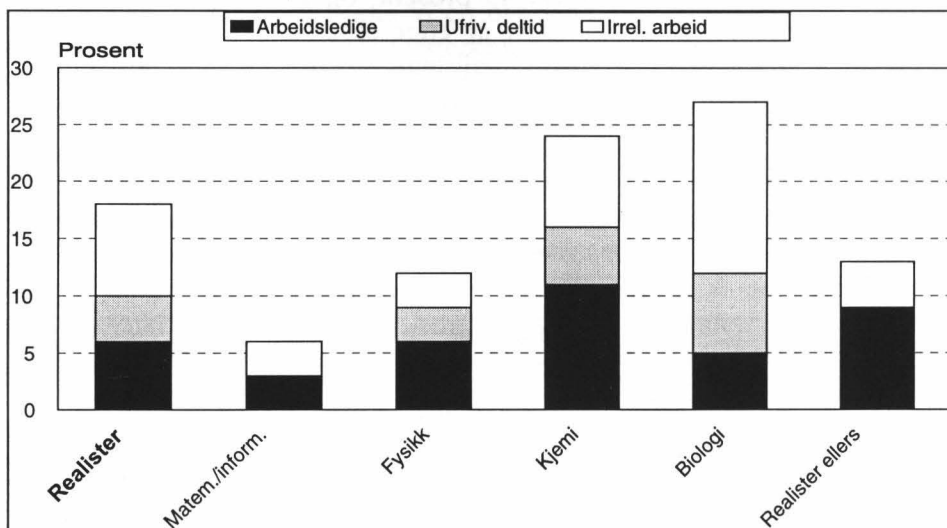
Andelen kvinner varierer mye mellom de forskjellige fagretningene i 1999, fra 20 prosent i matematiske fag til 66 prosent i biologiske fag. Andelen kvinner blant realistene totalt var 45 prosent, og gjennomsnittsalder ved uteksaminering var 28 år. Et halvt år etter eksamen var 91 prosent av realistene i arbeidsstyrken. Blant realistene var 25 prosent beskjeftiget med studier et halvt år etter eksamen, og 15 prosent oppga at de studerte på heltid (se fotnote 4).

Figur 7 Antall uteksaminerte realister og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987–1999.

Blant nyutdannede realister var det en svak nedgang i ledigheten fra 7 til 6 prosent fra 1997 til 1999 (se høyre del i figur 7). I samme periode ble imidlertid andelen realister som hadde et arbeid uten samsvar med utdanningen fordoblet, dermed økte den totale mistilpasningen fra 16 til 18 prosent i perioden fra 1997 til 1999. Økningen i total mistilpasning i perioden gjelder alle grupper av realister med unntak av biologene, der det var en mindre nedgang fra 28 prosent i 1997 til 27 prosent i 1999. I figur 8 ser vi at kandidatene i matematiske fag, som omfatter blant andre informatikere, hadde den beste arbeidsmarkedssituasjonen, da kun 7 prosent i denne gruppen var mistilpasset høsten 1999.

Figur 8 Realister våren 1999 og mistilpasninger på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen.

Realister i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 var 74 prosent av alle de nyutdannede realistene i relevant arbeid. Av disse arbeidet flertallet i offentlig sektor et halvt år etter eksamen, og andelen har vært meget stabil på 90-tallet – 59 prosent i 1991 og 1997 og 57 prosent i 1999. I 1999 er det kandidatene med hovedfag i kjemiske og biologiske fag, samt gruppen "realfag ellers" som har de høyeste andelen i offentlig sektor (om lag 65 prosent). Blant kandidatene med hovedfag i matematiske fag (bl.a. informatikk) arbeidet kun 32 prosent i offentlig sektor et halvt år etter eksamen.

På hele nittitallet arbeidet en stor andel av realistene i universitets-, høyskole- og forskningssektoren. I 1991 gjaldt dette 53 prosent av kandidatene i relevant arbeid. Andelen i denne sektoren er fortsatt høy, men den har sunket til 42 prosent i 1999. Ser vi nærmere på tallene i denne sektoren, finner vi at det er realistene i forskningssektoren som står for nedgangen, fra 22 prosent i 1991 til 11 prosent i 1999. For øvrig var bildet svært stabilt for realistene over hele nittitallet: Andelen som arbeidet i primærnæringer og industri, var 13 prosent i 1991 og 12 prosent i 1999, i finansiell og forretningsmessig tjenesteyting var den 15 prosent i 1991 og 19 prosent i 1999, i offentlig administrasjon var den 6 prosent i 1991 og 5 prosent i 1999, i grunn- og videregående skole 7 prosent i 1991 og 10 prosent i 1999. Variasjonene i løpet av 90-tallet er små og har ingen bestemt retning i disse sektorene.

Blant realistene i relevant heltidsjobb var gjennomsnittlig ordinær brutto månedslønn 21.800 kroner, med andre ord som gjennomsnittet for

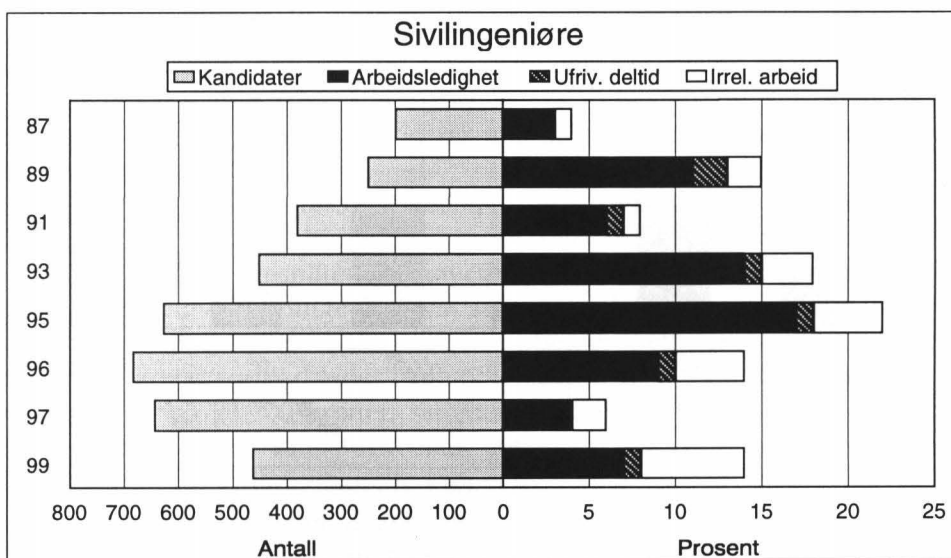
høyere grads kandidater høsten 1999. Realister med relevant jobb i privat sektor tjente 3000 kroner mer i måneden enn realister i offentlig sektor.

Sivilingeniører

Kandidattall og mistilpasninger

I løpet av 90-tallet økte antallet uteksaminerte sivilingeniører fram til 1996. Etter den tid har kandidattallet gått noe ned. Våren 1999 ble det ifølge rapporteringen fra lærestedene uteksaminert under 500 sivilingeniører – sammenliknet med om lag 650 våren 1997.⁹ Ved høgskolene har det vært rekrutteringssvikt til sivilingeniørutdanningen på andre halvdel av 90-tallet. Dette skyldes nok blant annet et godt arbeidsmarked for ingeniører, som fører til at færre søker videre til sivilingeniørstudiet. Høsten 1999 var 86 prosent av sivilingeniørene i arbeidsstyrken, og 18 prosent oppga at de var beskjeftiget med studier (9 prosent på heltid). Om lag 20 prosent var kvinner, og gjennomsnittsalderen var 27 år.¹⁰

Figur 9 Antall uteksaminerte sivilingeniører og mistilpasninger på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken). Vårkull 1987–1999.

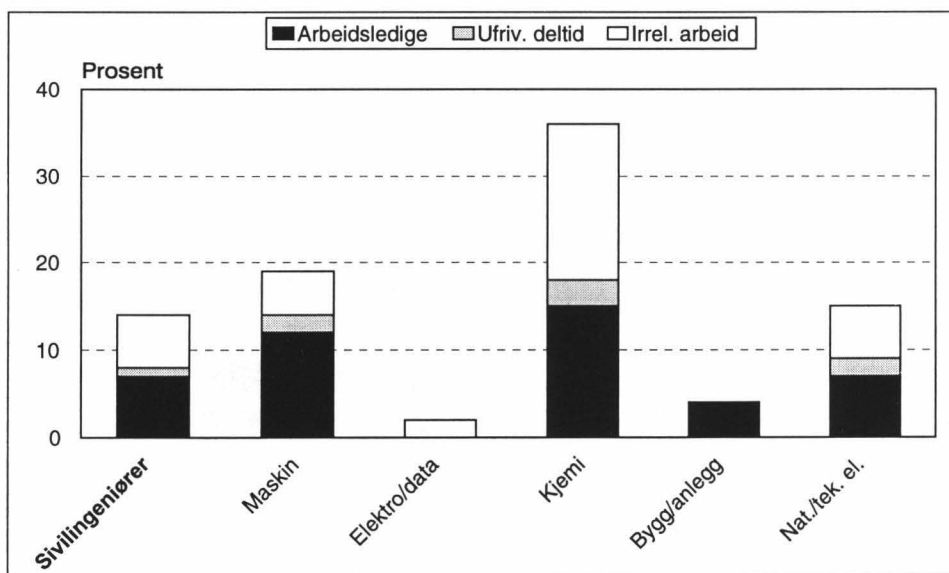

⁹ Det er grunn til å tro at ikke hele nedgangen er reell, men at noe kan tilskrives forskyvning i uteksamineringstidspunkt mellom vår- og høstsemester for kandidater ved NTNU.

¹⁰ Majoriteten av sivilingeniørene fra NTNU uteksamineres om høsten, og er derfor ikke med i Kandidatundersøkelsen.

Sivilingeniørene hadde en økning i arbeidsledigheten fra 4 prosent i 1997 til 7 prosent i 1999 (se høyre del av figur 9). I samme periode ble tallet på nyutdannede sivilingeniører redusert med drøyt 25 prosent. Vi bør imidlertid være litt forsiktige med tolkningen av tallene fordi svarprosenten for denne kandidatgruppen gikk ned fra 80 prosent i 1997 til 69 prosent i 1999. Den økonomiske utviklingen i 1999, med nedgang i etterspørselen i industrirelaterte næringer til tross for sterke presstendenser i økonomien for øvrig, gjør imidlertid at arbeidsmarkedsutviklingen for nyutdannede sivilingeniører slik den framkommer i Kandidatundersøkelsen, virker rimelig. Resultatene synes også rimelige når vi ser hvilke grupper av sivilingeniører som spesielt omfattes av den økte ledigheten. Blant sivilingeniørene var det kandidater i maskintekniske og kjemitekniske fag som hadde høyest andel mistilpassede høsten 1999 (se figur 10).

Figur 10 Sivilingeniører våren 1999 og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen.

Blant kandidatene i maskintekniske fag økte ledigheten fra 3 prosent i 1997 til 12 prosent i 1999, og blant kandidatene i kjemitekniske fag økte ledigheten fra null i 1997 til 15 prosent i 1999. En del av økningen i arbeidsledigheten for disse gruppene må ses i sammenheng med nedgangen i oljeinvesteringene i perioden. Økningen i arbeidsledighet blant sivilingeniørene gjelder alle gruppene med unntak av kandidatene i elektro- og datatekniske fag, der det ikke fantes arbeidsledighet i 1999. Dette siste kan trolig knyttes til den sterke etterspørselsveksten i IT-sektoren. Et annet interessant trekk ved utviklingen for sivilingeniører er

økningen i andelen som var i irrelevant arbeid. I 1997 var bare 2 prosent av sivilingeniørene i irrelevant arbeid, mot 6 prosent i 1999. Økningen i arbeidsledighet og andelen i irrelevant arbeid førte til at total mistilpasning for sivilingeniører økte fra 6 prosent i 1997 til 15 prosent i 1999. Blant kandidatene i kjemitekniske fag økte mistilpasningen fra 3 prosent i 1997 til 35 prosent i 1999.

Sivilingeniører med relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 var 70 prosent av de nyutdannede sivilingeniørene i relevant arbeid. Sivilingeniører finner vi tradisjonelt i privat sektor, og tall fra kandidatundersøkelsene viser at det i store deler av 90-tallet fant sted en reduksjon i andelen sivilingeniører som startet sin yrkeskarriere i offentlig sektor. Det kan imidlertid se ut til at denne trenden er i ferd med å snu. Høsten 1999 hadde 33 prosent av sivilingeniørene relevant arbeid i offentlig sektor, en økning på 13 prosentpoeng siden 1997. Dette skyldes trolig problemer i industrien og en nedgang i oljerelatert virksomhet, og at flere dermed tar jobb i offentlig sektor.

Høsten 1997 hadde 42 prosent av sivilingeniørene relevant arbeid i industrien et halvt år etter avsluttende eksamen. To år senere var andelen som startet sin yrkeskarriere i industrien, nede i 28 prosent, og dermed er vi tilbake til nivået på begynnelsen av 90-tallet. Sammenliknet med 1997 økte andelen som fant relevant arbeid innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting (dvs. ulike former for rådgiving og konsulentvirksomhet), offentlig administrasjon og innenfor høgskole-, universitets- og forskningssektoren.

Gjennomsnittlig brutto månedslønn for sivilingeniørene i relevant fulltids arbeid var 23.300 kroner høsten 1999, noe som er om lag 1500 kroner over gjennomsnittet for høyere grads kandidater. Dette skyldes i første rekke høye lønninger i privat sektor for denne gruppen, kombinert med at en stor andel sivilingeniører arbeider nettopp i privat sektor. Sivilingeniørene som arbeidet i offentlig sektor, hadde en gjennomsnittlig månedslønn på 21.700 kroner, sammenliknet med 24.000 i privat sektor. Dette er den største lønnsforskjellen mellom privat og offentlig sektor vi har registrert for sivilingeniørene i løpet av 90-tallet.

Ingeniører

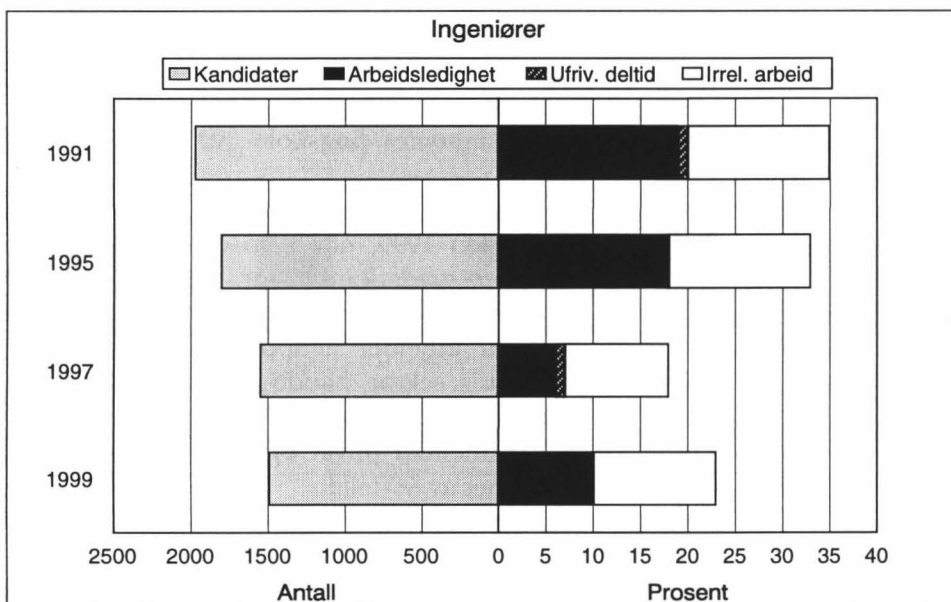
Kandidattall og mistilpasninger

Våren 1999 ble det uteksaminert om lag 1500 ingeniører.¹¹ Dette er en liten nedgang siden 1997, men 500 færre enn våren 1991 (se figur 11, venstre del). Andelen kvinner er stabilt lav blant ingeniørene og har de

¹¹ Høgskoleingeniører med 3-årig utdanning.

siste årene ligget på rundt 16–17 prosent. Gjennomsnittsalderen i 1999 var 26 år. Et halvt år etter eksamen var 72 prosent i arbeidsstyrken. At en så pass høy andel er utenfor arbeidsstyrken, skyldes at mange enten studerer videre eller er inne til førstegangstjeneste. Ingeniørene er den gruppen av nyutdannede kandidater som har lavest andel i arbeidsstyrken et halvt år etter avsluttende eksamen. Dette har sammenheng med at ingeniørutdanningen både er en selvstendig utdanning og et springbrett til videre studier for å bli sivilingeniør. Høsten 1999 oppga én av tre ingeniører at de var beskjeftiget med videre studier, og 25 prosent oppga at de studerte på heltid. Andelen ingeniører som oppgir at de studerer videre et halvt år etter eksamen, har vært stabil gjennom hele 90-tallet. Vi har med andre ord ikke grunnlag for å si at ingeniørutdanningen er i ferd med å miste sin rolle som en selvstendig utdanning. Men det faktum at så pass mange studerer videre, på deltid eller på heltid, er viktig for å forstå deres arbeidsmarkedssituasjon et halvt år etter eksamen.

Figur 11 Antall uteksaminerte ingeniører og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1991–1999.¹²

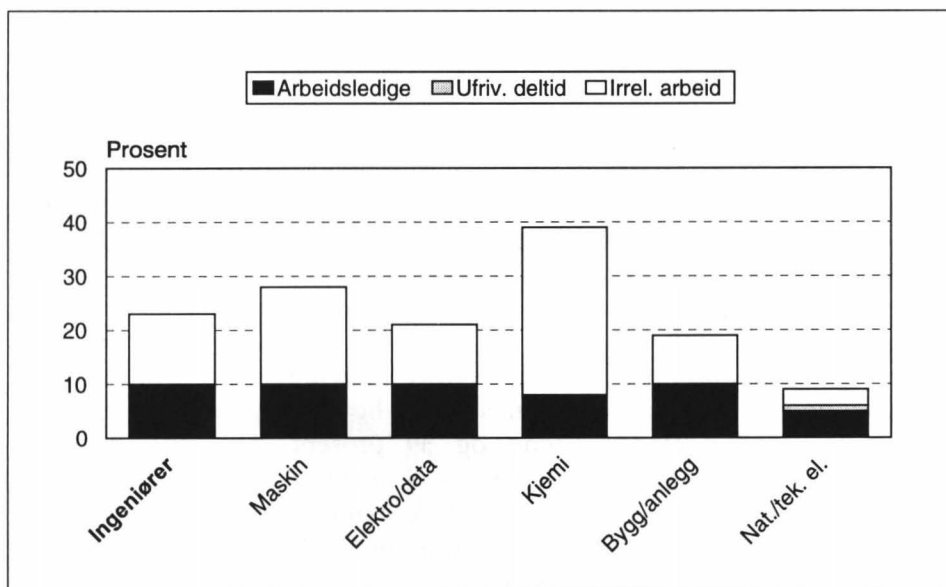

¹² I 1995 var høgscoleingeniørene fra Høgskolen i Stavanger ikke med i undersøkelsen. I 1999 er ikke ingeniørene fra Polyteknisk høgscole med i undersøkelsen.

For ingeniørene var det en økning i arbeidsledighet og total mistilpasning i perioden 1997–1999 (se høyre del av figur 11), men utviklingen var ikke like negativ som blant sivilingeniørene. I denne perioden økte arbeidsledigheten fra 6 til 10 prosent, og den totale mistilpasningen økte fra 18 til 22 prosent. Andelen som hadde irrelevant arbeid, var noenlunde konstant, 11 prosent i 1997 og 13 prosent i 1999. Den høye andelen nyutdannede ingeniører i irrelevant arbeid kan antakelig forklares ved at mange er i videre utdanning, og at en del av disse har et irrelevant arbeid ved siden av studiene.

Økningen i arbeidsledigheten skjedde i en periode med omtrent uendrede kandidattall og gjelder alle grupper av ingeniører med unntak av kandidater i kjemitekniske fag, som hadde en nedgang i ledigheten. Imidlertid var det for kjemitekniske fag en økning i andelen i irrelevant arbeid, slik at mistilpasningen var uendret rundt 40 prosent i perioden 1997–1999. Figur 12 viser arbeidsmarkedssituasjonen for ulike typer ingeniører et halvt år etter eksamen våren 1999.

Figur 12 Ingeniører våren 1999 og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen.

Ingeniører i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 hadde 53 prosent av de nyutdannede ingeniørene relevant arbeid. De fleste ingeniørene får relevant arbeid i privat sektor, men andelen som oppga at de hadde relevant arbeid i offentlig sektor, er nesten fordoblet siden 1997 (14 prosent i 1997 og 26 prosent i 1999). Dette har sammenheng med en reduksjon i andelen i relevant arbeid i industrien, fra 38 til 34 prosent, og innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting, fra 33 prosent til 24 prosent, i perioden 1997–1999. I løpet av 90-tallet har ingeniørene i økende grad startet sin karriere innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting, fra 17 prosent i 1991 til 33 prosent i 1997, men høsten 1999 gjelder dette bare én av fire. Samtidig arbeider flere innenfor varehandel og samferdsel.

Ikke overraskende kommer ingeniørkandidatene noe dårligere ut lønsmessig enn sivilingeniørene. Gjennomsnittlig brutto månedslønn for ingeniørkandidater i relevant heltidsjobb var på om lag 20.500 kroner høsten 1999. I snitt har de den høyeste månedslønna blant høgskolekandidatene (med 3-årig høgskoleutdanning) i årets kandidatundersøkelse. Lønnsforskjellen mellom nyutdannede ingeniører i offentlig og privat sektor er marginal (hhv. 20.300 og 20.600).

Landbrukskandidater og sivilarkitekter

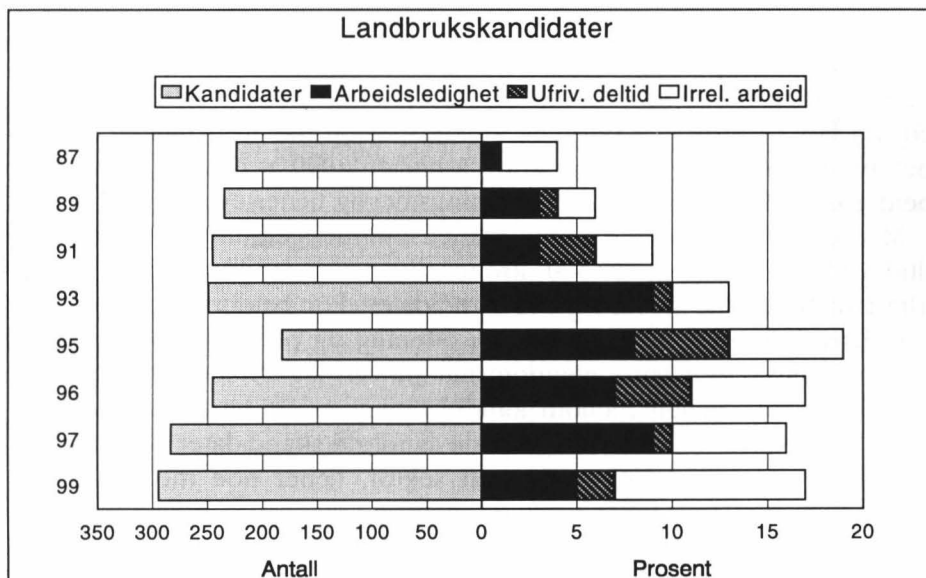
Kandidattall og mistilpasninger

I dette avsnittet skal vi i hovedsak se på landbrukskandidatene, men også ta en kikk på sivilarkitektenes arbeidsmarkedssituasjon et halvt år etter eksamen. Arkitektene er en liten gruppe, så svingninger fra år til år kan være tilfeldige. Vi viser derfor ikke en egen figur for disse. Våren 1999 ble det uteksaminert 295 landbrukskandidater og 41 sivilarkitekter. Gjennomsnittsalderen på landbrukskandidatene var den samme som blant kandidatene fra andre tekniske fag (26 år), mens sivilarkitektene var noe eldre (29 år). Sammenliknet med andre tekniske utdanninger, som ingeniører, sivilingeniører og realister, er kvinneandelen høy i disse to gruppene – 50 prosent for landbrukskandidatene og 39 prosent for sivilarkitektene. Andelen i arbeidsstyrken et halvt år etter eksamen er 91 prosent for landbrukskandidatene og 93 prosent for sivilarkitektene. Om lag 15 prosent av landbrukskandidatene oppgir at de studerer videre et halvt år etter eksamen, og 9 prosent er heltidsstudenter.

Sivilarkitektene er en gruppe som fram til 1996 hadde en særdeles vanskelig arbeidsmarkedssituasjon. Etter 1996 har arbeidsmarkedet bedret seg betraktelig, og i 1999 var arbeidsledigheten bare 4 prosent. Blant landbrukskandidatene gikk arbeidsledigheten ned fra 9 til 5 prosent i perioden 1997–1999. I samme periode økte andelen i irrelevant arbeid fra

6 til 10 prosent, slik at mistilpasningen er så godt som uendret (16 prosent i 1997 og 17 prosent i 1999).

Figur 13 Uteksaminerte landbrukskandidater og mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen. Vårkull 1987–1999.¹³

Landbrukskandidater og sivilarkitekter i relevant arbeid – hvor arbeider de?

Høsten 1999 hadde 75 prosent av landbrukskandidatene og 79 prosent av sivilarkitektene relevant arbeid. Tradisjonelt har kandidater fra de tekniske utdanningene funnet arbeid i privat sektor. I forrige avsnitt så vi imidlertid at det siden 1997 hadde funnet sted en økning i andelen ingeniører og sivilingeniører som var ansatt i offentlig sektor et halvt år etter eksamen. Denne tendensen finner vi også blant landbrukskandidatene, hvor andelen som går til offentlig sektor økte fra fra 55 prosent i 1997 til 63 prosent i 1999. Blant sivilarkitektene var det en svak nedgang fra 25 prosent i offentlig sektor i 1997 til 23 prosent i 1999.¹⁴ Den reduserte

¹³ I 1995–1999 ble undersøkelsen gjennomført før sensuren var avsluttet ved Norges landbrukshøgskole, og vi manglet derfor et varierende antall kandidater på undersøkelsestidspunktet i disse årene. Kandidattallene i venstre del av figur 13 er oppdatert i henhold til NIFUs Akademikerregister i perioden 1987–99.

¹⁴ Vi skal være forsiktige med å legge for mye vekt på disse endringene, da prosentueringsgrunnlaget er svært lite.

andelen i privat sektor for landbrukskandidatene skyldes nok blant annet at en mindre andel arbeider i primær- og sekundærnæringene (16 prosent høsten 1997 og 13 prosent høsten 1999). Et halvt år etter eksamen finner vi sivilarkitektene konsentrert innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting (59 prosent), offentlig administrasjon (18 prosent) og universitet, høyskole og forskning (18 prosent). Ser vi på hvilke næringer landbrukskandidatene arbeidet i høsten 1999, er det heller ikke store endringer siden Kandidatundersøkelsen 1997. Den største endringen finner vi når det gjelder andelene i universitets-, høyskole- og forskningssektoren (16 prosent høsten 1997 og 23 prosent høsten 1999). Trenden med om lag 30 prosent i offentlig administrasjon har vært relativt stabil i løpet av 90-tallet. Videre finner vi også høsten 1999 at om lag 16 prosent arbeider innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting.

Med en gjennomsnittlig brutto månedslønn for kandidatene i relevant fulltidsjobb på om lag 20.500 kroner, kommer landbrukskandidatene dårligst ut blant alle høyere grads kandidater. For landbrukskandidatene er det bare mindre forskjeller i lønn i offentlig og privat sektor. Sivilarkitektenes månedslønn var i gjennomsnitt på om lag 21.800 kroner. Også her var lønnsforskjellen mellom kandidatene i privat og offentlig sektor relativt liten, men tendensen hos både landbrukskandidater og sivilarkitekter er at de som arbeider i privat sektor, tjener noe mer enn de i offentlig sektor.

Psykologer, helsefagkandidater, førskolelærere og allmennlærere

Kandidattall og mistilpasninger

Psykologi og helsefag (tannleger, veterinærer, farmasøyter og kandidater med hovedfag eller mastergrad i helsevern) er kvinnedominerte fag.¹⁵ Våren 1999 finner vi høyest andel kvinner blant veterinærene (83 prosent) og lavest blant tannlegene (58 prosent). Gjennomsnittsalderen for psykologene og helsefagkandidatene var 31 år. Det er imidlertid relativt store aldersforskjeller innad i gruppen. Gjennomsnittsalderen er lavest blant kandidatene fra tannpleiefag, veterinærfag og farmasi (28 år), mens den blant kandidater med hovedfag i fysioterapi og sykepleie er relativt høy (43 år).

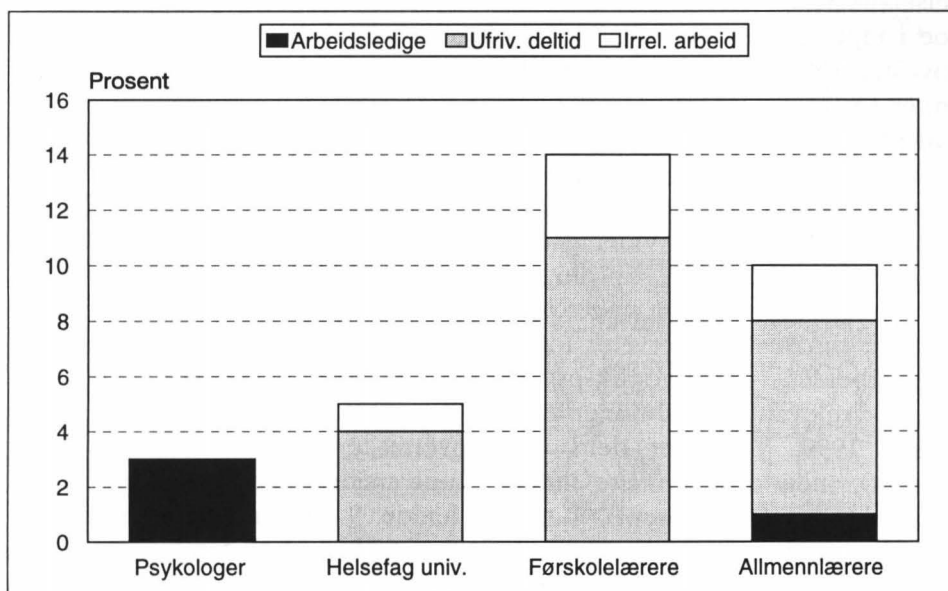
Totalt ble det uteksaminert om lag 250 psykologer og helsefagkandidater våren 1999, hvorav psykologene og tannlegene utgjør de to største

¹⁵ Psykologer med embetsstudiet (cand.psychol.) omtales her, mens kandidater med hovedfag i psykologi (cand.polit.) omtales blant samfunnsviterne. Blant kandidatene med hovedfag eller mastergrad har den største gruppen sykepleie som fag, men også fysioterapi, odontologi og diakoni er representert (her kalt "helsefag ellers").

gruppene (hhv. 72 og 86 kandidater våren 1999). Et halvt år etter eksamen er andelen i arbeidsstyrken høyest i gruppen "helsefagkandidater ellers" (100 prosent) og lavest blant tannlegene (86 prosent).

Våren 1999 ble det uteksaminert om lag 2200 førskolelærere og 1600 allmennlærere.¹⁶ Seks prosent av førskolelærerne var menn, mot 31 prosent av allmennlærerne. Blant førskolelærerne var 90 prosent i arbeidsstyrken et halvt år etter eksamen. Dette gjaldt 93 prosent av allmennlærerne.

Figur 14 Mistilpasning på arbeidsmarkedet (i prosent av arbeidsstyrken) et halvt år etter eksamen, blant psykologer, helsefagkandidater, førskolelærere og allmennlærere. Vårkull 1999.

Psykologer og helsefagkandidater hadde en svært gunstig arbeidsmarkedssituasjon høsten 1999. Blant psykologene var 3 prosent arbeidsledige, mens ingen av helsefagkandidatene var arbeidsledige. Dette skyldes nok at dette er strengt regulerte profesjonsutdanninger, hvor man i dimensjoneringen har lagt vekt på å unngå å utdanne for mange kandidater. Det samme gjelder førskole- og allmennlærerutdanningen. Fordi førskole- og allmennlærere bare sporadisk har vært med i NIFUs kandidatundersøkelser, har vi ikke data fra tidligere år som det er aktuelt å

¹⁶ På grunn av manglende opplysninger om uteksaminerte kandidater er førskolelærere og allmennlærere fra Samisk høgskole ikke med i undersøkelsen i 1999.

sammenlikne med. Blant førskole- og allmennlærerne var det i 1999 så godt som ingen som oppga at de var arbeidsledige et halvt år etter avsluttende eksamen. Imidlertid hadde både førskole- og allmennlærere et visst problem med undersysselsetting. Hele 11 prosent av førskolelærerne oppga å arbeide ufrivillig deltid, mens dette gjaldt 7 prosent av allmennlærerne.

Psykologer og helsefagkandidater i relevant arbeid – hvor arbeider de?

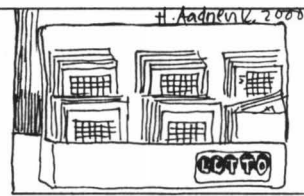
Høsten 1999 hadde 87 prosent av psykologene og 83 prosent av helsefagkandidatene relevant arbeid. Blant psykologene i relevant arbeid var 82 prosent i offentlig sektor et halvt år etter avsluttende eksamen, sammenliknet med 63 prosent av helsefagkandidatene. Andelen psykologer og helsefagkandidater som finner sin første jobb i offentlig sektor, har variert noe i løpet av 90-tallet. Blant psykologene var andelen i offentlig sektor høyest i 1997 (90 prosent). For helsefagskandidatene har andelen som finner sin første jobb i offentlig sektor, ligget 20–35 prosentpoeng lavere enn blant psykologene (53 prosent i 1991 og 61 prosent i 1997). Det er imidlertid store forskjeller innad i denne gruppen.

Blant psykologene med relevant arbeid finner vi i 1999 hele 50 prosent i grunn- eller videregående skole og 39 prosent i helse- og sosialsektoren. Andelen psykologer som finner relevant jobb i grunn- eller videregående skole, har steget betraktelig siden 1997, da den var på 29 prosent, og den er mer enn fordoblet siden 1993. Dette er psykologer som arbeidet i pedagogisk-psykologisk tjeneste. Blant helsefagkandidatene i relevant arbeid finner vi ingen i grunn- eller videregående skole høsten 1999. Vi finner dem, ikke overraskende, i helsevesenet (64 prosent), men også enkelte innenfor universitets-, høgskole- og forskningssektoren (19 prosent). I tillegg hadde 9 prosent relevant arbeid innenfor varehandel og samferdsel. Dette er i hovedsak farmasøyter som arbeider på apotek. Tendensen i løpet av 90-tallet har vært at over 70 prosent av helsefagkandidatene finner sin første jobb innenfor helse- og sosialsektoren.

Psykologene og helsefagskandidatene i relevant arbeid hadde en gjennomsnittlig brutto månedslønn over gjennomsnittet for alle høyere grads kandidater. Psykologene i relevant arbeid hadde en gjennomsnittlig ordinær brutto månedslønn på om lag 22.500 kroner, og helsefagskandidatene (tannleger, veterinærer, farmasøyter m.m.) hadde en gjennomsnittlig månedslønn på om lag 23.900 kroner. I begge gruppene har lønna tradisjonelt vært noe høyere i privat enn i offentlig sektor. Høsten 1999 var forskjellen imidlertid relativt liten for psykologene (800 kroner), mens den var noe høyere blant helsefagkandidatene (om lag 1700 kroner.)

Newweek

IRRELEVANT ARBEID KAN VÆRE ET
GODT ALTERNATIV TIL ARBEIDSLEDIGHET

Førskole- og allmennlærere i relevant jobb – hvor arbeider de?

Høsten 1999 hadde 80 prosent av de nyutdannede førskolelærerne relevant arbeid, mot 84 prosent av allmennlærerne. Blant førskolelærerne i relevant arbeid arbeidet 81 prosent som førskolelærere i barnehage og 14 prosent som lærere i grunnskolen et halvt år etter eksamen. Om lag 2 av 3 førskolelærere arbeidet i offentlig sektor. Gjennomsnittlig brutto ordinær månedslønn i hovedstilling var om lag 18.000 kroner. Det er små lønnsforskjeller mellom privat og offentlig sektor.

I figur 14 så vi at allmennlærernes arbeidssituasjon i noe mindre grad enn førskolelærernes var preget av mistilpasning i form av arbeidsledighet, ufrivillig deltid eller irrelevant arbeid. Høsten 1999 fant vi at blant allmennlærere med arbeid i samsvar med utdanningen arbeidet 94 prosent i grunn- eller videregående skole, 2 prosent i annen offentlig eller privat tjenesteyting, 2 prosent innenfor helse- og sosialsektoren og de resterende innenfor offentlig administrasjon, høyskoler eller annen undervisning. Gjennomsnittlig brutto ordinær månedslønn for allmennlærere som arbeidet heltid i relevant arbeid, var 19.200 kroner, og den var noe høyere i offentlig (19.300 kroner) enn i privat sektor (18.300 kroner).

Oppsummering

I denne artikkelen har vi sett på arbeidsmarkedssituasjonen for nyutdannede kandidater fra universiteter og høyskoler et halvt år etter at de ble uteksaminert våren 1999. Etter en kraftig vekst i kandidattallene på begynnelsen av 90-tallet har samlet kandidattallsproduksjon ligget stabilt på om lag 3000 høyere grads kandidater (i vårsemesteret) siden 1996. I perioden 1997–1999 var det en økning i antall uteksaminerte kandidater blant samfunnsvitere, psykologer, helsefagkandidater, jurister og landbrukskandidater. Antallet kandidater ble redusert blant realister, sivilingeniører og ingeniører, mens kandidattallet har stagnert blant humanister og siviløkonomer.

Mange studier har vist at Norge har et spesielt kjønnssegregert arbeidsmarked (Hansen 1995). Dette har til dels sammenheng med kjønns sammensetningen på ulike studieretninger. Vi har sett at førskole- og allmennlærerutdanningen, psykologi og helsefag er kvinnedominerte utdanninger, mens ingeniørfag og økonomi er mannsdominerte fag. Blant realistene var kjønnsfordelingen ganske jevn, men her er det store forskjeller mellom ulike fagretninger.

Vi har sett at det er til dels store variasjoner faggruppene imellom, både når det gjelder arbeidsstyrkestatus og videreutdanningstilbøyelighet. Det er blant ingeniørene vi finner den laveste andelen i arbeidsstyrken et halvt år etter eksamen, noe som klart har sammenheng med at mange er beskjeftiget med videre studier. Denne andelen har vært stabil i løpet av

90-tallet, og det er derfor ikke grunnlag for å hevde at ingeniørutdanningen har mistet sin status som selvstendig utdanning. Samfunnsviterne og spesielt kandidatene med hovedfag i helsefag ("helsefag ellers") er de utdanningsgruppene som har en høyest andel i arbeidsstyrken et halvt år etter eksamen (hhv. 95 og 100 prosent).

Det er også relativt store variasjoner mellom utdanningsgruppene med hensyn til sysselsetting og mistilpasning. Hovedtrenden er at arbeidsledigheten går ned, mens andelen i irrelevant arbeid øker fra 1995 til 1999. Dersom vi fokuserer på hovedutdanningsgruppene, fant vi at arbeidsledigheten gikk ned samtidig som andelen i irrelevant arbeid økte, både blant humanister, samfunnsvitere, jurister, realister og landbrukskandidater. Dette førte til redusert total mistilpasning blant humanister, omtrent uendret mistilpasning blant samfunnsvitere, men en svak økning i total mistilpasning blant jurister, realister og landbrukskandidater. Siviløkonomene var den eneste av hovedgruppene som opplevde både reduksjon i arbeidsledighet og reduksjon i andelen i irrelevant arbeid. Blant sivilingeniørene og ingeniørene så vi imidlertid at både arbeidsledigheten og omfanget av irrelevant arbeid gikk opp fra 1997 til 1999. Kandidatene fra profesjonsutdanningene (bl.a. psykologer fra embedsstudiet, kandidater med hovedfag eller mastergrad i helsevern, samt førskole- og allmennlærere) er blant gruppene med lavest ledighet, men noen av disse utdanningsgruppene hadde i 1999 et visst problem med ufrivillig deltid.

Midt på 90-tallet ble det ytret et ønske om at en større andel høyere utdannede skulle finne jobb i privat sektor (Arnesen 1996). Til dels skyldtes dette at man ikke regnet med at offentlig sektor kunne ekspandere like sterkt som på 70- og 80-tallet, og dermed ikke kunne forventes å ta imot de store kullene som ble uteksaminert etter utdanningsboomen tidlig på 90-tallet. Enkelte mente også at privat sektor generelt var for lite flinke til å bruke høyt utdannet arbeidskraft (Arnesen 1996). Tall fra NIFUs kandidatundersøkelser viser at det blant noen av utdanningsgruppene har funnet sted en reduksjon i andelen som finner relevant arbeid i offentlig sektor i løpet av 90-tallet. Dette gjelder spesielt humanister, jurister og siviløkonomer, mens andelen har vært stabil blant samfunnsvitere, psykologer og realister. Noe overraskende finner vi at fra 1997 til 1999 har andelen sivilingeniører som finner relevant arbeid i offentlig sektor, gått opp. Også blant ingeniørene var det en økning fra 1997 til 1999. Offentlig sektor har tradisjonelt hatt problemer med å rekruttere ingeniører og sivilingeniører. Ser vi disse utviklingstrekkene i sammenheng med mistilpasning på arbeidsmarkedet, kan det se ut som at andelen som finner relevant jobb i offentlig sektor, øker når utdanningsgruppen generelt opplever problemer på arbeidsmarkedet. Det var bare sivilingeniørene og ingeniørene som hadde en reduksjon i kandidattall,

vekst i andelen mistilpassede og vekst i andel i offentlig sektor i perioden 1997–1999. Konjunktursvingningene kommer først og fremst i privat sektor, mens offentlig sektor er mer stabil i etterspørselen etter arbeidskraft.

Noen av utdanningsgruppene har relativt opplagte karriereveier, i den forstand at en svært stor andel av kullet gikk til bestemte næringer. Dette gjaldt spesielt kandidater fra profesjonsstudiene, for eksempel førskolelærere og helsefagkandidater, hvor en stor andel går til helse- og sosialsektoren. Ni av ti av allmennlærerne arbeidet i grunn- eller videregående skole. Halvparten av juristene i relevant jobb arbeidet innenfor offentlig administrasjon, og 60 prosent av siviløkonomene arbeidet innenfor finansiell og forretningsmessig tjenesteyting. I løpet av 90-tallet har det vært en fordobling av andelen samfunnsvitere som starter sin karriere i grunn- eller videregående skole, og det er i dag en større andel nyutdannede samfunnsvitere enn realister med relevant jobb i grunn- eller videregående skole.

For de av utdanningsgruppene som har et reelt valg mellom arbeid i offentlig eller privat sektor, vil antakelig lønnsforhold være ett av flere utslagsgivende momenter. For nesten alle utdanningsgruppene fant vi, ikke overraskende, høyere lønn i privat enn i offentlig sektor. Dette gjaldt blant andre jurister, realister og siviløkonomer, hvor gjennomsnittlig brutto ordinær månedslønn var 1500–3000 kroner høyere i privat enn i offentlig sektor. Av kandidater fra tekniske fag (ingeniører, sivilingeniører, landbrukskandidater og sivilarkitekter) var det sivilingeniørene som hadde den høyeste gjennomsnittslønna. For disse er det også stor forskjell i månedslønn mellom privat og offentlig sektor (2300 kroner mer i privat sektor). Blant humanister og samfunnsvitere var det bare små lønnsforskjeller. Det var bare blant allmennlærerne at lønna var høyere i offentlig enn i privat sektor.

Referanser

- Arnesen, C.Å. (1996), "Arbeidsmarkedet for ulike utdanningsgrupper et halvt år etter eksamen". I T. Næss og I. Ramberg (red) *Utdanning og arbeidsmarked 1996*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Arnesen, C.Å. og B. Szanday (2000), *Konsekvenser av mistilpassing i overgangen mellom utdanning og arbeid for seinere yrkeskarriere*. Skriftserie 12/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

- Hansen, M.N. (1995), "Kjønnssegregering i det norske arbeidsmarkedet". *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 2, s. 147–177.
- Szanday, B. (1998), "Kandidatundersøkelsen 1997". I B. Szanday og B. Lødding (red) *Utdanning og arbeidsmarked 1998*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Try, S. (2000), *Veksten i høyere utdanning: Et vellykket arbeidsmarkeds-politisk tiltak?* Rapport 2/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

1974

6 Yrkesfag eller allmennfag?

Av Grethe Hovland, Nina Sandberg og Liv Anne Støren

NIFU får stadig spørsmål om hvilke nye trender vi finner i ungdommens valg av utdanning og yrke, og hva som styrer disse valgene. Spørsmålene ledsages ofte av forestillinger om hvordan ting henger sammen. Eksempler på dette kan være "Hvorfor vil nesten alle unge heller jobbe med data og media enn å bli lærere?" eller "Hvorfor snur ungdom ryggen til yrkesfagene?" I denne artikkelen gjengir vi noen av NIFUs funn på feltet. Dermed rokker vi ved noen utbredte, men feilaktige, forestillinger om ungdoms utdanningsvalg på 90-tallet. Vi viser også at det fortsatt ligger tradisjonelle føringer på ungdommens beslutninger om utdanning og yrke, og at yrkesfagene langt fra er forlatt av de unge.

I artikkelen ser vi nærmere på

- utviklingen i elevfordelingen på grunnkurs i ulike studieretninger i videregående opplæring de siste ti årene
- utviklingen i jenters og gutters utdanningsvalg
- faktorer som ligger bak ungdoms utdanningsmål.

Analysene baserer seg på flere datasett om ungdom i videregående opplæring på 90-tallet. Data om valg av studieretning hentes i hovedsak fra fylkenes registreringssystem "Linda inntak", i noen grad også fra Statistisk sentralbyrå. For å få innblikk i hvordan kjønn, sosial bakgrunn og en del andre faktorer kan ha lagt føringer på ungdommens utdanningsvalg, benytter vi data fra flere spørreskjemaundersøkelser som NIFU gjennomførte i forbindelse med evalueringen av Reform 94.

Yrkesfaglig eller allmennfaglig grunnkurs

Valg av grunnkurs – studieretning i videregående opplæring – er det første utdanningsvalget ungdom tar etter grunnskolen. Dette valget er nokså bestemmende for deres senere løp i opplæringssystemet, selv om Reform 94 også har medført økte muligheter til for eksempel å oppnå studiekompetanse når en begynner på et yrkesfaglig grunnkurs. For å se om det er nye trender når det gjelder dette første valget, ser vi her på nyrekrutteringen til grunnkurs før og etter Reform 94 og i årene som har gått etter reformen. Fra og med 1994 tar vi for oss førstegangssøkere med

rett til videregående opplæring, og for skoleåret 1991-92 ser vi på dem som kom rett fra grunnskolen i 1991-92.

Fordelingen av førstegangssøkende elever på de ulike studieretningene reflekterer imidlertid ikke bare ungdommens ønsker, men er også et spørsmål om kapasiteten på de ulike studieretningene rundt omkring i landet. Reform 94 ga alle grunnkurssøkere med rett til opplæring rett til å få innfridd ett av tre ønsker. I praksis fikk søkere til yrkesfag i noe mindre grad enn søkere til allmennfag førsteønsket sitt innfridd, noe som trolig er hovedgrunnen til at en høyere andel av dem som søkte allmennfag enn dem som søkte yrkesfag, ble elever. Forskjellen mellom søker tallene og elevtallene viser dermed at det er en noe større andel på allmennfag blant elevene enn blant søkerne. Disse forskjellene er ikke store, slik at elevtallene gir et godt bilde av ungdoms preferanser for studieretning i videregående opplæring på 90-tallet (Støren 2000).

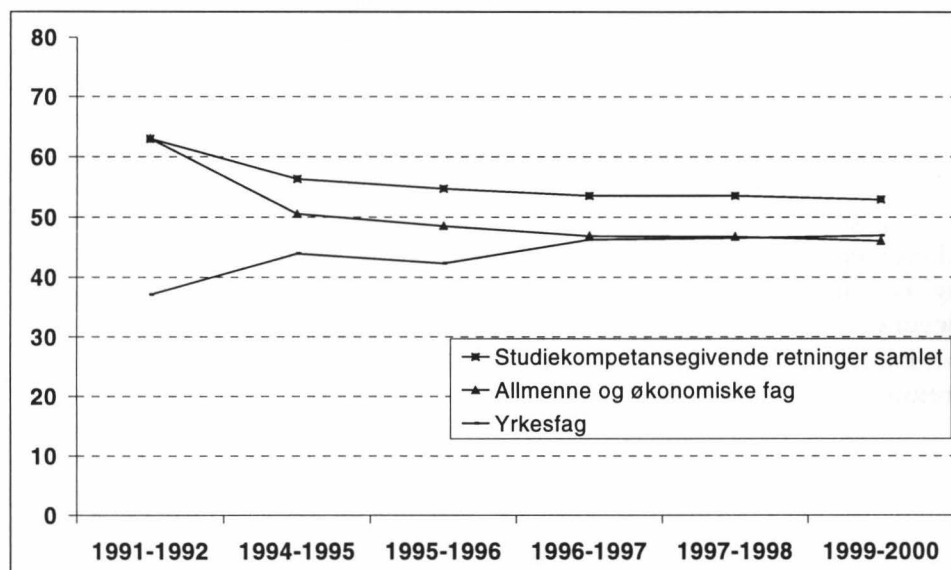
Figur 1 viser tre grupperinger av grunnkurs:

- yrkesfagene samlet
- studieretninger rettet mot studiekompetanse, det vil si Allmennfag og Handel og kontor for skoleåret 1991-1992, og Allmenne, økonomiske og administrative fag, Idrettsfag og Musikk, dans, drama fra 1994
- Allmenne, økonomiske og administrative fag separat, selv om denne retningen også er inkludert i kategorien studieretninger rettet mot studiekompetanse samlet.

Elevutviklingen på hver enkelt studieretning skal vi se nærmere på senere. Med innføringen av Reform 94 ble antallet grunnkurs redusert fra 109 til 13. Inndelingen av kursene for skoleåret 1991-92 i figurene 1-6 er så godt som mulig tilpasset studieretningene som gjelder etter reformen (jf. Sandberg og Vibe 1995:114). Tall for elever som kom rett fra grunnskolen og startet i videregående opplæring i 1991, er dermed tilnærmet sammenliknbare med tallene for de øvrige årene.

Andelen førstegangssøkere som ble elever på studieretninger rettet mot studiekompetanse, sank med 7 prosentpoeng fra 1991 til 1994, fra 63 prosent til 56 prosent. Da har vi tatt i betraktning at Idrettsfag og Musikk, dans, drama etter innføringen av Reform 94 også er studieretninger som gir generell studiekompetanse. For allmenne og økonomiske fag isolert sett har det vært en relativt stor nedgang i elevandelen fra 1991 til 1994. Mens Allmennfag og Handel og kontor samlet 63 prosent av de nye elevene i 1991, var andelen på studieretning for Allmenne, økonomiske og administrative fag i 1994 bare 50 prosent. Utover i perioden har dessuten andelen sunket ytterligere, og er nede i 46 prosent i skoleåret 1999-2000.

Figur 1 Elever på grunnkurs som kom rett fra grunnskolen i 1991, og elever som var førstegangssøkere med rett til videregående opplæring i 1994–1999. I prosent av alle førstegangssøkende elever.

Kilde: Støren (2000)

Nedgangen i andelen elever på allmenne og økonomiske fag kan skyldes strukturelle endringer i utdanningstilbudet etter innføringen av Reform 94. Mange endringer kan ha virket i denne retningen.

Nedleggelsen av studieretningen Handel og kontor kan ha ført en del elever, som ville valgt en slik retning, over til yrkesfag¹⁷. Yrkesfagene ga dessuten de yngste bedre muligheter for å komme i lære etter innføringen av Reform 94. I og med at Idrettsfag og Musikk, dans, drama ble rettet mot studiekompetanse, kan disse retningene ha blitt mer attraktive for elever som har interesse for slike fag, og som ønsker studiekompetanse for å komme videre innenfor disse retningene. Utdanningstilbudet på Helse og sosialfag ble utvidet, blant annet gjennom etableringen av nye fag som barne- og ungdomsarbeiderfaget og omsorgsarbeiderfaget. Reform 94 sikrer dessuten rettighetslevene et treårig løp som gir full studie- eller yrkeskompetanse. For dem som er usikre på om de vil satse på yrkesutdanning eller studiekompetanse, vil det være mulig å utsette dette valget hvis man starter med et grunnkurs på yrkesfag, og kombi-

¹⁷ Fra og med skoleåret 2000-2001 er den nye studieretningen Salg og service innført. Når NIFU har fått data for elevinntaket høsten 2000, vil en kunne si hvordan innføringen av denne studieretningen, samt en annen ny studieretning for mediefag, har påvirket fordelingen av elever på ulike grunnkurs.

nerer dette med allmennfaglig påbygging etter to eller tre år med yrkesfag.

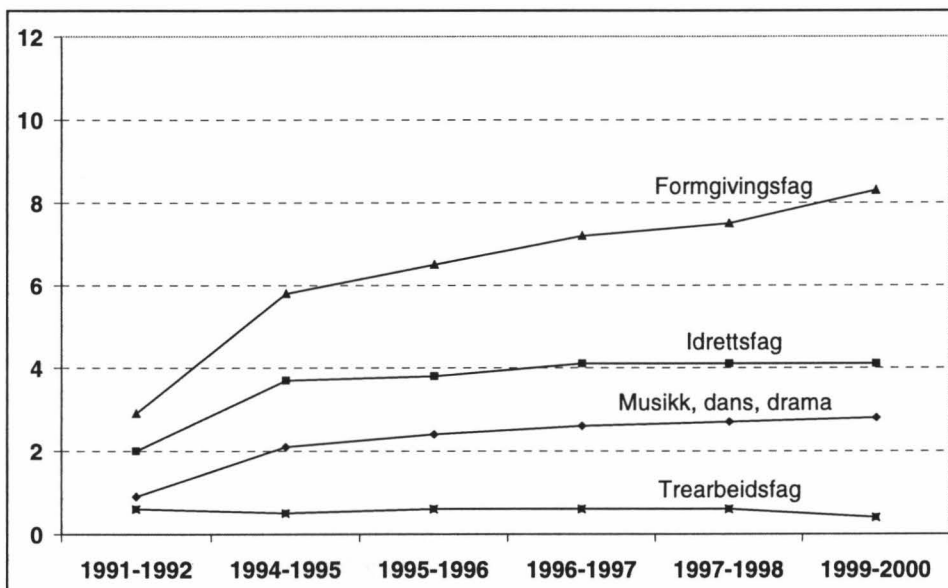
Elevfordelingen på grunnkursene blant førstegangssøkerne

Vi skal nå se på hvordan førstegangssøkerne fordeler seg på de ulike grunnkursene utover på 90-tallet. Bortsett fra grunnkurs i Allmenne, økonomiske og administrative fag, omfatter ingen av de andre grunnkursene på noe tidspunkt mer enn 11 prosent av elevmassen blant førstegangssøkerne.

I skoleåret 1999-2000 var de fire største grunnkursene innenfor yrkesfagene Helse- og sosialfag, Formgivingsfag, Elektrofag og Mekaniske fag. De minste studieretningene som bare inkluderer 0,4 til 1,2 prosent av elevene, er Trearbeidsfag, Kjemi- og prosessfag og Tekniske byggfag.

Figur 2 viser utviklingen i andelen av førstegangssøkende elever for grunnkurs i Formgivingsfag, Idrettsfag, Musikk, dans, drama og Trearbeidsfag. Formgivingsfag har hatt den største økningen i elevandel fra 1991-92 til 1999-2000, og dette gjelder uansett hvilke andre grunnkurs vi sammenlikner med. Både grunnkurs i Idrettsfag og Musikk, dans og drama doblet sin elevandel fra 1991-92 til 1994-95, og har fortsatt å øke svakt fram til 1999-2000. Trearbeidsfag, som i 1991-92 bare utgjorde 0,6 prosent av elevene, har holdt seg noenlunde på dette nivået utover på 90-tallet, men sank til 0,4 prosent i 1999-2000.

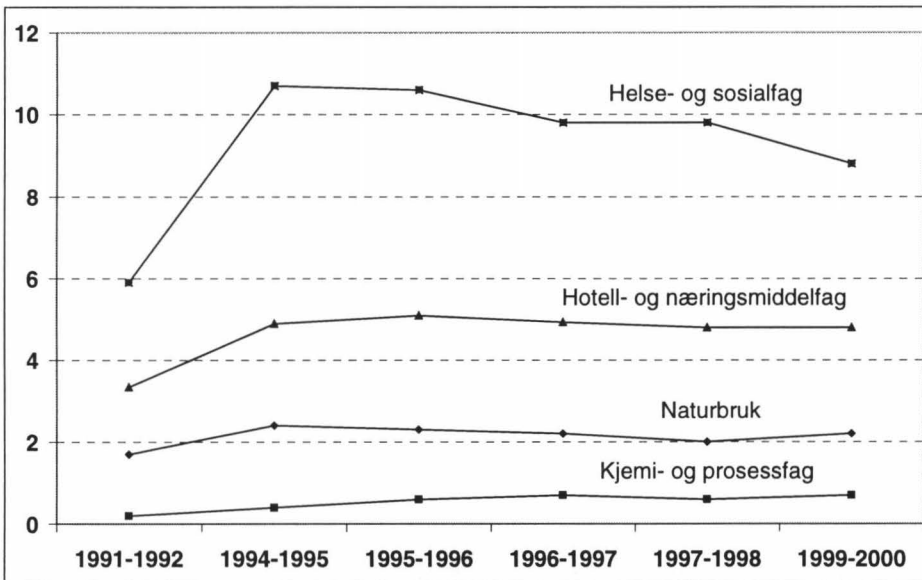
Figur 2 Elever på Formgivingsfag, Idrettsfag, Musikk, dans, drama, og Trearbeidsfag i 1991-1999. I prosent av alle førstegangssøkende elever.

Kilde: Støren (2000)

Figur 3 viser at andelen av førstegangssøkende elever som begynte på Helse- og sosialfag, økte kraftig etter innføringen av Reform 94, fra 5,9 prosent i 1991-92 til 10,7 prosent i 1994-95. Som nevnt medførte reformen at denne studieretningen fikk flere nye muligheter. Etter skoleåret 1997-98 er andelen av elevene som går på denne studieretningen, redusert, men andelen er fortsatt langt høyere enn den var før reformen. Mens grunnkursene Naturbruk og Hotell- og næringsmiddelfag er middels store yrkesfaglige studieretninger, er Kjemi- og prosessfag den nest minste studieretningen målt i elevtall. Hotell- og næringsmiddelfag nådde en topp med 5,1 prosent av førstegangssøkerne i 1995-96. Etter 1995 har dette grunnkurset jevnlig fått noe i underkant av 5 prosent av førstegangssøkerne. Både Naturbruk og Kjemi- og prosessfag fikk relativt sett flere elever fra 1991-92 til 1994-95. Fra 1995-96 har Kjemi- og prosessfag ligget relativt stabilt på rundt 0,6 prosent av førstegangssøkerne, mens andelen elever på Naturbruk har gått noe ned etter 1994-95 og ellers variert mellom 2 og 2,4 prosent utover i perioden.

Figur 3 Elever på Helse- og sosialfag, Hotell- og næringsmiddelfag, Naturbruk og Kjemi- og prosessfag i 1991–1999. I prosent av alle førstegangssøkende elever.

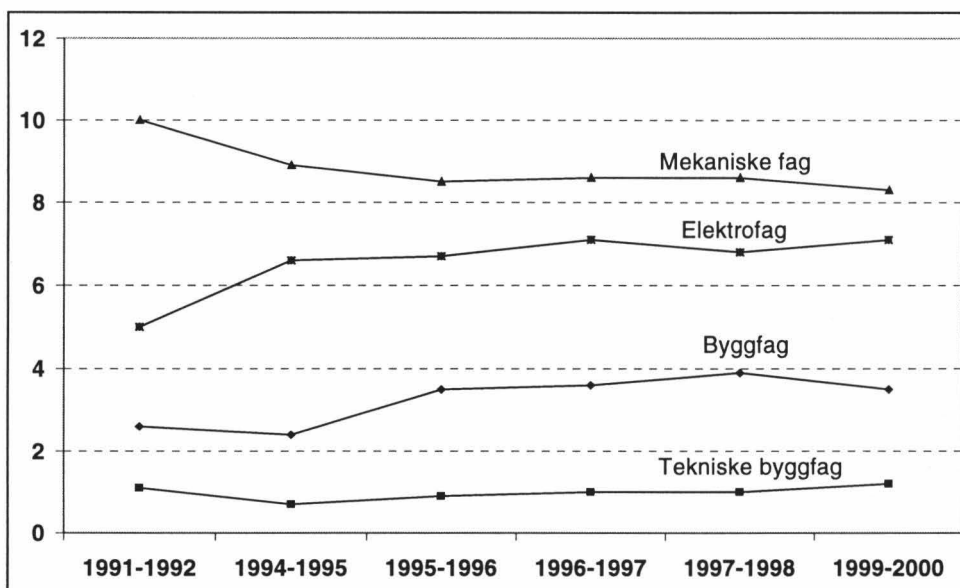
Kilde: Støren (2000)

Bekymringen for ungdommens dalende interesse for yrkesfagene har vært særlig uttalt i forhold til fag innenfor bygningsbransjen. I nyhetssendinger og avisoppslag er det for eksempel blitt stilt spørsmål ved om ungdom er redd for å fryse ved utendørs jobbing, eller foretrekker mer trendy

bransjer som IKT og media. Figur 4 viser blant annet elevutviklingen for førstegangssøkerne til studieretningene Byggfag og Tekniske byggfag.

Tallene for elevrekrutteringen til fagene innenfor bygningsbransjen gir ikke grunnlag for å konkludere med at det har vært nedgang i søkningen til fag innenfor denne bransjen. Andelen som gikk til bygningsfag blant førstegangssøkerne, var på sitt laveste nivå i 1994-95 og på sitt høyeste i 1997-98. Det var en nedgang for bygningsfagene fra 1991-92 til 1994-95. Deretter opplevde vi samlet sett en økning i elevtallene i bygningsfagene fra 1994-95 til 1997-98. I skoleåret 1999-2000 fikk vi en svak nedgang i elevandelen, på 0,2 prosentpoeng. På begynnelsen av 90-tallet var det stor arbeidsledighet innenfor bygningsbransjen, slik at den lave søkningen det første skoleåret etter at Reform 94 ble innført, må ses på denne bakgrunn.

Figur 4 Elever på Mekaniske fag, Elektrofag, Byggfag og Tekniske byggfag i 1991-1999. I prosent av alle førstegangssøkende elever.

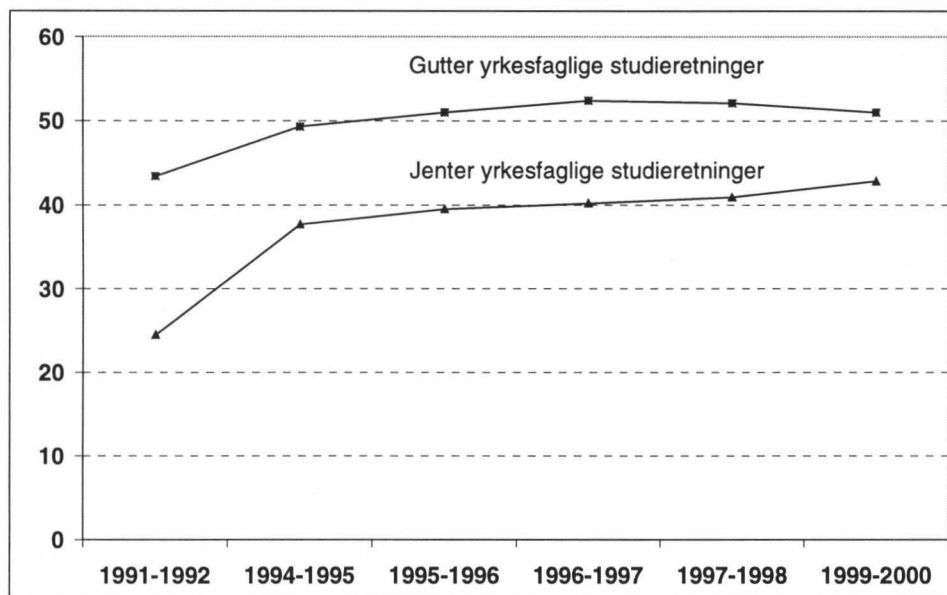
Kilde: Støren (2000)

Til elektrofag har det vært en økning i rekrutteringen gjennom hele 90-tallet, men først og fremst ved innføringen av Reform 94, med en forskjell i elevandel på 2,1 prosentpoeng når vi sammenlikner 1991-92 tallene med 1999-2000. Mekaniske fag hadde derimot en nedgang i 1994 og 1995, men etter den tid har andelen av elevene som valgte denne studieretningen, vært nokså stabil.

Kjønnsfordelingen på de ulike studieretningene

Med Reform 94 var det flere elever enn før som valgte å starte i yrkesfaglige studieretninger. Figur 5 viser at denne tendensen gjelder for både gutter og jenter, og at den er blitt befestet utover på 90-tallet. Likevel er det fortsatt slik at gutter oftere velger yrkesfaglige grunnkurs, jenter allmennfaglige. Forskjellen i gutters og jenters valg av yrkesfaglig studieretning har imidlertid avtatt noe utover på 90-tallet. I perioden vi ser på, har det aldri vært flere jenter som har startet i yrkesfaglige studieretninger enn i skoleåret 1999-2000 (42,8 prosent av jentene).

Figur 5 Prosent av henholdsvis gutter og jenter som går i yrkesfaglige grunnkurs i videregående opplæring. Førstegangssøkende elever 1991-1999.

Kilde: Støren (2000) og Sandberg og Vibe (1995)

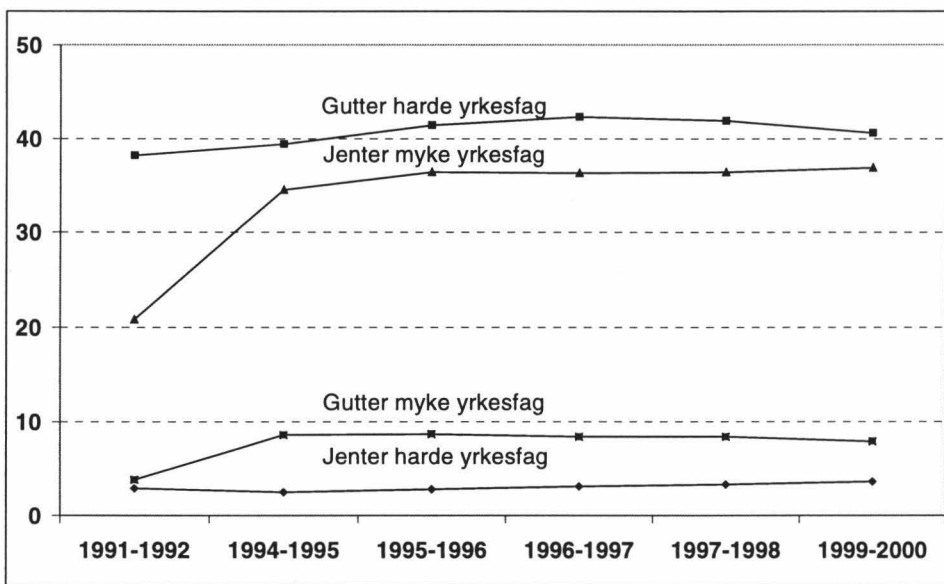
Økningen i elevtallene på yrkesfag speiler nødvendigvis en nedgang for allmennfagene. I 1991-92 valgte 73 prosent av jentene som kom rett fra niendeklasse til videregående opplæring, å begynne på Allmenne eller Handel og kontor, mens dette gjaldt 54 prosent av guttene. I 1994-95 begynte 56 prosent av førstegangssøkende jenter med rett til opplæring på grunnkurs i Allmenne, økonomiske og administrative fag. For guttene gjaldt dette bare 45 prosent. Andelen jenter som startet i Allmenne, økonomiske og administrative fag avtok noe utover på 90-tallet, og for skoleåret 1999-2000 var den 50 prosent. Også andelen førstegangssøkende gutter med rett til opplæring som startet på denne retningen,

sank i løpet av 90-årene, og i 1999-2000 var det 42 prosent av guttene som begynte på grunnkurs i Allmenne, økonomiske og administrative fag.

Når vi bare ser på yrkesfagene, og studerer gutters og jenters fordeling på det vi kan kalle "harde" og "myke" yrkesfag, framtrer et bilde av kjønnsstereotype valg. Til de myke yrkesfagene regner vi her de tre grunnkursene Helse- og sosialfag, Formgivingsfag og Hotell- og næringsmiddelfag. Seks grunnkurs regner vi som harde yrkesfag, nemlig Mekaniske fag, Elektrofag, Trearbeidsfag, Byggfag, Tekniske byggfag og Naturbruk.

Figur 6 viser at den største andelen av guttene velger "harde" yrkesfag, mens den største andelen av jentene velger "myke" yrkesfag. Etter innføringen av Reform 94 har andelen jenter på "myke" yrkesfag gjort et kraftig hopp, samtidig som guttene forsetter å velge "harde" yrkesfag.

Figur 6 Andelen av gutter og jenter i videregående opplæring på "harde" og "myke" yrkesfaglige grunnkurs i perioden 1991-1999. Prosent.

Kilde: Støren (2000) og Sandberg og Vibe (1995)

Andelen av guttene som valgte "myke" yrkesfag, økte ved innføringen av reformen, men har siden holdt seg stabil eller gått svakt ned. Blant guttene har andelen på Formgivingsfag økt noe, mens andelen i helse- og sosialfag har gått ned etter 1994-95, og omfattet bare 1 prosent av guttene i skoleåret 1999-2000 (Støren 2000). Figur 6 kan gi inntrykk av at det er vanligere blant gutter å velge "myke" yrkesfag enn det er for jenter å velge "harde yrkesfag" (velge utradisjonelt). Her er imidlertid hotell- og næringsmiddelfag, en studieretning som favner om lag like mange gutter

som jenter, regnet med blant de "myke" yrkesfagene. Med i bildet hører også at jenteandelen på sterkt guttedominerte grunnkurs som mekaniske fag, elektrofag og byggfag har hatt en svak økning de senere årene (Støren 2000).

Faktorer som ligger bak elevenes utdanningsmål

For studie- og yrkesveiledere vil det være ønskelig å finne fram til et utdannings- og yrkesvalg som elevene både har interesse for og gode forutsetninger for å kunne mestre. Både motivasjonen for hva ungdom ønsker å gjøre, og hvilket grunnlag de har for å kunne klare å gjennomføre bestemte typer utdanning eller yrkesopplæring, har imidlertid ofte vist seg å ha sin bakgrunn i kjønnsroller og oppvekstmiljø.

Gutter og jenter får gjennom kjønns sosialiseringen ofte ulike oppfatninger av hva de mestrer godt, passer til å gjøre, og hva de oppfatter som etterstrebbelsesverdig (Nielsen og Rudberg 1991). Dette kan igjen få konsekvenser for deres utdanningsvalg.

Elever fra ulike sosiale lag har gjerne ulike preferanser for hva de ønsker å satse på av utdanning, og det er dessuten forskjeller i karakterer både i grunnskolen og i videregående opplæring mellom ulike sosiale grupper. Elevenes karakterer er bedre jo høyere utdanningsnivå deres foreldre har (Vibe 1994, Vibe m.fl. 1997, Støren m.fl. 1998, Hovland 2000).

Vi skal nå ser litt nærmere på noen faktorer som ungdom mener er viktig ved valg av yrke. Deretter skal vi se i hvilken grad kjønn, foreldres utdanningsnivå, karakterer og enkelte yrkesvalgmotiver har betydning for hvor lang utdanning ungdom har planer om å ta.

Motiver for valg av yrke

NIFU har i flere undersøkelser i løpet av 80- og 90-årene spurt ungdom om hvilke forhold de betrakter som viktige og mindre viktige ved valg av yrke.

Det generelle bildet av ungdommens motiver har endret seg noe fra åtti- til nittitallet, men det er en relativt høy grad av stabilitet i kjønnsforskjellene (Eeg-Henriksen 1983, Edvardsen 1995, Støren 2000). Eeg-Henriksens undersøkelse omfattet elever i avgangsklasser fra allmennfaglig studieretning våren 1980, og hun fokuserer på kjønnsforskjeller. Edvardsen undersøkte alle 16- og 18-åringer i 1991 og gjorde en bredt anlagt analyse av yrkesvalgmotiver, der han blant annet så yrkesvalgmotiver i forhold til kjønn og sosial bakgrunn, og i forhold til hvordan de unge vurderte 34 yrker. Støren benytter data om 16-åringer i videregående opplæring, og ser spesielt på motiver til elever på allmennfag versus yrkesfag og på kjønnsforskjeller.

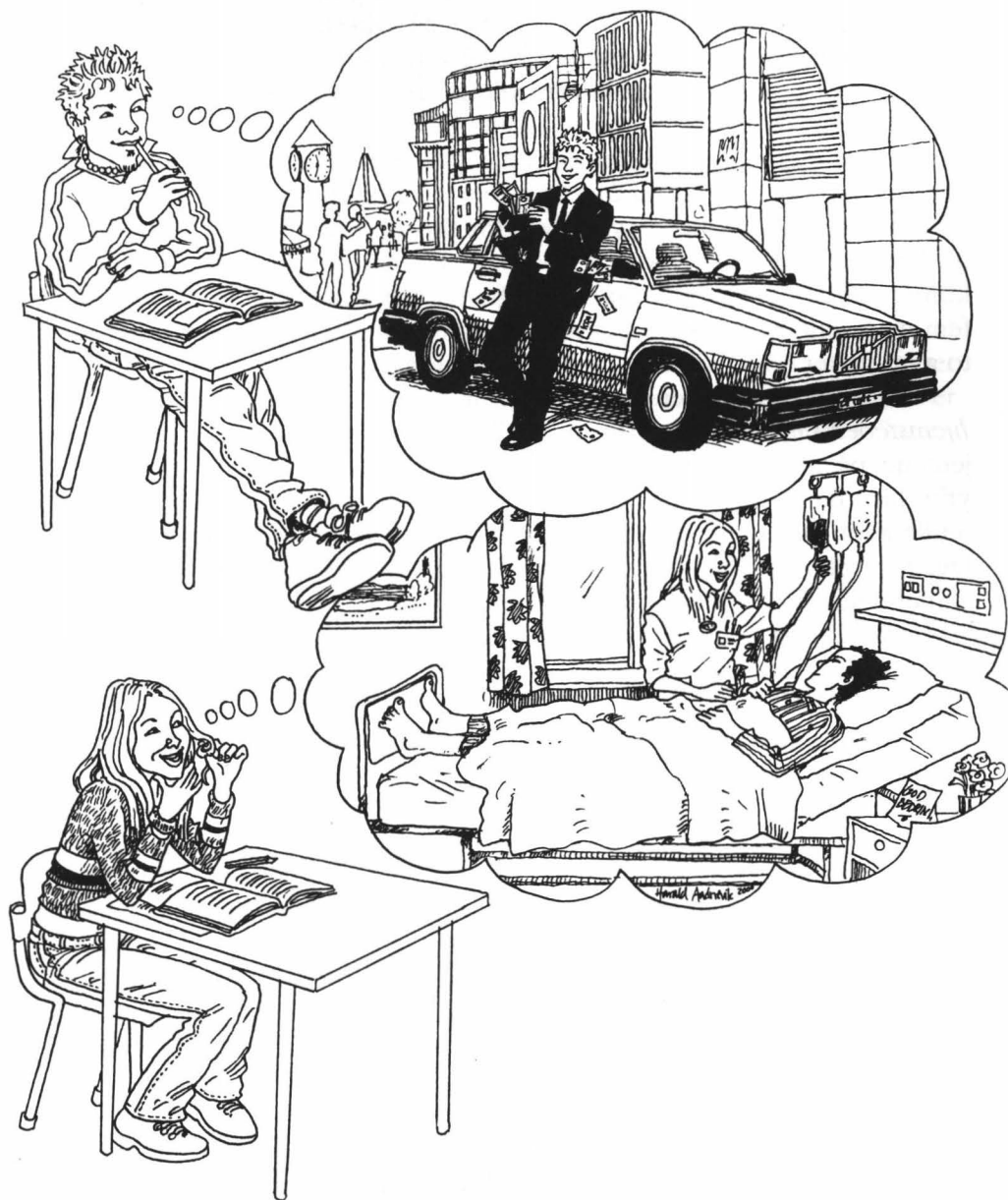
Det vi ser av endring i ungdommens motiver særlig fra 1980 til 1991, er at mange flere er blitt opptatt av å skaffe seg høy inntekt og ha mulig-

het til å få en ledende stilling, og at noen flere mener det viktig få brukt sine evner og få tilfredsstilt sine faglige interesser. Samtidig kan det se ut til at ungdom er blitt mer motivert for mobilitet, det vil si mer villige til å flytte fra hjemstedet. Jentene på allmennfag er de som legger minst vekt på å ha muligheter til jobb på hjemstedet i 1995, bare 16 prosent av dem legger vekt på dette, mot 30 prosent av jenter på allmennfag i 1980. Videre er ungdom blitt noe mindre opptatt av å kunne hjelpe andre og av å ha mye samarbeid og kontakt med andre mennesker i yrkes-sammenheng.

Fra 1991- til 1995-undersøkelsen var det små forskjeller i hva ungdommen la vekt på. Én endring kunne spores, og noe overraskende gjaldt det en reduksjon i andelen som la vekt på muligheten for selvstendig arbeid. Fortsatt var imidlertid denne andelen relativt høy, en av tre la vekt på dette, og her var det liten forskjell mellom allmennfagelever og yrkesfagelever (Støren 2000). Støren finner generelt små forskjeller i yrkesvalg-motiver blant elever på allmennfag versus yrkesfag, med unntak av en tendens til at yrkesfagelevne i noe større grad legger vekt på å ha muligheter til jobb på hjemstedet enn allmennfagelevne. De mest påtakelige forskjellene er de en finner mellom gutter og jenter. Vi skal se litt nærmere på hva ungdommen har svart på spørsmål om deres yrkesvalg-motiver i 1995.

Det som er viktig for ni av ti ungdommer i 1995, var å få et arbeid der de kunne få *tilfredsstilt sine faglige interesser*, og nesten like mange mente at det var viktig å få et arbeid der de fikk *brukt evnene* sine. Det var bare små forskjeller i svarene til elevene på yrkesfag og elevene på allmennfag. Ellers la jentene noe oftere vekt på disse forholdene enn guttene. Andre motiver som mange, sju av ti, mente var viktig, var å velge et yrke med *sikre arbeidsforhold* (store muligheter til å få jobb).

Halvparten av de unge mente at det er viktig å få et arbeid som gir *kontakt med andre mennesker*. Her finner vi heller ingen forskjeller mellom elever på allmennfag og yrkesfag, men store kjønnsforskjeller. Av guttene mente tre av ti at dette forholdet var viktig, mot seks av ti jenter. Kjønnsforskjellene var dessuten noe større på yrkesfagene enn på allmennfagene.

MULIGHET FOR HØY INNTEKT ER VIKTIG FOR 6 AV 10 GUTTER PÅ ALLMENNFAGENE, OG BARE FOR 3 AV 10 JENTER PÅ YRKESFAGENE.

Mulighet for høy inntekt ble oppfattet som viktig for nær seks av ti gutter på allmennfag og for bare tre av ti jenter på yrkesfag. Her har det skjedd en endring i ungdoms preferanser fra 1980 til 1991, bare to av ti elever på allmennfag oppga høy inntekt som viktig i 1980, mot fire av ti både i 1991 og i 1995.

Mange mente også at det er viktig å få et arbeid som lar seg kombinere med *omsorg for å ha barn*. Dette var viktig for (nær) tre av ti gutter både på allmennfag og på yrkesfag, for fire av ti jenter på allmennfag og for fem av ti jenter på yrkesfag. Om lag like mange mente det var viktig å kunne *hjelpe andre mennesker* i sitt framtidige arbeid. Dette var viktig for fem av ti jenter på yrkesfag, fire av ti jenter på allmennfag, men bare for to av ti gutter både på allmennfag og på yrkesfag.

Blant yrkesfagelevne var tre av ti opptatt av å kunne *arbeide på hjemstedet sitt*, mot knapt to av ti allmennfagelever. Bare 16 prosent av jentene på allmennfag la vekt på dette, mot 34 prosent av guttene på yrkesfag. Bare en av ti unge var opptatt av å velge et yrke der det er muligheter for mye fritid og ferie, men vanligere blant gutter på allmennfag, to av ti, enn blant andre. Det var også få, både på yrkesfag og på allmennfag, som la vekt på mulighet til å få en ledende stilling. En av ti jenter la vekt på dette, mot to av ti gutter.

Planer om høyere utdanning

Utover på 90-tallet har andelen unge som planlegger høyere utdanning, økt. En undersøkelse gjort av NIFU i 1991 viste for eksempel at 53 prosent av 16-åringene planla høyere utdanning, mens en oppfølgingsundersøkelse fire år senere viste at 59 prosent av 16-åringene som hadde startet i grunnkurs i 1994, hadde slike planer (Edvardsen 1993, Støren 2000). Våren 1999 var 60 prosent av rettighetselevne fra dette kullet i rute mot eller i mål med studiekompetanse. Alle disse kommer ikke til å ta høyere utdanning, men vi har grunn til å forvente at flere fra dette kullet etter hvert får slik kompetanse og starter i høyere utdanning. Andre prognoser fra NIFU viser at minst 60 prosent av et ungdomskull vil påbegynne en høyere utdanning (Næss 2000).

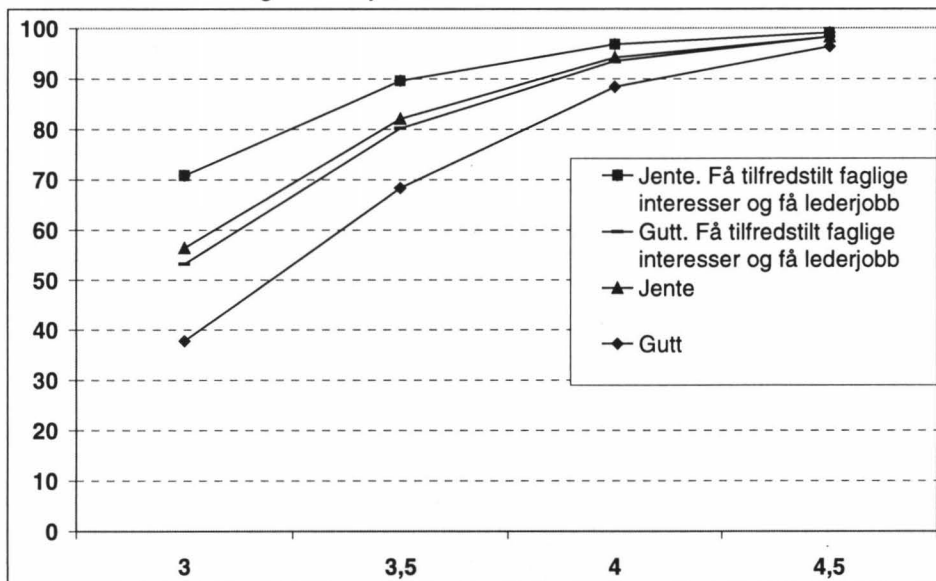
Reform 94 åpnet veier til studiekompetanse gjennom alle yrkesfagene, og utvidet på denne måten rekrutteringspotensialet til høyere utdanning. Støren (2000) finner at 84 prosent av elevne på allmennfag og 27 prosent av elevne på yrkesfag har planer om å ta en høgskole- eller universitetsutdanning. Blant allmennfagelevne har 37 prosent planer om en universitetsutdanning, mens bare 3 prosent av yrkesfagelevne har slike planer.

I det følgende skal vi se nærmere på hva som har betydning for ungdommens utdanningsmål, det vil si noen av de faktorene vi har omtalt over som ungdom legger vekt på, i tillegg til kjønn, karakterer og

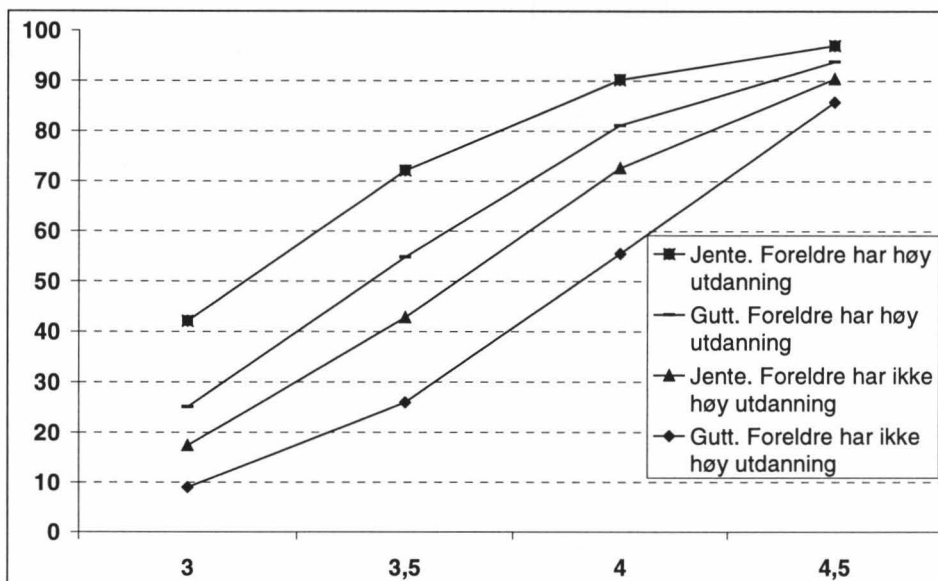
foreldres utdanningsnivå. Analysen gjelder elever født i 1978 som startet på grunnkurs i 1994. Figurene 7 og 8 viser at planene om høyere utdanning er avhengig både av elevenes karaktergjennomsnitt og av deres foreldres utdanningsnivå. Jo bedre karakterer, desto større sannsynlig er det for at elevene planlegger studier ved høyskole eller universitet. Og – hvis foreldrene har høy utdanning – jo større sannsynlighet er det for at de unge skal ta høyere utdanning, også uavhengig av karakterer. Her benyttes karakterer fra grunnskolen, fordi det er 16-åringene som er gjenstand for analysen.

Figur 7 viser at det å legge vekt på å få en lederstilling sammen med det å få tilfredsstilt faglige interesser, øker sannsynligheten for at en planlegger høyere utdanning, også uavhengig av andre bakgrunnsfaktorer som karakterer, foreldres utdanningsnivå og kjønn. Sannsynlighetene er beregnet ut fra regresjonsanalyser som er nærmere presentert i Støren (2000).

Figur 7 Sannsynlighet (i prosent) for planer om høyere utdanning blant ungdom som har foreldre med høy utdanning, og som ikke legger vekt på mulighet for jobb på hjemstedet. Etter grunnskolekarakter (skala 1-5, x-aksen), kjønn og om de legger vekt på å få tilfredsstilt faglige interesser og få lederjobb.

Figur 8 Sannsynlighet (i prosent) for planer om høyere utdanning blant ungdom som legger vekt på mulighet for arbeid på hjemstedet. Etter grunnskolekarakterer (skala 1-5, x-aksen), kjønn og foreldrenes utdanningsnivå.

I figur 8 vises beregnet sannsynlighet for planer om høyere utdanning blant ulike grupper av jenter og gutter, som er gruppert etter hvorvidt foreldrene har høyere utdanning eller ikke. Vi ser i figur 8 bare på elever som mener det er viktig for yrkesvalget at det er mulighet for jobb på hjemstedet. Ungdom med høyt utdannede foreldre er mer tilbøyelige til selv å planlegge høyere utdanning enn ungdom som har foreldre uten høyere utdanning. Effekten av foreldres utdanning er relativt stor, men synkende ved de høyeste karaktergjennomsnittene. I og med at jenter oppnår noe bedre karakterer i grunnskolen enn gutter, kunne forskjeller i karakterer vært grunnen til at jenter i større grad enn gutter, tok sikte på høyere utdanning. Dette er ikke tilfellet. Jenter har i større grad planer om høyere utdanning enn gutter, også uavhengig av karakterer.

Hvis vi sammenlikner kurvene for dem som har foreldre med høyere utdanning i figur 7, med tilsvarende i figur 8, ser vi at det å vektlegge muligheten for en jobb på hjemstedet (figur 8) har en bremsende effekt på planer om å ta høyere utdanning. To tilnærmede ytterpunkter kan illustreres slik: Sannsynligheten for at en gutt med karaktersnitt på 3,5 (om lag som gjennomsnittet i undersøkelsen), med foreldre uten høyere utdanning og som legger vekt på å få jobb på hjemstedet, har planer om høyere utdanning, er bare 26 prosent. Sannsynligheten for ei jente med

de samme karakterene, med foreldre med høyere utdanning, som ikke legger vekt på jobb på hjemstedet, men på det å få tilfredsstilt faglige interesser og det å få lederjobb, er hele 90 prosent (Støren 2000).

Oppsummering

Med innføringen av Reform 94 ble det en viss dreining bort fra allmennfag og over til yrkesfag blant elevene på grunnkurs. Fra 1994 og fram til skoleåret 1999-2000 viser tallene for nye rettighets elever på de ulike grunnkursene en forbløffende stabilitet. Denne tendensen gjelder både gutter og jenter. Gutter velger fortsatt noe oftere enn jenter yrkesfaglige grunnkurs, og innenfor de yrkesfaglige studieretningene har eksistensen av "guttefag" versus "jentefag" holdt seg. Det er altså en nokså stabil tendens til å velge kjønnsstradisjonelt. Det synes ikke å være holdepunkter, så langt, for at det utdannes færre med yrkeskompetanse de senere årene enn tidligere år, selv om mange yrkesfagelever tar allmennfaglig påbygging med sikte på studiekompetanse. Grunnen til det er – foruten at flere starter i yrkesfag – at det etter reformen er flere av de unge som fullfører med kompetanse (Støren m.fl. 1998). Det har samtidig vært en økning på 90-tallet i andelen av de unge som planlegger høyere utdanning.

For 90-årenes ungdom er det først og fremst viktig å få et arbeid der de kan få brukt sine evner og få tilfredsstilt sine faglige interesser. Det er små forskjeller i yrkesvalgmotivene til elever på yrkesfag versus allmennfag. En forskjell er imidlertid sporet: Yrkesfagelevene legger i noe større grad enn allmennfagelevene vekt på å ha muligheter til jobb på hjemstedet. Kjønnforskjellene er det mest slående ved resultatene med hensyn til hva ungdom legger vekt på ved valg av yrke. Jenter på yrkesfag er de som er minst opptatt av lønn. I noe større grad enn jenter på allmennfag og i langt større grad enn gutter (uansett studieretning), legger jenter på yrkesfag dessuten vekt på å ha kontakt med og vise omsorg for andre i sitt framtidige arbeid.

Planer om høyere utdanning er både avhengig av elevenes karaktergjennomsnitt og foreldrenes utdanningsnivå. Ungdom med høyt utdannede foreldre er mer tilbøyelige til selv å planlegge høyere utdanning enn dem som har foreldre uten høyere utdanning, uavhengig av karakterer. I tillegg spiller ulike yrkesvalgmotiver inn. For eksempel synes det å vektlegge muligheten for en jobb på hjemstedet å ha en bremsende effekt på planer om å ta høyere utdanning, mens det å legge vekt på å få en lederstilling og det å få tilfredsstilt faglige interesser øker sannsynligheten for planer om høyere utdanning, uavhengig av andre bakgrunnsfaktorer.

Referanser

- Eeg-Henriksen F. (1983), *Fra skolegang til poengsamling. Utdannings- og yrkesplaner blant avgangselever ved allmennfaglig studieretning i videregående skole 1980*. Rapport 7/1983, Oslo: NAVFs utredningsinstitutt.
- Edwardsen, R. (1993), *Ungdoms utdannings- og yrkesplaner*. Rapport 13/1993, Oslo: Utredningsinstituttet.
- Edwardsen, R. (1995), *Yrkesvalgmotiver*. Rapport 4/1995, Oslo: Utredningsinstituttet.
- Hovland, G. (2000), *Hvem ble student under utdanningseksplasjonen? Betydningen av kjønn, sosial bakgrunn, alder, bosted og karakterer for valg av og opptak i høyere utdanning*. NIFU skriftserie 2/2000, Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Næss, T. (2000), *Utdanning frem til år 2015. Framtidig beholdning, tilgang og erstatningsbehov*. Rapport 10/2000, Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Nielsen H.B. og M. Rudberg (1991), *Historien og jenter og gutter. Kjønnssosialisering i et utviklingsperspektiv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sandberg, N. og N. Vibe (1997), *Alle kan ikke bli frisører. Søking og opptak i videregående opplæring*. Rapport 3/1995, Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Støren, L.A., S. Skjersli og P.O. Aamodt (1998), *I mål? Evaluering av Reform 94: Sluttrapport fra NIFUs hovedprosjekt*. Rapport 18/1998, Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Støren, L.A. (2000), *Yrkesfag eller allmennfag? Om stabilitet og endring i de unges valg, og bakgrunnen for utdanningsvalg*. NIFU skriftserie 9/2000, Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Vibe, N. (1994), "Veien fram til høyere utdanning". I Vibe N. og T. Nygaard (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1994*, Oslo: Utredningsinstituttet.
- Vibe, N., R. Edwardsen og N. Sandberg (1997), *Etter halvgått løp. Rekruttering og gjennomstrømning i videregående opplæring etter reform 94*. Rapport 1/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

7 Norske studenter i utlandet

Av Jannecke Wiers-Jenssen

Denne artikkelen er basert på en spørreskjemaundersøkelse blant norske studenter i utlandet. Utenlandsstudentene er stort sett fornøyde med både det faglige og det personlige utbyttet av å studere i utlandet, og de er mer positive i vurderingen av sitt lærested enn studenter i Norge. Begrunnelsene for å ha reist ut varierer med fagområde og studieland. Noen har reist ut fordi de ikke kommer inn på ønsket utdanning i Norge, men flertallet har valgt å studere i utlandet fordi de er tiltrukket av mulighetene et utenlandsstudium gir. Resultatene viser også at studentene har noe høyere sosial bakgrunn enn dem som studerer i Norge, og at deres karakternivå fra videregående skole er relativt høyt.

Bakgrunn for undersøkelsen

Sammenlignet med de fleste andre vestlige land, har Norge en høy andel av sin totale studentmasse i utlandet (OECD 2000). Årsakene til dette er flere. Dels skyldes det dimensjoneringspolitikken i norsk høyere utdanning - det er mangel på studieplasser innenfor enkelte fagområder. Dels er det også et uttrykk for at i et lite land som er språklig og geografisk perifert, er det nødvendig med internasjonal orientering. Både studenter, arbeidsgivere og norske myndigheter ser behovet for mennesker med internasjonal kompetanse og erfaring. Myndighetenes fremste incitament for studier i utlandet er en studiefinansieringsordning som er relativt gunstig i forhold til de fleste andre land. Lånekassens stønadsmidler til livsopphold kan brukes til studier i utlandet, og skolepenger dekkes opp til et visst beløp.

De siste 25 år har om lag seks prosent av den totale norske studentmassen befunnet seg i utlandet (Berg og Stensaker 1997: 34), men andelen er nå stigende. I studieåret 1999/2000 var 14 117 av Lånekassens kunder registrert som utenlandsstudenter (Lånekassen 2000)¹. Dette utgjør drøyt sju prosent av studentmassen. De aller fleste studerer i Europa eller engelskspråklige land. Storbritannia, USA, Tyskland, Sverige og Danmark

¹ Det reelle tallet utenlandsstudenter er høyere, ettersom mange av studentene på korttidsopphold i Lånekassens statistikk er registrert som studerende ved norske læresteder, og det finnes personer som studerer uten støtte fra Lånekassen.

har tradisjonelt vært de landene som har tatt imot flest norske studenter, men de senere år har det skjedd en sterk økning i antall nordmenn som studerer i Australia, Ungarn og Polen (Lånekassen 1999, Wiers-Jenssen 1999).

Vi finner utenlandsstudenter på et bredt spekter av fagområder. Flest studenter er det innenfor økonomi, kunstfag, medisin og teknologi, men også mediefag, samfunnsfag, andre helsefag, psykologi, hotellfag og veterinærutdanning er populært å studere i utlandet (Lånekassen 2000). Flertallet av studentene tar utdanninger der det finnes mer eller mindre likeverdige studietilbud i Norge, men der antall studieplasser er langt lavere enn etterspørselen. Typiske eksempler på dette er medisin og fysioterapi. Men det er også en del studenter som tar utdanninger som ikke tilbys i Norge, for eksempel kiropraktikk og visse former for kunstfagutdanninger. Innenfor teknologi og ingeniørfag finner vi også en rekke spesialiserte fagfelt der det ikke finnes et tilsvarende tilbud i Norge.

Selv om utenlandsstudentene utgjør en stor gruppe, har de i mindre grad enn andre norske studenter vært gjenstand for forskning. På denne bakgrunn har NIFU, på oppdrag av Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet, utført et forskningsprosjekt om norske studenter i utlandet. Fokus har ligget på studentenes egne oppfatninger om, og vurderinger av, å studere i utlandet. I denne artikkelen vil vi presentere noen hovedresultater fra den kvantitative delen av prosjektet².

En tredel av alle lånekassekunder som hadde studert utenlands i minst ett år, ble i oktober høsten 1998 tilsendt et spørreskjema. Purring ble sendt i desember samme år. Vi valgte studenter som hadde vært ute i minst ett år for å få fatt på studenter som hadde rukket å gjøre seg noen erfaringer³. I alt 1159 personer, 53 prosent av studentene i utvalget, besvarte spørreskjemaet⁴. Svarprosenten var noe høyere blant kvinner enn blant menn (55 prosent mot 50 prosent). Temaene som ble tatt opp, var blant annet motiver for å reise ut, begrunnelser for valg av studieland og undervisningsinstitusjon, tilpasning, trivsel, vurdering av undervisningskvalitet og faglig utbytte.

² For flere resultater, nærmere beskrivelse av datamaterialet, kategoriseringen osv. se Wiers-Jenssen (1999).

³ Dette medfører at studenter på utvekslings- og korttidsopphold i utlandet er underrepresentert i utvalget i forhold til i populasjonen av utenlandsstudenter. Studenter fra «nye» studieland som Australia er også lavt representert fordi så stor andel av dem er på første studieår.

⁴ Hovedårsaken til at ikke svarprosenten er høyere, antas å ligge i det faktum at skjemaene ble sendt til lånekasseregistrert bostedsadresse i Norge, det vil som oftest si til foreldrenes adresse. Skjemaene kunne videresendes gratis til utlandet, men vi vet at dette ikke alltid er blitt gjort. Med andre ord er det en del studenter i vårt opprinnelige utvalg som aldri mottok spørreskjemaet.

Hvem er studentene i undersøkelsen?

Materialet består av 57 prosent kvinner, noe som i hovedsak skyldes at kvinner er i flertall i studentmassen (noe de også er i Norge)⁵. Gjennomsnittsalderen var på undersøkelsestidspunktet drøyt 25 år, de mannlige studentene var i snitt ett år eldre en de kvinnelige. Halvparten av studentene har studieerfaring fra høyskole eller universitet i Norge, og gjennomsnittlig hadde disse studert to år i Norge.

Ut fra utvalgsriteriet om minst ett års studieerfaring, er det ikke overraskende å finne at de aller fleste tar *hele* studiet i utlandet. 88 prosent har funnet fram til utdanningen selv og tar hele nåværende studium i utlandet. Åtte prosent tar studier i utlandet som del av en utdanning i Norge, mens fire prosent har studieplass som er oppkjøpt av norske myndigheter. Gjennomsnittlig har de studert 2,4 år i utlandet og har 1,9 år igjen. 58 prosent befinner seg på lavere grads nivå (opp til bachelor/tilsvarende norsk cand. mag.), 23 prosent er på et embetsstudium, 16 prosent er på mastergrads-/hovedfagsnivå og tre prosent tar en PhD/doktorgrad.

Om lag halvparten av studentene har et tidligere utenlandsopphold av minst tre måneders varighet bak seg. 35 prosent har far og/eller mor som tidligere har bodd utenlands. Det er med andre ord en betydelig andel som har internasjonale kontaktpunkter gjennom egen erfaring eller gjennom familie.

Hvordan studentene i undersøkelsen fordeler seg på land og fag, framgår av tabell 1. Tabellen viser blant annet at halvparten av dem som studerer i Norden, studerer medisinske fag og andre helsefag. I Storbritannia finner vi særlig mange på kunstfaglige utdanninger, mens nesten alle studentene i Øst-Europa studerer medisinske fag. I Nord-Amerika finner vi mange økonomi-, teknologi- og samfunnsfag/humaniorastudenter.

⁵ Dessuten er svarprosenten noe høyere for kvinner enn for menn.

Tabell 1 Studenter i ulike land etter fagkategori. Vertikal prosentfordeling.

Fagområde	Totalt	Norden	Stor- britannia	Vest- Europa for øvrig	Øst- Europa	Nord- Amerika	Andre
Medisinske fag	21	19	5	37	93	2	4
Andre helsefag	13	32	10	10	0	3	11
Teknologi/realfag	15	14	16	13	1	27	7
Økonomi/hotellfag	17	8	19	20	0	30	26
Humaniora/samfunnsfag	19	19	21	13	1	25	39
Kunsthøgskolefag	15	8	28	8	4	14	13
Sum	100	100	100	100	100	100	100
N	1118	256	342	240	78	148	51

Sosial bakgrunn

En utbredt forestilling om utenlandsstudenter er at de kommer fra øvre sosiale lag. Undersøkelser fra Sverige og andre EU-land har vist at utenlandsstudenter har foreldre med høyere utdanningsnivå enn dem som studerer i hjemlandet (CSN 1995, Opper m.fl. 1990). I hvilken grad gjør dette seg gjeldende også for norske utenlandsstudenter? Til sammen 71 prosent har enten far, mor eller begge foreldre med høyere utdanning. Dette er høyere enn gjennomsnittet for alle studenter i Norge, som ligger på 48 prosent (Statistisk sentralbyrå 1998). Å sammenligne gjennomsnittet for utenlandsstudenter med gjennomsnittet for studenter i Norge gir imidlertid begrenset mening, ettersom studentmassens sosiale bakgrunn vanskelig kan betraktes isolert fra type utdanningsinstitusjon, fagområde, studienivå og studielengde. En relativt høy andel av utenlandsstudentene tar utdanning innenfor prestisjetunge fagområder, der også studentene i Norge rekrutteres fra høyere sosiale lag som for eksempel medisin- og sivilingeniørutdanning (Hansen 1999). Skal en sammenligning være relevant, bør man gå inn på de enkelte fag. Her har vi ikke direkte sammenlignbare tall for alle fag, men tendensen synes likevel å gå i retning av at utenlandsstudenter på de fleste fag har noe høyere sosial bakgrunn enn dem som studerer hjemme (Wiers-Jenssen 1999). Medisin er et unntak fra dette. De som studerer medisin i utlandet, har i gjennomsnitt omtrent like høy sosial bakgrunn som de som studerer medisin i Norge (Wiers-Jenssen 2000).

Karakterer fra videregående skole i Norge

En annen forestilling om utenlandsstudentene er at de har dårlige karakterer fra videregående skole i Norge. Som det framgår av tabell 2, oppgir

hver fjerde student i vår undersøkelse å ha et karaktersnitt på over 5,0, mens over halvparten har et snitt på over 4,5.

Tabell 2 Utenlandsstudenter i ulike fag etter karaktersnitt fra videregående opplæring. Vertikal prosentfordeling.

Karakter- snitt	Alle	Med. fag	Andre helsefag	Teknologi/ real FAG	Økonomi/ hotellfag	Hum. og samf.fag	Kunst- fag
< 3,5	5	1	14	6	9	3	2
3,51 - 4,00	14	4	28	10	18	13	15
4,01 - 4,50	26	11	30	24	31	30	36
4,51 - 5,00	30	39	17	30	29	30	33
5,01 - 6,00	24	45	11	30	12	24	15
Sum	100	100	100	100	100	100	100
N	1074	218	153	156	186	204	157

Størst andel med høyt karaktersnitt finner vi blant dem som studerer medisinske fag, men også innenfor teknologi/real FAG og humaniora/samfunnsfag finner vi mange med et høyt snitt. Svakest karaktergrunnlag finner vi blant helsefagstudentene, der 42 prosent har et snitt som er lavere enn 4,0. Resultatene gir grunnlag for å avkrefte myten om at utenlandsstudentene generelt har *dårlige* karakterer. De har likevel ofte *dårligere* karakterer enn det som kreves for å komme inn på tilsvarende studium i Norge.

Hvorfor studere i utlandet?

Beslutningen om å studere i utlandet er ofte resultat av en lang og gjennomtenkt prosess, og det er gjerne en kombinasjon av ulike forhold som ligger til grunn for å velge utenlandsstudier. Noen er «tvunget» ut fordi de ikke kommer inn på den utdanningen de ønsker i Norge, mens andre er tiltrukket av ulike fordeler ved å studere ute. På spørsmål om de i utgangspunktet ville *foretrukket* å studere i Norge, svarer en av tre studenter bekreftende. Blant medisin- og andre helsefagstudenter gjelder dette to av tre.

Hvilke begrunnelser som tillegges størst vekt, varierer med hvilket fagområde man studerer. Tabell 3 viser hvor stor andel som tillegger ulike forhold «nokså stor» eller «avgjørende» betydning.

Tabell 3 Begrunnelser for å studere i utlandet etter fagkategori. Prosent som tillegger ulike faktorer nokså stor eller avgjørende betydning

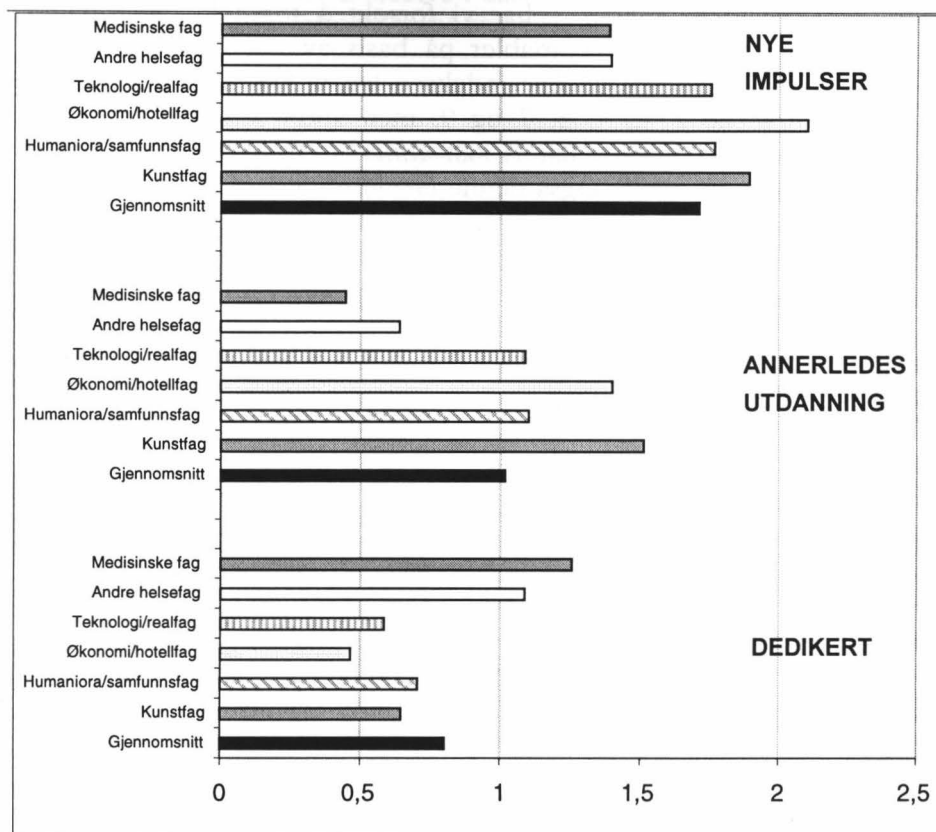
Begrunnelse	Alle	Med. fag	Andre helse-fag	Tekn. og real-fag	Øk.- og hotell	Samf. og hum.	Kunst-fag
1. Interessant å studere i et utenlandsk miljø	77	63	64	80	93	79	86
2. Eventyrlyst	67	57	56	72	79	67	71
3. Hadde et sterkt ønske om å få et bestemt yrke	62	87	80	46	36	47	76
4. Ønsket å oppleve en annen kultur	59	44	43	63	76	63	68
5. Ønsket å lære/forbedre språk	57	39	34	59	82	60	66
6. Forbedre mulighetene for en internasjonal karriere	54	23	28	67	89	54	67
7. Ønsket å få en pause fra vante omgivelser	53	39	55	53	62	56	54
8. Bedre kvalitet på dette studiet i utlandet	48	21	38	49	65	50	73
9. Ønsket å få et annet perspektiv på Norge	41	40	28	41	47	42	48
10. Ble anbefalt det av andre	39	42	43	36	39	33	41
11. Fikk ikke plass på ønsket studium i Norge	37	78	66	19	9	27	16
12. Tilfeldigheter	35	42	39	33	32	28	33
13. Var spesielt interessert i et bestemt land	32	7	27	31	46	44	41
14. Studiet finnes ikke i Norge	20	1	11	20	21	26	45
15. Skeptisk til norsk utdanningssystem	14	6	3	17	16	17	23
16. Kjæreste som bodde/studerte i utlandet	10	3	10	8	10	18	9
17. Utenlandsk familiebakgrunn	8	5	4	14	6	11	7
18. Studiet tar kortere tid i utlandet	7	4	5	10	9	10	5
19. Søknadsprosessen var tilrettelagt av norsk lærested	7	11	0	10	10	5	4
20. Ville studere i mitt tidligere hjemland	3	1	2	4	2	6	1
<i>N</i>	1122- 1137	228- 231	151- 155	168- 170	193- 196	211- 215	169- 171

Tabell 3 gir et detaljert og relativt komplekst bilde av studentenes begrunnelser for å reise ut. I figur 1 har vi forsøkt å forenkle dette bildet gjennom å konstruere indeksvariabler på basis av en faktoranalyse av begrunnelsene i tabell 3⁶. Den ene indeksen har vi kalt *nye impulser* og består av variablene 1, 2, 4, 5, 7 og 9, med andre ord typiske «lyst»-motiver. Den andre indeksen har vi kalt *annerledes utdanning* og består av variablene 6, 8, 14 og 15. Også denne favner en form for «lyst»-motiver, men er mer knyttet til faglige begrunnelser og trekk ved selve utdanningen enn den første indeksen. Den tredje indeksen har vi kalt *dedikert* og består av variablene 3 og 11. Denne dekker typiske «tvangs»-motiver. Studentene har et sterkt ønske om å få et bestemt yrke, og føler seg «tvunget» ut fordi de ikke kommer inn på ønsket studium i Norge. Skalaen på indeksvariablene ble tilpasset ved å dividere sumskåren med antall variabler (begrunnelser) som inngår i indeksen, og indeksene har således en skala fra 0-3, der 3 indikerer høy betydning.

Figur 1 visualiserer de hovedtendenser vi så i tabell 3. Den viser at medisin- og helsefagstudentene legger mindre vekt på *nye impulser* og *annerledes utdanning* enn andre grupper. Til gjengjeld skårer disse høyere enn andre på *dedikert*. De som reiser ut fordi de ikke kommer inn i Norge, er altså i utgangspunktet noe mindre tiltrukket av de utenomfaglige *mulighetene* et utenlandsstudium kan gi, og de søker heller ikke utdanning med annet innhold enn den de kunne fått i Norge. *Annerledes utdanning* er det særlig kunst- og økonomi/hotellfagstudentene som er opptatt av, men dette har også stor betydning for en del studenter på teknologi/realfag og samfunnsfag/humaniora. *Nye impulser* har betydning for alle studentgrupper, men aller mest for økonomi/hotellfagstudentene.

⁶ Se Wiers-Jenssen (1999) for nærmere redegjørelse for faktoranalysen.

Figur 1 Gjennomsnittsskåre på motivindekser blant studenter på ulike fag.

Valg av studieland og undervisningsinstitusjon

Valg av studieland kan være en konsekvens av at man ønsker å gå på en bestemt utdanningsinstitusjon, men bestemmes ofte ut fra språklige hensyn. Det er derfor ikke overraskende at mange velger studieland der undervisningsspråket er engelsk. Anbefalinger fra familie og venner oppgis å ha hatt stor betydning for valg av studieland for hver fjerde student. Interesse for landets kultur synes å ha mindre betydning - bare hver femte student oppgir at dette har avgjørende eller nokså stor betydning for valg av land. Studentene i Norden legger vekt på den geografiske og kulturelle *nærheten* til Norge. De som studerer i Øst-Europa (hovedsakelig studenter på medisinske fag), legger vekt på at det er lettere å komme inn der enn i andre land.

Ikke alle har endt opp i det studielandet de helst ønsket å studere i. 22 prosent av studentene oppgir at de i utgangspunktet ville foretrukket et annet studieland (utenom Norge). Mange av disse ønsket å studere i

engelskspråklige land, men slo det fra seg på grunn av kostnadene, etter som studieavgiftene ofte overstiger Lånekassens støttesatser. Av dem som studerer i Øst-Europa, hadde kun én av fire dette som sitt primære ønske.

Når det gjelder valg av undervisningsinstitusjon, oppgir halvparten av studentene at lærestedets renommé hadde nokså stor eller avgjørende betydning. Men tilfeldigheter synes nesten like viktig, særlig blant dem på medisinske fag. En del studenter har søkt flere læresteder, og det kan derfor oppleves som tilfeldig hvor de kommer inn. anbefalinger fra familie og venner som tidligere har vært studenter ved lærestedet, har hatt stor betydning for nesten hver fjerde student, og hver sjettede student oppgir at de valgte lærestedet fordi studietilbudet ikke finnes andre steder. Et underliggende og styrende premiss for valg av studiested ligger også i hvilke utdanninger og læresteder som er støtteberettiget i Lånekassen.

Språklig, kulturell og sosial tilpasning

Å studere i et fremmed land medfører omstillinger og utfordringer på mange plan. Man må blant annet forholde seg til et annet språk, en annen kultur, samt et utdanningssystem og en studiemodell som kan være ganske forskjellig fra det nordmenn er vant med. I tillegg må man skaffe seg et nytt sosialt nettverk. Dybdeintervjuer med utenlandsstudenter indikerer at denne tilpasningsprosessen oftest strekker seg over flere måneder, selv for dem som studerer i nordiske land (Stensaker og Wiers-Jenssen 1998). Tabell 4 viser hvor lang tid studentene anslår de har brukt på å tilpasse seg ulike sider ved studiesituasjonen.

Tabell 4 Varighet av tilpasning til ulike sider ved ny studiesituasjon. Horisontal prosentfordeling. N=1115-1140.

	Mindre enn 1 mnd.	1-2 mnd.	3-5 mnd.	6 mnd. eller mer	Sum
Vertslandets språk	42	18	15	25	100
Studiestruktur/måten studiene er organisert på	23	28	23	25	100
Vertslandets «system»/byråkrati	19	21	21	39	100
Vertslandets kultur	37	22	16	25	100
Å få utenlandske venner	57	19	11	13	100
Å få norske venner	71	9	4	16	100

Vi ser at «system» og studiestruktur, kultur og språk kan ta relativt lang tid å tilpasse seg, mens det å få nye venner synes å gå ganske raskt. Tilpasningstiden varierer naturlig nok med studielandets kulturelle og språklige distanse fra Norge. De som studerer i Norden og engelskspråklige land, tilpasser seg relativt raskt. Lengst tid bruker de som studerer i Øst-Europa.

Blant de sistnevnte er det 95 prosent som bruker mer enn et halvt år på å tilpasse seg språket, og 60 prosent som bruker mer enn et halvt år på å tilpasse seg kulturen.

Når det gjelder sosial tilpasning, er det ikke likegyldig hvilken nasjonalitet de nye vennene har, sett i forhold til grad av trivsel og integrasjon. Flere studier har vist at interaksjon med vertslandets studenter påvirker utenlandsstudenters tilpasning på en positiv måte (Furnham 1986, Klinenberg og Hull 1979). I de fleste studieland omgås mer enn åtte av ti nordmenn vertslandets studenter på fritiden ukentlig. Mulighetene for å praktisere landets språk og bli kjent med kulturen skulle således være gode. De som studerer i Øst-Europa, har imidlertid svært lite omgang med de lokale studentene. Kun 27 prosent omgås vertslandets studenter ukentlig, og halvparten svarer at de *aldri* eller *nesten aldri* omgås studenter fra vertslandet. Dette må ses i sammenheng med at de norske studentene befinner seg på engelskspråklige undervisningsprogrammer. De studerer og lever adskilt fra østeuropeerne, og denne «ghetto-tilværelsen» gir begrensede muligheter for å opparbeide språkkunnskaper og kulturforståelse.

Studiemestring og -innsats

Hvordan mestrer norske studenter det faglige nivået i andre land? Ut fra deres egne vurderinger klarer de seg relativt bra⁷. Halvparten tror de er blant de 25 prosent beste studentene ved sitt lærested. Kunstfagstudenter og de som studerer i Nord-Amerika, er de gruppene som anser sine relative prestasjoner som best, mens de som studerer medisin og andre helsefag, har mindre tro på at de utmerker seg faglig. Legger vi studentenes egne vurderinger av faglige prestasjoner til grunn, er det rimelig å trekke den slutning at norsk videregående skole synes å gi brukbar ballast for å mestre det faglige nivået i andre land.

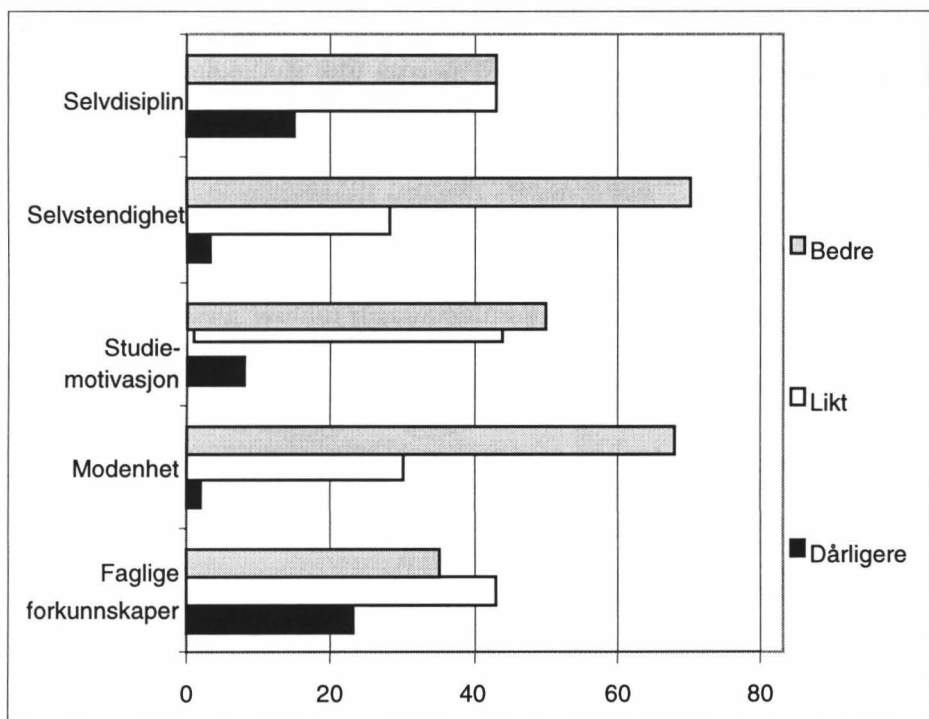
Mestring av studiene har imidlertid sammenheng med flere forhold enn forkunnskaper. Figur 2 viser hvordan de norske studentene oppfatter seg i forhold til vertslandets studenter på noen områder som kan tenkes å påvirke studieprestasjoner. Figuren viser at utenlandsstudentene oppfatter seg som langt bedre utrustet enn sine medstudenter når det gjelder modenhet og selvstendighet, og også mye bedre når det gjelder studiemotivasjon og selvdisiplin. Dette må delvis tolkes som et resultat av at norske studenter ofte er noe eldre enn sine medstudenter, men det kan også tenkes at kultur og skolesystem bidrar til å frambringe forskjellene. Videre kan man tolke dette i lys av at nordmenn som studerer i utlandet,

⁷ Det kan selvsagt settes spørsmålstegn ved om studentenes selvoppfatning gjenspeiler deres objektive relative prestasjoner. Vi anser det likevel som en brukbar indikator for faglig mestring.

synes å være en selektert gruppe med hensyn til motivasjonsfaktorer – de har valgt å reise ut nettopp fordi de er motiverte og målbevisste. Når det gjelder faglige forkunnskaper, mener omtrent hver fjerde student at nordmenn stiller dårligere enn vertslandet studenter. De øvrige mener de stiller omtrent likt, eller bedre.

Gode resultater kommer imidlertid ikke gratis. Tabell 5 viser hvor mange timer utenlandsstudentene bruker på studiene per uke. Vi ser at de fleste studentene bruker flere timer enn en norsk «normalarbeidsuke» (37,5 timer) på studieaktiviteter. De som studerer medisin og andre helsefag, oppgir å bruke mest tid på studiene.

Figur 2 Utenlandsstudentenes vurdering av seg selv i forhold til vertslandets studenter på ulike områder.

Tabell 5 Antall timer brukt på studier per uke i ulike fagkategorier.

Fagkategori	Timer i en normaluke	Timer i ukene før en eksamensperiode	N
Medisinske fag	51	67	231
Andre helsefag	48	54	157
Teknologi/real-fag	43	50	170
Økonomi/hotellfag	38	49	198
Humaniora/samfunnsfag	36	42	217
Kunsthøgskole	44	49	170
Gjennomsnitt for alle	43	52	1143

Variierende semesterlengde, ulik faginndeling, studienivå osv. gjør det vanskelig å sammenligne studieinnsats per uke på tvers av fag og landegrensler. Vi kan likevel finne indikasjoner på ulik studieintensitet mellom dem som studerer i Norge, og dem som studerer i utlandet. Undersøkelser av studenter i Norge viser at disse i gjennomsnitt bruker 30-35 timer per uke til studier (Lyngstad og Øyangen 1999, Wiers-Jenssen 1999, Jensen og Nygård 2000). Det synes altså som om utenlandsstudentene i gjennomsnitt legger mer arbeid i studiene. Dette er rimelig å tolke som et uttrykk for motivasjon, men vi må også huske på at det er tyngre å studere på et annet språk. Videre har utenlandsstudentene i mindre grad deltidsarbeid og andre forpliktelser ved siden av studiene. Kun 15 prosent av utenlandsstudentene arbeider ved siden av studiene i semesteret, mens dette gjelder om lag halvparten av studentene i Norge (Lyngstad og Øyangen 1999). Det kan også tenkes at *kravene* til studieinnsats er svært høye enkelte steder. En tredel av studentene mener kravene til studieinnsats er høyere ved deres lærested enn ved tilsvarende utdanning i Norge.

Tilfredshet med lærestedet

Hvordan vurderer studentene lærestedet når det gjelder trivsel og studie-kvalitet? Studentenes samlede vurdering av lærestedet framgår av tabell 6.

Vi ser at det er studentene i engelskspråklige land og i Norden som er mest tilfredse, mens andelen fornøyde er noe lavere i Øst-Europa, i Vest-Europa utenom Storbritannia og andre land. Hva skyldes så disse variasjonene? Mer inngående analyser av hvilke forhold ved lærestedene studentene er tilfredse og mindre tilfredse med, viser høy grad av tilfredshet med *faglig* og *sosialt* miljø i de fleste land. Landvise variasjoner i tilfredshet framtrer først og fremst i vurderingen av forhold som *pedagogisk* kvalitet, balanse mellom ulike former for faglige aktiviteter og servicen fra det administrative personalet. Dette kan tolkes som en negativ vurdering av måten undervisningen er organisert på i enkelte

UTENLANDSSTUDENTENE LEGGER MYE
ARBEID I STUDIENE

land. Utdanningssystemet og læringsmiljøet i flere land på kontinentet er preget av en elitekultur. Studentene får lite personlig oppfølging, det kreves stor grad av selvstendighet i lærings situasjonen, og systemene kan framstå som svært autoritære sett med norske øyne.

Tabell 6 Samlet vurdering av lærestedet. Prosent og gjennomsnittsskåre 1-5 (1 = svært misfornøyd, 5 = svært fornøyd).

	Alle	Norden	Stor- britannia	Vest- Europa for øvrig	Øst- Europa	Nord- Amerika	Andre
Svært fornøyd	53	59	55	41	39	65	52
Litt fornøyd	30	26	30	38	37	25	24
Verken/eller	8	9	5	10	12	5	7
Litt misfornøyd	7	5	8	9	10	3	9
Svært misfornøyd	2	2	3	2	3	2	7
Gjennomsnittsskåre	4,2	4,4	4,3	4,1	4,0	4,5	4,0
N	1154	257	345	240	78	151	51

Sammenlignet med studenter i Norge synes trivselen og tilfredsheten med lærestedene svært høy blant utenlandsstudentene. I en stor undersøkelse blant norske begynnerstudenter svarer bare 24 prosent at de er «svært fornøyd» med lærestedet (NIFU/Gallup, upubliserte data). Disse tallene er imidlertid ikke direkte sammenlignbare. Studentene i Norge er i begynnelsen av studiet, og vi kan anta at mange er i en «prøve-og-feile-fase».

Utbytte av utenlandsstudier

87 prosent av studentene oppgir at det faglig sett er en fordel for dem å studere i utlandet i forhold til i Norge. Kun to prosent oppfatter det som en ulempe. Tre av fire tror også at framtidige arbeidsgivere vil oppfatte det som en fordel at de har utdanningen sin fra utlandet. Troen på arbeidsgiveres vurderinger varierer imidlertid med fagområde.

Gjennom en kvalitativ undersøkelse (Stensaker og Wiers-Jenssen 1998) fikk vi klart inntrykk av at studentene er fornøyd med det faglige utbyttet, men at de setter enda større pris på den utenomfaglige tilleggs-kunnskap/-erfaring de får gjennom å oppholde seg i utlandet. Språk- og kulturkunnskap blir trukket fram, og det understrekes at de mange utfordringene utenlandsstudentene står overfor, gir grunnlag for personlig vekst. Disse resultatene bekreftes i vår kvantitative undersøkelse. Studentene ble bedt om å ta stilling til en rekke mulige fordeler og ulemper ved utenlandsstudier. Resultatene viser at fordelene oppfattes som langt mer tungtveiende enn ulempene. Tabell 7 viser vektleggingen av de positive

faktorene. Mer inngående analyser viser at «personlig vekst» og «perspektiv på norske forhold» er faktorer som tillegges stor betydning, uavhengig av studieland og fagfelt, mens vektleggingen av faktorer som språk- og kulturkunnskap viser større variasjon. Eksempelvis legger studentene i Norden og i Øst-Europa mindre vekt på språklig og kulturelt utbytte enn andre.

Tabell 7 Fordeler med utenlandsstudier. Horisontal prosentfordeling og gjennomsnittsskåre 0-3 (0 = ingen betydning, 3 = svært stor betydning). N = 1148-1153.

Fordel	Svært stor betydning	Nokså stor betydning	Liten betydning	Ingen betydning	Gjennomsnittsskåre
Personlig vekst	60	34	5	0	2,5
Språkkunnskaper	56	22	15	7	2,2
Utenlandske venner/kontakter	40	43	15	2	2,2
Perspektiv på norske forhold	32	45	20	2	2,1
Øker muligheten til en internasjonal karriere	43	28	20	10	2
Kjennskap til et annet lands kultur	28	42	23	6	1,9
Utdanning med annerledes innhold	25	41	27	7	1,8
Godt miljø blant de norske studentene	15	28	27	29	1,3

Når det gjelder ulemper ved å studere i utlandet, er det savn av venner og familie som oppfattes som viktigst. 19 prosent synes mindre kontakt med norske venner har svært stor negativ betydning, mens tilsvarende tall for mindre kontakt med familie er 15 prosent.

Som vi har vært inne på, ville en del studenter i utgangspunktet foretrukket å studere i Norge. Dette gjaldt særlig dem som studerer medisin og andre helsefag. Studentene ble også spurt om hvor de ville foretrukket å studere på undersøkelsestidspunktet, dersom de hadde blitt tilbudt studieplass i Norge på tilsvarende studium som det de går på i utlandet. Andelen som ville foretrukket å studere i Norge, var da totalt sett halvert i forhold til ved studiestart. Den største reduksjonen fant vi nettopp blant medisin- og helsefagstudentene, der andelen som i utgangspunktet ville foretrukket å studere i Norge, var høyest. Dette indikerer at studier i utlandet for mange er en mer positiv opplevelse enn forventet.

Avslutning

Hovedinntrykket er at de aller fleste norske studenter i utlandet ser svært positivt på studieoppholdet. De synes å mestre det faglige nivået godt, og er stort sett fornøyde med den faglige kvaliteten på undervisningen. De tror at det er en fordel å ha utdanningen sin fra utlandet, både sett fra et faglig perspektiv og ut fra at de tilegner seg en rekke tilleggskunnskaper ved å studere i utlandet. Utenomfaglige aspekter, så som personlig vekst, utenlandske venner og kontakter, forbedring av språkkunnskaper og så videre, blir tillagt stor positiv betydning. Med unntak av savn av familie og venner, gir de i liten grad uttrykk for negative sider ved å studere ute. Dette betyr ikke at et utenlandsstudium er uproblematisk, men studentene tenderer til å tolke «startvansker» som kilde til personlig vekst i ettertid (Stensaker og Wiers-Jenssen 1998). Selv blant dem som i utgangspunktet ville foretrukket å studere i Norge, er et flertall svært fornøyd med utenlandsoppholdet.

Studentene er utvilsomt fornøyde, men det er også nærliggende å tro at deres virkelighetsoppfatning kan være noe farget av eget ståsted og behov for å rettferdiggjøre egne utdanningsvalg. Eksempelvis mener de aller fleste studentene at det faglig sett er en fordel å studere i utlandet, men det kan stilles spørsmål om det ut fra et rent faglig perspektiv alltid vil være fordelaktig å ha utdanningen sin fra utlandet. Det kan diskuteres om utdanning fra utlandet alltid gir den optimale faglige ballast, for eksempel hvis man skal arbeide i norsk helsevesen.

Den høye andelen norske studenter i utlandet kan delvis ses på bakgrunn av behovet for internasjonal kompetanse, kapasitetsbegrensninger innenfor enkelte fagområder i Norge og gunstige finansielle vilkår. Men studentstrømmen fra Norge må også ses i lys av de positive erfaringer tidligere utenlandsstudenter har gjort. Når slike positive erfaringer formidles, bidrar det utvilsomt til at nye generasjoner studenter får øynene opp for mulighetene for å studere i utlandet.

Veksten i antallet som studerer i utlandet de senere år, må også ses på bakgrunn av at en del utenlandske læresteder (særlig australske, britiske og østeuropeiske) driver aktiv markedsføring med sikte på å rekruttere norske studenter. Dette letter informasjonstilgangen og forenkler søknadsprosessen, noe som bidrar til å senke terskelen for å studere i utlandet.

Referanser

Berg L. og B. Stensaker (1997), *Studenter i utlandet. Innblikk i eksisterende teori og empiri*. Skriftserie 20/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

- CSN (1995), *Att studera utomlands med studiemedel. En undersökning om hur utlandsstuderande upplever sina studier och vad som hender efteråt*. Rapport 1/1995. Sundsvall: Centrala Studiestønadsmnden.
- Furnham A. (1986), "The experience of being an overseas student". I Furnham A. and S. Bochner (red), *Culture Shock*, London: Methuen.
- Hansen, M.N. (1999), Utdanningspolitikk og ulikhet. Rekruttering til høyere utdanning 1985-1998. *Tidsskrift for samfunnsforskning* 2: 173 – 203.
- Jensen, K. og R. Nygård (2000), *Studentidentitet og samfunnsmoral*. UiO: Innsatsområde etikk skriftserie 4.
- Klinenberg, O. og F. Hull (1979), *At a foreign university. An international study of adaption and coping*. New York: Praeger.
- Lyngstad, J. og I. Øyangen (1999), *Sjung om studentens lyckliga dar. Studenters levkår 1998*. Rapport 99/15. Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.
- Lånekassen (1999), *Norske elever og studenter i utlandet 1998-1999*. Oslo: Statens lånekasse for utdanning.
- Lånekassen (2000), *Norske elever og studenter i utlandet 1999-2000*. Oslo: Statens lånekasse for utdanning.
- OECD (2000), *Education at a Glance*. OECD indicators. Paris: OECD.
- Opper S., U. Teichler og J. Carlson (1990), *Impacts of Study Abroad Programmes on Students and Graduates*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Stensaker, B. og J. Wiers-Jenssen (1998), *Utvidet utbytte? Norske studenter i Glasgow, Stockholm, Berlin og København*. Rapport 5/1998. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Wiers-Jenssen, J. (1999), *Utlendighet eller utflukt? Norske studenters vurderinger av å studere i utlandet*. Rapport 9/1999. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Wiers-Jenssen, J. (2000), *Norske medisinstudenter i utlandet*. Rapport 12/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

122

8 Tilbakebetaling av studielån¹

Av Vibeke Opheim

Hoveddelen av alle norske studenter tar opp studielån for å finansiere utdanningen. Dette er lån som skal betales tilbake etter avsluttede studier. Den økonomiske belastningen av studielånet vil avhenge av blant annet størrelsen på lånet og den inntekten man oppnår i arbeidsmarkedet. Det er lite som tyder på at husholdninger med studielån tilpasser seg situasjonen ved å utsette eller minske opptak av annen gjeld. Studielånet synes tvert imot å komme på toppen av annen gjeld. Analysene tyder på at studielånet først og fremst utgjør en økonomisk belastning for husholdninger som i utgangspunktet har et høyt utgiftsnivå, slik som unge husholdninger i en etableringsfase, de som bor i urbane strøk med høye levekostnader, og husholdninger med barn.

Innledning

For de fleste som tar høyere utdanning, er studielånet helt nødvendig for å finansiere utgifter til livsopphold (Berg 1997, Lyngstad og Øyangen 1999). Målet med studiefinansieringen er å gi alle økonomiske muligheter til å velge ønsket utdanning, uavhengig av kjønn, bosted eller sosial bakgrunn.

I årene etter avsluttede studier skal studielånet betales tilbake. Nedbetalingen av studielånet kan ta opptil 20 år, avhengig av beløpet. Lånekassen har i dag om lag 700 000 kunder, og av disse er i overkant av 440 000 i tilbakebetalingsfasen (Lånekassen 2000).

Her spør vi: Hvem er det som har studielån? Hvilke grupper har de største studielånene? I hvilken grad utgjør studielånet en økonomisk belastning?

Etter en kort presentasjon av datamaterialet gir vi en beskrivelse av demografiske trekk blant husholdninger med studielån. Deretter undersøkes hvordan størrelsen på studielånet varierer i ulike grupper av husholdninger, og vi drøfter ulike forklaringer på de empiriske sammenhengene. Så følger en analyse av i hvilken grad studielånet utgjør en økonomisk belastning for husholdningen. Her inngår også en diskusjon knyttet

¹ Artikkelen er basert på rapporten "Tilbakebetaling av studielån" (Opheim 2000). Rapporten er en del av det pågående prosjektet ved NIFU, "Studentøkonomi og studiefinansiering". Prosjektet er finansiert av Kirke-, undervisnings- og forskningsdepartementet.

til hva som best beskriver husholdningens økonomiske situasjon. Til slutt diskuteres resultatene fra analysene.

Data

Datamaterialet består av to undersøkelser om husholdningers økonomi utført av Norsk Gallup a/s på oppdrag fra NOVA i 1995 og 1997 (Gulbrandsen 1996, Gulbrandsen og Hellevik 1998). Innsamlingen av data har foregått ved personlig intervjuing, og utvalgsenheten i undersøkelsen er husholdninger. Det betyr at den som er blitt intervjuet, har svart på spørsmål om husholdningen som helhet. Det foreligger ikke svarprosenter, men kontroller foretatt av materialet mot totalstatistikk viser meget høy representativitet (Gulbrandsen 1999).

Husholdningene er inndelt etter om de har høyere utdanning eller ikke. Høyere utdanning vil si høgskole eller universitet, de som ikke har høyere utdanning, har grunnskole eller videregående skole. Dersom husholdningen inneholder både husfar og husmor, avgjøres plasseringen av den som oppgir å ha høyest utdanning. Husholdningens alder er satt lik den intervjuedes alder. I regresjonsanalysene i vedleggstabellene brukes løpende variabel der 18 år=0, 19 år=1, og så videre.

Datamaterialet er begrenset til husholdninger i aldersgruppen 18 til 67 år. Personer som er under utdanning, er tatt ut av analysen ettersom de ennå ikke har begynt tilbakebetaling av eventuelle studielån. Etter avgrensingen utgjør datagrunnlaget et totalt antall på 4056 husholdninger. (Se for øvrig Opheim (2000) for nærmere beskrivelse av omkodinger av datamaterialet og operasjonalisering av variabler).

Hvem har studielån?

Ettersom stadig større andeler av ungdomskullene tar høyere utdanning, får vi en generasjonseffekt ved at en større andel av befolkningen også har studielån. Tabell 1 viser at om lag 20 prosent av husholdningene i utvalget har studielån på undersøkelsestidspunktet. Ytterligere 14 prosent av husholdningene har tidligere hatt studielån, som nå er tilbakebetalt. Til sammen har om lag 34 prosent av husholdningene erfaring med studielån.

Tabell 1 Fordeling av utvalget etter om husholdningen har studielån eller ikke.

	Prosent	Antall
Har studielån	19,7	798
Ikke studielån	80,3	3258
Av disse:		
Aldri hatt studielån	66,2	2687
Har tidligere hatt studielån	14,1	571
Totalt	100	4056

Hovedparten av husholdninger med studielån befinner seg i aldersgruppen 20-44 år. Vi finner imidlertid husholdninger med studielån også blant aldersgruppene over 50 år. Om lag 70 prosent av husholdningene med studielån har høyere utdanning, mens 30 prosent har utdanning på grunn- eller videregående skolenivå. Denne gruppen har trolig enten tatt opp studielån for å finansiere videregående utdanning eller avbrutt utdanningen.

Ved å sammenligne husholdningstyper finner vi at en stor andel av husholdningene med studielån består av barnefamilier. Av alle husholdningene som består av par med barn, har 28 prosent studielån. Også blant enslige forsørgere er det en betydelig andel som har studielån, nemlig 18 prosent. Setter vi familietype i sammenheng med alder og livsløp, er det ikke uventet at mange av husholdningene med studielån har barn. For mange foregår tilbakebetalingen av studielånet i en periode av livet da det er naturlig å etablere seg med familie og barn.

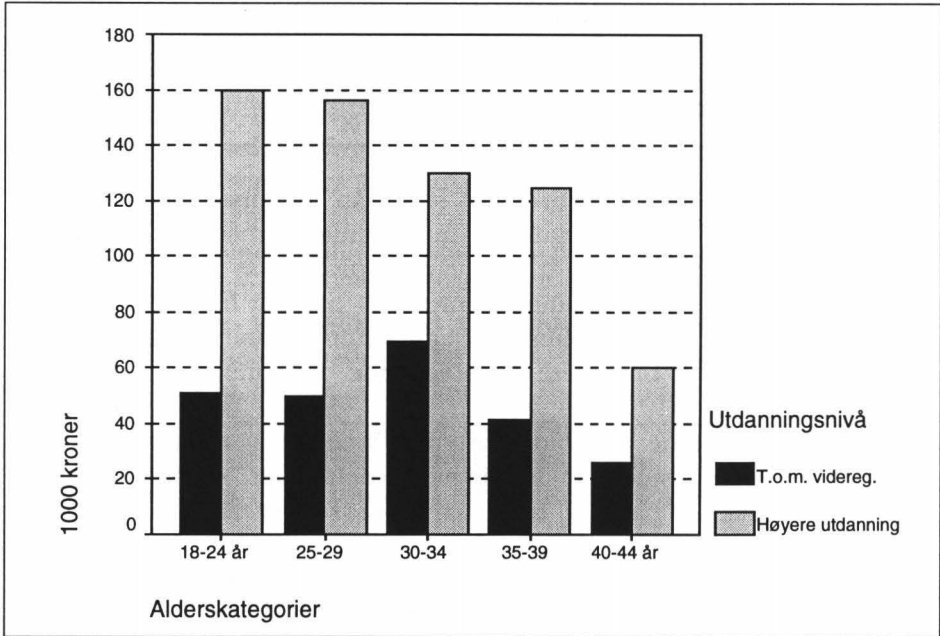
Husholdninger med studielån er en urban gruppe. Hele 80 prosent bor i tettbygd strøk eller storby, mot 64 prosent av husholdningene uten studielån. Dette må ses i sammenheng med geografisk variasjon av ulike typer arbeidsplasser; etterspørselen etter utdannet arbeidskraft er størst i de urbane delene av landet.

Hvem har størst studielån?

Det er betydelig variasjon i størrelsen på studielånet mellom ulike grupper av husholdninger med studielån, noe som er rimelig ettersom husholdningene befinner seg i ulike faser av tilbakebetalingen. Vi finner de største studielånene blant de yngre aldersgruppene, husholdninger med høyere utdanning og husholdninger bosatt i urbane strøk. Figur 1 viser en klar sammenheng mellom alder og størrelsen på studielånet for husholdninger med høyere utdanning. Vi ser at det særlig er de to yngste aldersgruppene som har høye studielån. Husholdninger i aldersgruppen 18-24 og 25-29 år med høyere utdanning har om lag 160 000 kroner i studielån

(medianbeløp), mens husholdninger i aldersgruppen 40-44 år har kun 60 000 kroner igjen av sine studielån.

Figur 1 Størrelsen på studielånet etter alder og utdanningsnivå. Husholdninger med studielån. Medianverdier i 1000 kroner. 1997-kroner.

Sammenhengen mellom alder og størrelsen på studielånet kan skyldes flere forhold. Først og fremst må det ses i forhold til hvor i nedbetalingsfasen av studielånet husholdningen befinner seg. De yngste tilbakebetalerne har som regel nylig fullført utdanningen sin og befinner seg dermed i begynnelsen av nedbetalingsfasen. Men sammenhengen mellom alder og størrelsen på studielånet kan også reflektere ulikheter i låneopptak over tid. Som følge av økt utdanningslengde, kan størrelsen på gjennomsnittlig studielån ved avsluttet utdanning ha steget de senere årene. Større studielån blant yngre tilbakebetalere kan også skyldes at lånerammen har økt nominalt, i takt med inflasjonen.

Husholdninger uten høyere utdanning har generelt lavere studielån enn husholdninger med høyere utdanning. For øvrig er sammenhengen mellom alder og studielånsbeløp i denne gruppen mer uklar. Dette kan skyldes det relativt lave antallet husholdninger med studielån uten høyere utdanning (226 i utvalget). Resultatene er dermed mer utsatt for tilfeldige variasjoner. Husholdninger med studielån og uten høyere utdanning kan bestå av ulike grupper, eksempelvis av dem som har fått behovsprøvd studielån til å ta videregående utdanning, og av dem som har avbrutt

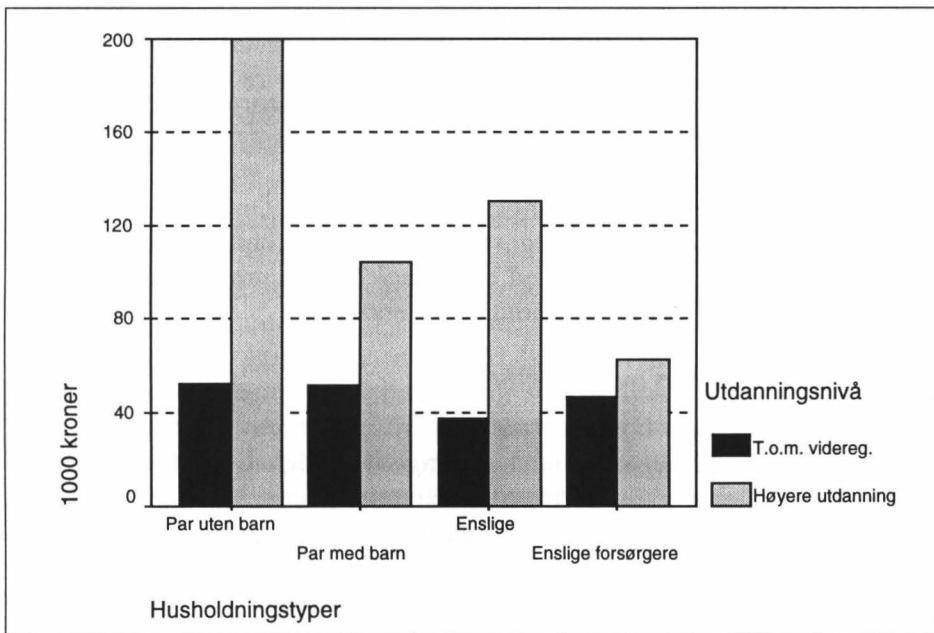
høyere utdanning eller som har pause i studiene, men som har tenkt å fullføre senere. Dette kan gi en nokså sammensatt gruppe, noe som kompliserer tolkningen av resultatene.

Ettersom det er relativt få med studielån i de eldste aldersgruppene, bør ikke disse resultatene tillegges særlig vekt. De yngste aldersgruppene har de største gjennomsnittlige studielånene og utgjør også de største gruppene i antall.

Ved siden av alder, utdanning og urbanitet har også husholdningstypen betydning for størrelsen på studielånet. Figur 2 viser størrelsen på studielånet etter husholdningstype blant husholdninger med og uten høyere utdanning.

Figur 2 viser klare forskjeller i størrelsen på studielånet etter husholdningstype blant husholdninger med høyere utdanning. Husholdninger uten høyere utdanning har jevnt over lave studielån, noe også figur 1 viser. Blant husholdninger med høyere utdanning har par uten barn de høyeste lånene, med medianverdi på studielånene på 200 000 kroner. Deretter følger de enslige med om lag 130 000 kroner i studielån. Par med barn har i overkant av 100 000 kroner i studielån, mens enslige forsørgere med høyere utdanning har drøye 60 000 kroner.

Figur 2 Størrelsen på studielånet etter husholdningstype og utdanningsnivå. Husholdninger med studielån. Medianverdier i 1000 kroner. 1997-kroner.

En del av forskjellene mellom husholdningstypene skyldes trolig ulik alder. Par uten barn er gjennomsnittlig noe yngre enn par med barn, 30 mot 35 år. Enslige husholdninger er gjennomsnittlig 30 år gamle, mens enslige forsørgere er 34 år. Ettersom det særlig er unge husholdninger som har høye studielån, og fordi studielånet gjerne er størst rett etter avsluttet utdanning, er aldersforskjellen mellom husholdningstypene en mulig forklaring på forskjell i studielån.

Forskjellene mellom husholdningstypene skyldes trolig i tillegg forskjeller i utdanning. Undersøkelser viser at kvinner med lang høyere utdanning er eldre enn kvinner med kort høyere utdanning ved første barnefødsel (Lappegård 1999). Vi kan dermed anta at kvinnene i par uten barn i gjennomsnitt har lengre utdanning enn kvinnene i par med barn, og at forskjellen i størrelsen på studielånet skyldes ulik utdanningslengde i de to husholdningstypene. Forskjeller i utdanningslengde forklarer trolig også en del av forskjellene i størrelsen på studielån mellom enslige husholdninger og enslige forsørgere. En videreføring av sammenhengen mellom utdanning og husholdningstype kan være at par-husholdninger uten barn i større grad består av par der begge har høyere utdanning og dermed studielån, enn par-husholdninger med barn. Nærmere undersøkelser viser at andelen av husholdningene der begge (husfar og husmor) har studielån, er 50 prosent blant par uten barn og 40 prosent blant par med barn.

Studenter som får barn i løpet av studietiden, får omgjort en del av lånet til stipend, noe som kan redusere samlet lån for denne gruppen. Dette kan være en del av forklaringen på relativt lave studielån blant par med barn og enslige forsørgere.

Sammenhengen mellom husholdningstype og størrelsen på studielånet kan imidlertid gå i begge retninger; husholdningstype kan ha betydning for størrelsen på studielånet, og størrelsen på studielånet kan ha betydning for hvilken husholdningstype en tilhører. Det kan med andre ord være slik at studielånet i seg selv har en utsettende effekt på tidspunktet for første barnefødsel, ved at husholdninger med høye studielån av økonomiske hensyn utsetter familieetableringen.

Økonomisk belastning av studielån

Studielånet kan enten komme "på toppen" av annen gjeld i husholdningen, eller det kan begrense husholdningens mulighet til å ta opp andre lån. De to utfallene kan illustrere to strategier som tilbakebetalere av studielån kan bruke for å tilpasse seg situasjonen. I det første tilfellet medfører studielånet at husholdninger med studielån får høy samlet gjeld i forhold til inntekt. Husholdningen kan dermed få økonomiske problemer som følge av stor gjeldsbyrde. I det andre tilfellet hvor studielånet begrenser husholdningens mulighet til å ta opp annen gjeld, kan

dette medføre andre former for økonomisk belastning for husholdningen. Et høyt studielån kan for eksempel begrense husholdningens mulighet til å ta opp boliglån. Husholdninger med høye studielån kan dermed ha større problemer med å komme inn på boligmarkedet sammenlignet med husholdninger uten studielån, og kan bli henvist til et kostbart leiemarked. Her reiser det seg nye spørsmål: Hvordan skal vi definere økonomisk belastning? Hvilke uttrykk er best egnet til å beskrive husholdningens økonomiske situasjon?

Hvordan måle økonomisk belastning?

Det er blitt hevdet at det først og fremst er forholdet mellom inntekt og gjeld som avgjør belastningen av tilbakebetalingen (Odnes 1986). Det er med andre ord ikke bare størrelsen på inntekten det kommer an på, men også størrelsen på gjelden. Særlig kombinasjonen av høy gjeld og lav inntekt gir økonomisk belastning av studielån, men også husholdninger med høy inntekt kan ha betydelig belastning av studielån dersom husholdningens gjeld er tilsvarende høy. Ved å undersøke forhold mellom inntekt og gjeld for ulike husholdningstyper, kan vi belyse hvordan ulike grupper studielånskunder tilpasser seg situasjonen.

Det er imidlertid flere forhold som har innvirkning på husholdningens økonomiske situasjon enn samlet inntekt og gjeld. Ulempen med forholdet mellom inntekt og gjeld er at det ikke nødvendigvis gir et dekkende uttrykk for husholdningens utgifter (bortsett fra avdrag på lån). For å reflektere ulikheter i kostnadsnivået i ulike grupper av husholdninger trenger vi andre økonomiske indikatorer. Analysen inneholder derfor ytterligere to indikatorer på økonomisk belastning. Om husholdningen opplever problemer med å betale løpende utgifter, og om husholdningen opplever å ha sparemuligheter, er forhold som gir informasjon om husholdningens økonomi.

Det kan innvendes at terskelen for å oppleve eller oppgi økonomiske problemer kan variere mellom ulike grupper av husholdninger. Indikatorer basert på subjektive vurderinger kan dermed gjenspeile ikke-økonomiske forhold som livsstil og kultur, i tillegg til økonomiske forhold. Analyser som er gjort viser imidlertid høy korrelasjon mellom de ulike indikatorene på økonomisk belastning som inngår i analysene (Opheim 2000). Dette kan tyde på god begrepsvaliditet. Husholdningens samlede gjeld og inntekt har betydning for om husholdningen har betalingsproblemer og sparemuligheter. Vi kommer tilbake til dette i diskusjonen av resultatene i slutten av artikkelen.

Gjeld i forhold til inntekt

I hvilken grad gjeld er en økonomisk belastning for husholdningens økonomi, avhenger langt på vei av husholdningens inntekt. Ved å dividere

samlet gjeld på samlet årlig inntekt i husholdningen, får vi ett uttrykk for forholdet mellom gjeld og inntekt. I husholdninger uten gjeld vil dette forholdet være lik null, mens i husholdninger der samlet gjeld er det dobbelte av samlet årlig inntekt, vil forholdet være lik 2. Hensikten er å undersøke hvilke grupper av husholdninger som har de største gjeldsbelastningene i forhold til inntekt, og å undersøke hvilken betydning studielånet har for forholdet mellom gjeld og inntekt i ulike grupper av husholdninger.

Analysen viser at husholdninger med studielån har høyere gjeld i forhold til inntekt enn husholdninger uten studielån, selv kontrollert for alder, utdanningsnivå, urbanitet, husholdningstype og måletidspunkt. Forholdet mellom inntekt og gjeld for husholdninger med og uten studielån fremgår av tabell 1 i vedlegget. I en husholdning med referansekategoriens egenskaper vil forholdet mellom inntekt og gjeld være tilnærmet 1 (0,988). I en husholdning med studielån vil forholdet mellom inntekt og gjeld være $(0,988+0,385=)$ 1,373, alt annet likt. Å ha høyere utdanning har derimot ingen selvstendig effekt på forholdet mellom inntekt og gjeld, når det kontrolleres for studielån og de andre variablene i modellen.

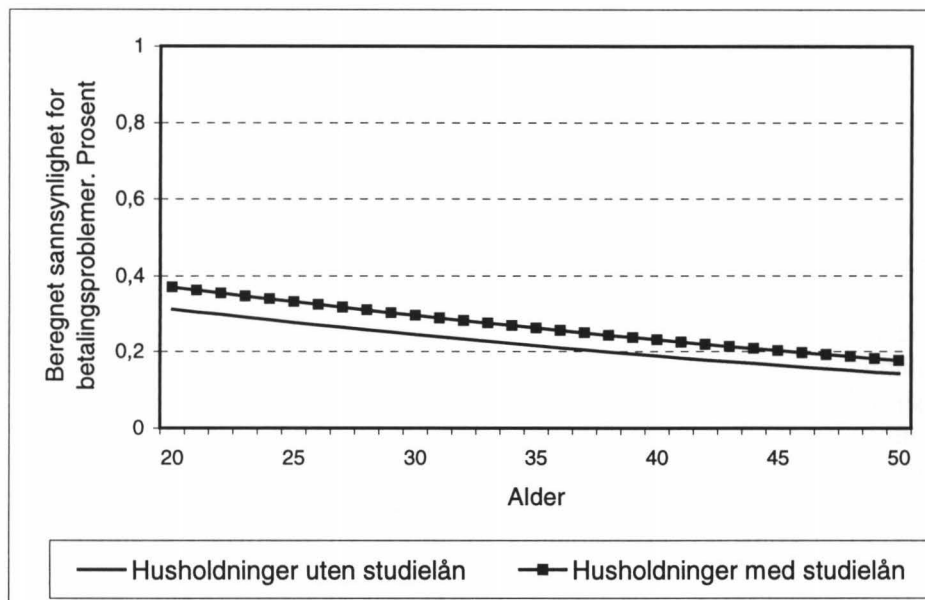
Betalingsproblemer

Å ha problemer med å betale løpende utgifter gir uttrykk for en anstrengt økonomisk situasjon. Av alle husholdningene oppgir 22 prosent å ha opplevd dette problemet den siste tiden. Her ønsker vi å undersøke i hvilken grad det å ha betalingsproblemer har sammenheng med det å ha studielån.

Analysen viser at økonomiske faktorer som gjeld og i særlig grad inntekt har sterk effekt på betalingsproblemer (se tabell 2 i vedlegg). Med økende inntekt i husholdningen synker sannsynligheten for å ha problemer med løpende utgifter, mens betalingsproblemene øker med økende gjeld. Også alder har stor betydning; med økende alder synker sannsynligheten for at husholdningen har problemer med betaling av løpende utgifter.

Det å ha studielån øker sannsynligheten for å ha betalingsproblemer selv når utdanningsnivå, alder, inntekt, samlet gjeld, husholdningstype og urbanitet holdes likt. Selv om det å ha studielån har signifikant effekt i modellen, er forskjellen mellom husholdninger med og uten studielån liten. I figur 3 er koeffisientene fra vedleggstabell 2 omregnet til sannsynligheter for betalingsproblemer for en bestemt gruppe av husholdninger.

Figur 3 Beregnet sannsynlighet for betalingsproblemer for husholdninger med og uten studielån.

Merknad: Beregnet fra tabell 2 i vedlegget, for enslige med høyere utdanning, 300 000 kroner i inntekt, 300 000 kroner i gjeld, bosatt i storby. Måletidspunkt 1997.

Figur 3 illustrerer hvordan betalingsproblemer i husholdningen har sammenheng med alder og studielån. Vi ser at husholdninger med studielån har noe større sannsynlighet for betalingsproblemer enn husholdninger uten studielån. For eksempel vil enslige husholdninger med og uten studielån på 38 år ha betalingsproblemer med henholdsvis 20 og 24 prosent sannsynlighet. Sannsynligheten for betalingsproblemer synker med stigende alder.

Ser vi på effekten av husholdningstyper på betalingsproblemer, synes den å ha sammenheng med antall voksne i husholdningen og om det er barn i husholdningen. Sammenholder vi disse resultatene med analysen i vedleggstabell 1, ser vi at de husholdningstypene som har høy gjeld i forhold til inntekt, også har høy sannsynlighet for å oppleve betalingsproblemer. Par uten barn har lav sannsynlighet for å oppleve betalingsproblemer, mens par med barn og enslige forsørgere derimot har større sannsynlighet for å oppleve slike økonomiske problemer, sammenlignet med enslige. De ulike husholdningstypene gir til en viss grad et inntrykk av antall personer som lever på husholdningens inntekt, og av utgiftsnivået i husholdningen. Det er derfor ikke overraskende at vår analysemodell viser at par med barn og særlig enslige forsørgere er de husholdningstypene som har størst sannsynlighet for å oppleve betalings-

problemer, mens par uten barn er den husholdningsgruppen som har minst sannsynlighet for å ha betalingsproblemer.

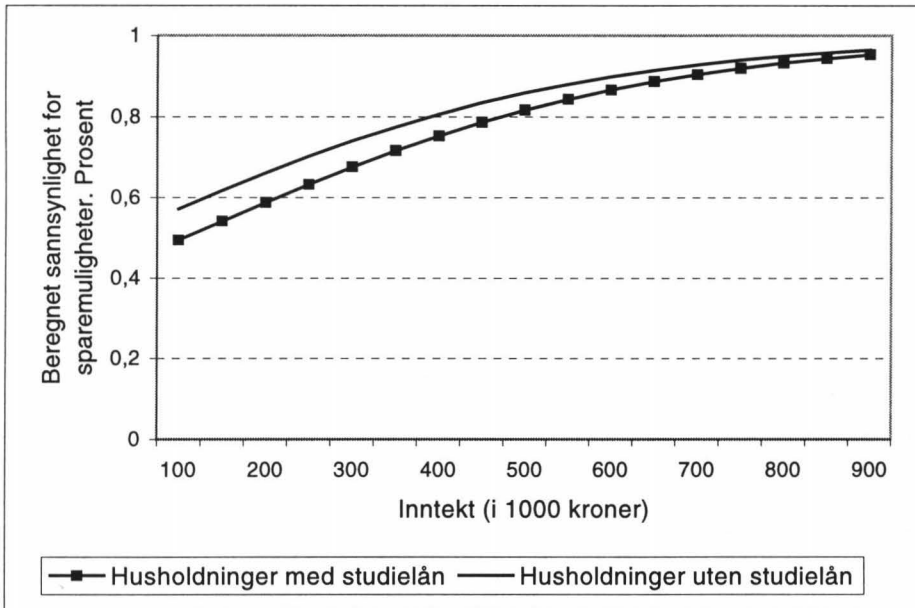
Sparemuligheter

I hvilken grad husholdningen har penger igjen etter at alle regninger og utgifter er betalt, og dermed har sparemuligheter, forteller også noe om husholdningens økonomiske situasjon. Husholdninger der pengene akkurat strekker til, eller der man må bruke av sparepengene for å få endene til å møtes, vil ikke ha mulighet til å legge penger til side. Det er naturlig nok sammenheng mellom det å ha betalingsproblemer og det å ha sparemuligheter; husholdninger med betalingsproblemer vil i liten grad ha mulighet til å legge opp sparepenger, mens husholdninger med sparemuligheter i mindre grad vil ha betalingsproblemer. Sparemuligheter i husholdningen er uttrykk for i hvilken grad man har inntekt som overgår utgiftene, mens betalingsproblemer derimot er uttrykk for i hvilken grad utgiftene overgår inntektene.

Studielånet har isolert betydning for husholdningenes sparemuligheter, også etter at vi kontrollerer for alder, utdanningsnivå, inntekt og gjeld, urbaniseringsgrad, husholdningstype og måletidspunkt (se tabell 3 i vedlegg). Husholdninger med studielån har mindre sannsynlighet for å ha sparemuligheter enn husholdninger som ikke har studielån, alt annet likt. Figur 4 illustrerer denne forskjellen ved å vise sannsynlighet for sparemuligheter for en bestemt gruppe av husholdninger med og uten studielån etter inntekt.

Figur 4 viser sammenheng mellom sparemuligheter og inntekt i husholdninger med og uten studielån, beregnet ut fra koeffisientene i vedleggstabell 3. Husholdninger med studielån og lav inntekt (100 000 kroner) har 50 prosent estimert sannsynlighet for å ha sparemuligheter. Med stigende inntekt stiger også sannsynligheten for å ha sparemuligheter. Blant husholdninger med studielån og høy inntekt (700 000 kroner) har 91 prosent sparemuligheter. Ser vi på husholdninger uten studielån, stiger sannsynligheten for sparemuligheter fra 57 til 93 prosent ettersom inntekten øker fra 100 000 til 700 000 kroner. Forskjellen mellom husholdninger med og uten studielån er ikke stor, og den minsker når husholdningsinntekten øker. Dette er en forventet sammenheng, ettersom også husholdninger med stor gjeldsbelastning vil ha sparemuligheter hvis inntekten er tilstrekkelig høy.

Figur 4 Beregnet sannsynlighet for sparemuligheter i husholdninger med og uten studielån.

Merknad: Beregnet fra tabell 3 i vedlegget, for enslige med høyere utdanning, 30 år, uten gjeld og bosatt i storby. Måletidspunkt 1997.

Diskusjon

De multivariate analysene kan tyde på noe større økonomisk belastning i husholdninger med studielån sammenlignet med andre husholdninger. Det å ha studielån gir en selvstendig effekt også når det er kontrollert for ulike demografiske og økonomiske forhold. Husholdninger med studielån har høyere gjeld i forhold til inntekt, de har større sannsynlighet for å oppleve problemer med betaling av løpende utgifter, og de har mindre sannsynlighet for å ha sparemuligheter, sammenlignet med husholdninger uten studielån.

Effekten av studielån på husholdningens opplevelse av sparemuligheter synes å være noe større enn effekten på husholdningens betalingsproblemer. Effekten av det å ha studielån på husholdningens sparemuligheter er også betydelig mer robust mot endringer i analysemodellene enn effekten av betalingsproblemer på det å ha studielån (Opheim 2000). Dette kan skyldes forskjeller i de to indikatorene på økonomisk belastning. Sparing muligheter skiller mellom husholdninger som har økonomisk overskudd, og de som ikke har det. Betalingsproblemer skiller imidlertid mellom husholdninger med økonomisk underskudd og de som ikke har det. Sammenlignet med betalingsproblemer er det å ha sparemuligheter

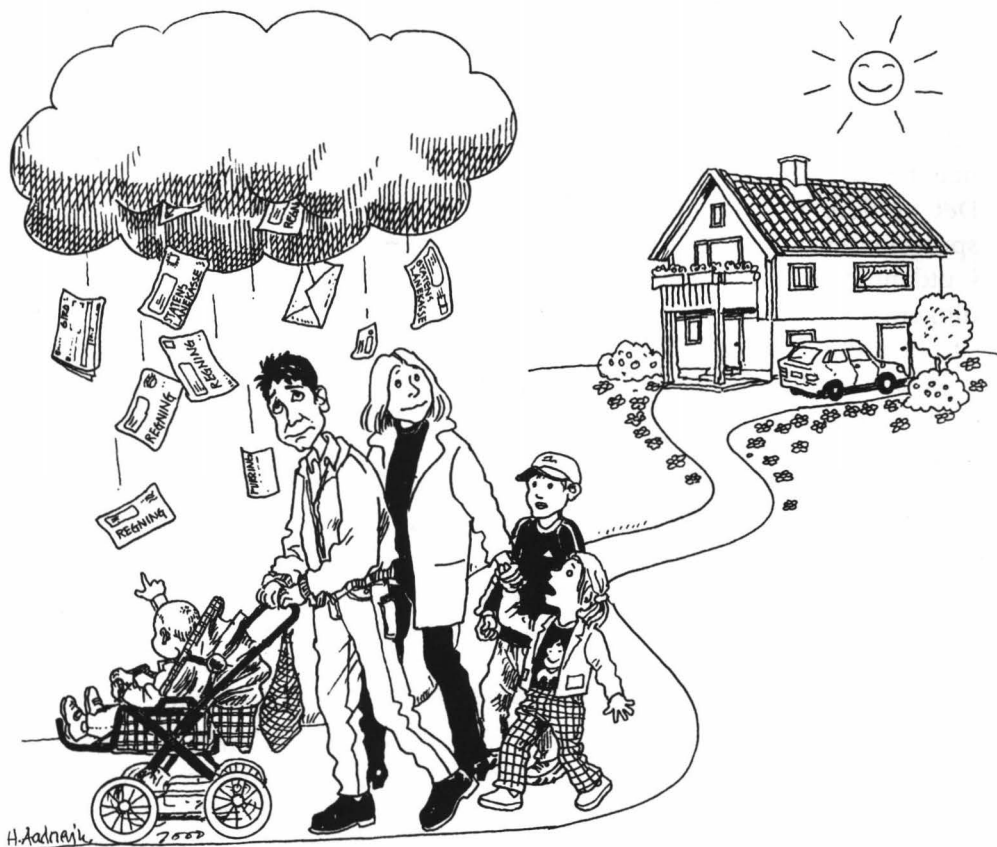
utvilsomt et mindre strengt mål på økonomisk belastning i husholdningen. Resultatene kan dermed tyde på at det å ha studielån har større betydning for om husholdningen har økonomisk overskudd, enn om den har økonomisk underskudd.

Betyr resultatene at husholdninger med studielån har anstrengt økonomi? Diskusjonen knyttet til tolkningen av analysene har vi i det følgende delt inn i tre deler. Først diskuteres hvem det er som har studielån ut i fra et *livsløpsperspektiv*. Deretter diskuteres vi formålet med å ta opp studielån, noe som inkluderer vurdering av *investeringsaspektet* ved studielån og utbytte av utdanning. Til slutt diskuteres vi ulike *oppfatninger* om hva som blir betraktet som anstrengt økonomi og økonomisk belastning i ulike grupper av husholdninger.

Studielån i et livsløpsperspektiv

Studielånet er den første gjelden mange pådrar seg. I tråd med dette viser analysene at husholdninger med studielån hovedsakelig består av unge mennesker. Ser vi husholdningens utgifter og inntekter i et livsløpsperspektiv, er det ikke uventet at de første årene etter ferdig utdanning for mange oppleves som en økonomisk "flaskehals". For mange er tiden inne for å etablere seg med barn og familie. Etableringsfasen innebærer gjerne også større utgifter og investeringer i form av kjøp av bolig, møbler og lignende. Med andre ord; dette er tiden da "alt skal skje". Overgangen fra studentliv til arbeidsliv markerer dermed ofte overgang fra uetablert ungdomstid uten fast inntekt til etablert familieliv. Utgifter i etableringsfasen og utgifter som har vært utsatt i studietiden, innebærer en periode med anstrengt husholdningsøkonomi for mange. Studielånet kommer i tillegg til andre utgifter. En forklaring på den økonomiske belastningen av studielånet kan derfor være knyttet til livsløpsfasen da studielånet tilbakebetales.

Størrelsen på studielånet i ulike husholdninger trenger imidlertid ikke utelukkende å være uttrykk for livsfase. Vi står også overfor et kohortefenomen. Ettersom andelene av årskullene som tar høyere utdanning øker, øker også andelen husholdninger med studielån. Siden analysen er basert på tverrsnittsdata, kan vi ikke skille kohorteffekter fra livsløpsendringer. Forskjellene mellom ulike aldersgrupper kan med andre ord skyldes både kjennetegn ved alder og livsfase og kjennetegn ved en bestemt generasjon.

DE FØRSTE ÅRENE ETTER FULLFØRT UTDANNING
ER GJERNE EN ETABLERINGSFASE MED
HØYE UTGIFTER. LANG VEI TIL LYSERE
ØKONOMISKE TIDER.

Studielånet som investering

Flertallet av dem som har tatt opp studielån, har gjort dette for å finansiere en høyere utdanning. I et økonomisk perspektiv er utdanning en investering (NOU 2000). Utdanningen kan gi utbytte i form av å gi flere valgmuligheter i yrkeslivet, beskyttelse mot arbeidsledighet og høyere økonomisk avkastning i arbeidsmarkedet. Sett i lys av dette perspektivet kan studielånet betraktes som en utgift til senere inntekts ervervelse.

Hensikten med studiefinansieringen er blant annet å sikre tilstrekkelig tilgang på utdannet arbeidskraft. Fra slutten av 1980-tallet og frem til siste halvdel av 1990-tallet økte antallet studenter i høyere utdanning voldsomt. Det er flere årsaker til dette, både større ungdomskull og større etterspørsel etter utdanning (Skjersli 1997). En konsekvens av denne økningen i utdannet arbeidskraft kan imidlertid være redusert utbytte av utdanningen.

Et redusert utbytte kan medføre reduserte muligheter til å betale tilbake studielånet, og dermed større økonomisk belastning av studielånet. Dersom avdragene på studielånet "spiser opp" det høyere lønnsutbyttet man oppnår i arbeidsmarkedet ved å ha høyere utdanning, forsvinner de privatøkonomiske fordelene ved å ta høyere utdanning. Studier tyder på at nyutdannede har hatt negativ lønnsutvikling i løpet av 80- og 90-tallet (Arnesen og Try 1999). Lavt økonomisk utbytte av utdanning i arbeidsmarkedet kan dermed være en ytterligere forklaring på den økonomiske belastningen av studielånet, i tillegg til livsløpsperspektivet.

Ulike oppfatninger av økonomisk belastning

Det tredje og siste forholdet vi her vil ta i betraktning, er knyttet til ulikhet i forventninger om levestandard og forbruk i ulike grupper av befolkningen. Terskelen for hva som oppleves som økonomisk belastning, kan variere avhengig av kjennetegn ved husholdningen. Kan slike forskjeller ha betydning for tolkningen av våre analyser? Det vil i så fall forutsette systematiske forskjeller i forventninger om levestandard og forbruk mellom husholdninger med og uten studielån. Det kan være at husholdninger med studielån har høyere forventninger til levestandard og et høyere forbruksnivå enn husholdninger uten studielån. Dette kan skyldes forhold som sosial arv eller forskjell i utdanningslengde og dermed ulik forventning om økonomisk utbytte av utdanningen.

Selv om vi ikke kan utelukke systematiske forskjeller mellom husholdninger med og uten studielån, gir analysene lite støtte for en slik forklaring. Om lag 20 prosent av husholdningene i vårt utvalg har studielån, mens ytterligere 14 prosent har tidligere hatt studielån. Det er med andre ord en betydelig andel av befolkningen som har erfaring med studielån. Innad i denne gruppen finner vi stor spredning med hensyn til

både husholdningsøkonomi og demografiske forhold som alder, utdanning, husholdningstype og urbaniseringsgrad. I analysemodellene kontrolleres det for slike demografiske og økonomiske forhold. Dette er for å unngå at forskjellen mellom husholdninger med og uten studielån kan tilbakeføres til økonomiske eller demografiske kjennetegn ved husholdningen. Vi har for øvrig inkludert indikatorer for sosial bakgrunn i enkelte analyser (Opheim 2000). Dette har gitt kun små utslag på resultatene, og kan tyde på at sosial bakgrunn har relativt liten betydning for husholdningens økonomi i forhold til andre økonomiske og demografiske kjennetegn. Det er derfor lite i våre resultater som tilsier at det å ha studielån skulle være korrelert med husholdningens oppfatning av egen økonomisk situasjon, på tvers av demografiske og økonomiske forhold.

Avsluttende kommentar

Å undersøke hvordan studielånet påvirker husholdningens økonomi, er et komplisert foretak. Det er en rekke ulike forhold som virker inn på husholdningens økonomiske situasjon. Størrelsen på samlet inntekt og gjeld i husholdningen har selvsagt en sentral betydning. Størrelsen på studielånet kan variere som følge av ulik utdanning, ulikt tidspunkt for avsluttet utdanning og ulike demografiske kjennetegn blant husholdningene. I tillegg er det betydelig variasjon i hvilket utbytte utdanningen gir i arbeidsmarkedet, noe som også har betydning for belastningen av studielån. At husholdningene befinner seg i ulike livsfaser med ulikt kostnadsnivå, kompliserer sammenhengen mellom studielån og husholdningens økonomi ytterligere.

Resultatene tyder på at det er kombinasjonen av ulike forhold, der det å ha studielån inngår som ett element, som gir økonomiske problemer. Både alder, husholdningens sammensetning, bosted og utdanning har betydning for i hvilken grad studielånet utgjør en økonomisk belastning. Imidlertid er det verdt å understreke at for en stor gruppe husholdninger utgjør studielånet utvilsomt en økonomisk belastning i seg selv, både med hensyn til størrelsen på gjeld i forhold til inntekt og med hensyn til opplevelsen av å ha betalingsproblemer og mangel på sparemuligheter i husholdningen. Dette gjelder særlig husholdninger som i utgangspunktet har et høyt utgiftsnivå, slik som unge husholdninger i en etableringsfase, de som bor i urbane strøk med høye levekostnader, og husholdninger med barn.

Endringer i studiefinansieringen de siste årene kan imidlertid ha endret situasjonen for tilbakebetalingene. Fra midten av 90-tallet har stipendandelen steget fra om lag 14 til 30 prosent. I hvilken grad dette er endringer som har medført bedring for økonomisk vanskeligstilte grupper, gjenstår å se.

Referanser

- Arnesen, C.Å. og S. Try (1999), *Lønnsutvikling blant nyutdannede akademikere: Tapte posisjoner?* Rapport 8/1999. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Bækken, J. (1997), *Et lån til å leve med? Situasjonen for tilbakebetalere av studielån.* Rapport 12/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Berg, L. (1997), *Leve på lån. Studie- og låneatferd fem semestre etter studiestart.* Rapport 11/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Gulbrandsen, L. (1996), *Norske husholdningers økonomiske situasjon. Resultater fra en undersøkelse høsten 1995.* Oslo: Institutt for sosialforskning.
- Gulbrandsen, L. (1997), *Husholdningenes betalingspraksis.* Rapport 12/1997. Oslo: Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Gulbrandsen, L. (1999), *Å betale for sent. Dårlig råd eller dårlig moral?* Rapport 3/1999. Oslo: Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Gulbrandsen, L. og T. Hellevik (1998), *Norske husholdningers økonomiske situasjon. Resultater fra en undersøkelse høsten 1997.* Oslo: Norsk Institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.
- Lappegård, T. (1999), "Akademikere får også barn, bare senere". *Samfunnsspeilet*, 1999:5. Oslo - Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.
- Lyngstad, J. og I. Øyangen (1999), *Sjung om studentens lykkelige dar.* Rapport 15/1999. Oslo - Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå.
- Lånekassen (2000), <http://www.lanekassen.no>
- NOU (2000), *Frihet med ansvar. Om høgre utdanning og forskning i Norge.* Norges offentlige utredninger 2000:14. Oslo: Statens forvaltningstjeneste.
- Odnnes, D. (1986), *Inntektsavhengig tilbakebetaling av studielån.* Rapport 57. Oslo: FAFO.

- Opheim, V. (2000), *Tilbakebetaling av studielån. En analyse av studielånets betydning for husholdningens økonomiske situasjon*. Rapport 11/2000. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Skjersli, S. (1997), *Søkning, tilbud og opptak til høyere utdanning i tidsrommet 1993-1997*. Skriftserie 30/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Try, S. (1998), "Utviklingen i arbeidsmarkedet for høyere utdannede". I Szanday, B. og B. Lødding (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1998*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Aamodt, P.O. (1997), *Hovedtrekk ved norsk studiefinansiering*. Rapport 13/1997. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.
- Aamodt, P.O. (1998), "Studiefinansiering". I Szanday, B. og B. Lødding (red), *Utdanning og arbeidsmarked 1998*. Oslo: Norsk institutt for studier av forskning og utdanning.

Vedleggstabeller

Vedleggstabell 1 Lineær regresjon av forholdet mellom inntekt og gjeld. Utvalg av husholdninger i Norge, 1995 og 1997.

	Koeffisient	(s.f.)
Konstant	,988***	(,083)
Alder (18 år=0)	-,016***	(,002)
Utdanningsnivå (høyere utdanning=1)	-,050	(,049)
Husholdninger med studielån	,385***	(,061)
Urbanitet: (storby=0)		
Tettsted	,072	(,054)
Spredtbygd strøk	-,063	(,059)
Husholdningstyper: (enslige=0)		
Par uten barn	-,027	(,063)
Par med barn	,360***	(,059)
Enslige forsørgere	,745***	(,091)
Andre husholdningstyper	,220	(,093)
Måletidspunkt (1995=0)	,086*	(,041)
R² (justert)	10,0 %	
Antall (N)	3561	

* = $p < 0.05$, ** = $p < 0.01$, *** = $p < 0.001$ Standardfeil for koeffisientene i parentes.

Vedleggstabell 2 Logistisk regresjon av sannsynligheten for problemer med betaling av løpende utgifter i husholdningen. Utvalg av husholdninger i Norge, 1995 og 1997.

	Koeffisient	(s.f.)
Konstant	0,528**	(,178)
Alder (18 år=0)	-,034***	(,004)
Utdanningsnivå (høyere utdanning=1)	-,298**	(,114)
Husholdninger med studielån	,257*	(,123)
Inntekt	-,0037***	(,0004)
Gjeld	,0008***	(,0002)
Urbanitet: (storby=0)		
Tettsted	-,206	(,115)
Spredtbygd strøk	-,189	(,125)
Husholdningstyper: (enslige=0)		
Par uten barn	-,485**	(,153)
Par med barn	,273*	(,136)
Enslige forsørgere	,444**	(,163)
Andre husholdningstyper	-,019	(,231)
Måletidspunkt (1995=0)	-,083	(,088)
Pseudo-R²	11,2 %	
Antall (N)	3565	

* = $p < 0.05$, ** = $p < 0.01$, *** = $p < 0.001$ Standardfeil for koeffisientene i parentes.

Vedleggstabell 3 Logistisk regresjon av sannsynligheten for å ha sparemuligheter i husholdningen. Utvalg av husholdninger i Norge, 1995 og 1997.

	Koeffisient	(s.f.)
Konstant	-,831***	(,160)
Alder (18 år=0)	-,003	(,003)
Utdanningsnivå (høyere utdanning=1)	,450***	(,092)
Husholdninger med studielån	-,316**	(,109)
Inntekt	,0038***	(,0003)
Gjeld	-,0007***	(,0001)
Arbeidsledighet	-,375***	(,095)
Urbanitet: (storby=0)		
Tettsted	,103	(,096)
Spredtbygd strøk	,055	(,105)
Husholdningstyper: (enslige=0)		
Par uten barn	,194	(,118)
Par med barn	-,343**	(,119)
Enslige forsørgere	-,599***	(,162)
Andre husholdningstyper	,014	(,174)
Måletidspunkt (1995=0)	,326***	(,072)
Pseudo-R²	9,3 %	
Antall (N)	3551	

* = $p < 0.05$, ** = $p < 0.01$, *** = $p < 0.001$ Standardfeil for koeffisientene i parentes.

Utdanning og arbeidsmarked 2000

Utdanning og arbeidsmarked er en rapportserie fra Norsk institutt for studier av forskning og utdanning, skrevet med særlig tanke på å gi informasjon til utdanningsplanleggere, rådgivere i videregående skole, studie- og yrkesveiledere og andre interesserte.

Rapporten tar opp aktuelle spørsmål innenfor utdanning og arbeidsmarked og belyser disse. Resultater fra undersøkelser utført ved instituttet danner grunnlaget for analysene.

Årets rapport ser på ungdoms valg av videregående opplæring, veksten i høyere utdanning, forholdene for norske studenter i utlandet, overgangen fra høyere utdanning til arbeidsmarkedet, lønnsutviklingen blant nyutdannede kandidater og økonomiske konsekvenser av å ta opp studielån.

NIFU Norsk institutt for studier
av forskning og utdanning

Norwegian Institute for Studies
in Research and Higher Education
Hegdehaugsveien 31, 0352 Oslo
Tlf.: 22 59 51 00 - Faks: 22 59 51 01
<http://www.nifu.no>